

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318



“Innovative Research”

Chief Editor

Prof. Dr. Dinesh R. Jaronde

HOD - Psychology Dept.

Indira Mahavidyalaya Kalamb, Dist - Yavatmal (MS - India)

Co -Editor

Dr. Sondeep Monga

School of Sri Guru Gobind Singh Study & Research

Lamrin Tech Skill University Punjab

Prof. Prashat G. Walke

Asst. Prof. In English

Shri J S P M Art's Commerce & Science College Dhanora, Dist Gadchiroli (MS)

Pravin G. Walke

PGT(History)

Javahar Navodaya Vidyalaya Dhule, At. Post Nakane, Dist. Dhule (MS)

Ku. Manjusha G. Walke

ZPUP School Narsapur, Tal - Kalamb Dist - Yavatmal (MS)



Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
30 Sept. 2024

vidyawartaTM

International Multilingual Research Journal



Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.



<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 9.29 (IJIF)

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**

- **Dr Gholap Bapu Ganpat**

Parli_Vaijnath, Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **Dr. Namita Mittal**

Assistant Professor Grade (Guest), Computer Science
Central Sanskrit University, Jaipur Campus, Jaipur
Triveni Nagar, Gopalpura bypass road, Jaipur
Pin 302018 Mob.No. 9413444921

- **Dr. Momin Mujtaba**

Faculty Member, Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education, Kingdom of Saudi
Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**

115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**

vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**

Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**

B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**

Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**

AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437

- **MISS. VARSHA ANILRAO TIDKE**

FULE-AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK,
HANUMAN NAGAR, REVENUE COLONY, GADCHIROLI
9421857700
varshaatidke21@gmail.com

- **Dr Trushna S Kalambe**

66 Ayodhyanager behind
sai Mandir lane no 2 Nagpur-440024

- **Dr. Ambhore Shankar**

Jalna, Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Sumit Prasad**

Professor Colony, Kankarbagh,
PO – Lohia Nagar, Patna – 800 020 (Bihar)
prasadsumit78@gmail.com

- **Prof. Surwade Yogesh p**

Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**

At. Post. Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq. Dist. Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr. Vidhya. M. Patwari**

Vanshree Nagar, Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr. Varma Anju**

Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**

Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt. Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Editorial

Scientific research is a systematic way of gathering data and harnessing curiosity. This research provides scientific information and theories for the explanation of the nature and the properties of the world.

Research is a method of exploration that is done in a systematic way where it is either tested or investigated to add to a body of knowledge. Research is intended to support a purpose and occurs across many disciplines.

Research holds the key to knowledge expansion. It opens doors to new possibilities and reveals strategies to solve complex problems. Whether it's making informed decisions, tackling societal issues, or enhancing technology, research acts as a guiding compass that helps us navigate through the maze of uncertainties.

Basic research has led to some of the most commercially successful and life-saving discoveries of the past century, including the laser, vaccines and drugs, and the development of radio and television."

Research is a catalyst for solving the world's most pressing issues, the complexity of which evolves over time. The entire wealth of research findings throughout history has led us to this very point in civilisation, which brings us to the next reason why research matters.

Thanks to scientific research, modern medicine can cure diseases like tuberculosis and malaria. We've been able to simplify vaccines, diagnosis, and treatment across the board.

The world is the way it is today because academics throughout history have relentlessly sought answers in their laboratories and faculties; our future depends on what we do with all this newfound information.

I would like to thank all my family members, co-editors, all authors, fellow friends, also Coordinator and all those who directly or indirectly helped me for this Special Issue On "Innovative Research". Thank you very much for making this work possible. Also best wishes for your future life.

Editor

Prof. Dr. Dinesh R. Jaronde

HOD - Psychology Dept.

Indira Mahavidyalaya Kalamb,

Dist - Yavatmal (MS - India)

INDEX

- 01) भारतातील निवृत्ती वेतनाच्या विविध योजना
डॉ. दत्ता उत्तमराव कुटेवाड, रायगड || 08
- 02) Role of English Language Teacher in Present Education
Dr. Kulkarni Sanjay Ganpatrao, Nanded || 14
- 03) Impact of Social Media in Digital Marketing
Dr. Parag R. Kawale, Dist. Wardha || 17
- 04) Role of Baba Saheb Ambedkar in improving education in India
DR. Neetu Mahajan, Amritsar || 21
- 05) A comparative study of social adjustment among tribal and non-tribal students
Dr. Devanand S. Ambhore, Washim || 25
- 06) Maternal Metaphors: Exploring the Nation-as-Mother Trope in Nationalist ...
MITALI MISHRA || 29
- 07) N. Scott Momaday: An Ethnic Voice in American Literature
Dr. Shriram G. Gahane, Dist-Gadchiroli || 33
- 08) महानुभाव पंथातील पंचकृष्ण कल्पना एक ऐतिहासिक अध्ययन
प्रा.सचिन प्र. कोठेकर, अकोट || 36
- 09) कारंजा तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या आरोग्य विषयक समस्या विशेष संदर्भ : वर्धा जिल्हा
कुंदन शंकरराव नाटकर, वर्धा || 41
- 10) गृहसजावट करताना लक्षात घ्यावयाच्या कला घटकांचा अभ्यास
प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर, जि. भंडारा || 45
- 11) GURU RAM DASS JI: MISSIONARY ENDEAVOUR
Dr. Sondeep Monga || 47
- 12) Mahua Liquor: The Resurgence of India's Original Tribal Drink
Nilesh Devaji Halami, Dist-Gadchiroli (M.S.) || 49

- 13) अध्यापक महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीच्या अभ्यासविषयक सवयीचा चिकित्सक अभ्यास
निकम सुभाष एकनाथ, प्रा. डॉ. महेर भारती भगवान, औरंगाबाद ||54
- 14) A BRIEF LIFE SKETCH OF MAHATMA GANDHI
REENA RANI ||56
- 15) उषा प्रियवंदा के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श
गुड़डी परवीन निसार अहमद खान, नागपूर ||60
- 16) नागपूर शहरातील राजकीय पक्षामधिल कार्यकर्त्यांचे ३३% महिला आरक्षण ...
प्रा.डॉ.सुनिल कोडापे, नागपूर ||64
- 17) Constitutional provisions for social justice
Reena Rani, Gobindgarh ||69
- 18) नाट्य संगीताचे : स्वरूप आणि संकल्पना
प्रा. विद्या प्र. गावंडे, मूर्तिजापूर ||74
- 19) A Study of Empowerment of Rural Working Women (Special reference to ...
Dr. Anil Anand Sargar, Nagpur (Maharashtra) ||76
- 20) २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पातील युवकांसाठी योजना
प्रा. वसंत नथू हिस्सल, जि. धाराशिव ||81
- 21) Bhasa: The Maverick Playwright Who Redefined Classical Sanskrit Drama
Renuka Panchal ||84
- 22) The Art of Characterization in Bhasa's Plays: A Journey Beyond Archetypes
Renuka Panchal ||87
- 23) साठोत्तर दलित कादंबरीचे वेगळेपण: एक दृष्टीक्षेप
डॉ.अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ, जिल्हा.अकोला ||92
- 24) वर्तमान दृष्टीकोनातून भारत — पाकिस्तान संबंधांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
मनोजकुमार एस. नगरकर, जिल्हा-नागपूर (महाराष्ट्र) ||94
- 25) 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' मधील वंचित स्त्री
प्रा. दिलीप यशवंत बर्वे, प्रा.डॉ. ममता इंगोले, जि. अकोला ||100

- 26) पानिपतचे पहिले युद्ध व बाबर
प्रा. डॉ. रमेश महादेवराव भगत, जि. वर्धा || 103
- 27) Punjabi tradition of Resistance in Poetry and Music
Harjeshwar Pal Singh, Chandigarh || 106
- 28) IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE - IN FINANCE SECTOR
Mrs. Alisha, Ropar || 109
- 29) कामकाजी माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य का बच्चों के समाजीकरण पर प्रभाव: ...
सुनिता मीणा, जयपुर || 111
- 30) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ऊर्जा विषयक विचार
डॉ. आर. व्ही. मस्के, अजितकुमार महादेव शिंदे, छत्रपती संभाजीनगर || 115
- 31) श्रीमती इंदिरा गांधी: साहस, वीरता और संघर्ष की प्रतिमूर्ति
Dr. D. Ananthalakshmi, Karimnagar, Telangana || 117
- 32) सिੱਖ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਮੁਕਤੀ
ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, || 123
- 33) त्रिवार वंदन करण्याच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीचा अभ्यास
प्रा. डॉ. दिनेश जारोंडे, जि.यवतमाळ || 129

01

भारतातील निवृत्ती वेतनाच्या विविध योजना

डॉ. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड

द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
तळा, रायगड

१.१ प्रस्तावना —

संबंध भारतामध्ये झालेल्या लोकसभा निवडणुका आणि येऊ घातलेल्या महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणुकांची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन पुन्हा एकदा नोकरदार व कर्मचारी वर्गात जुन्या पेन्शन योजनेचा मुद्दा पुढे आणला आहे या संदर्भात भारतातील व विविध राज्यातील निवृत्तीवेतन योजनांचा अभ्यास करणे कर्मप्राप्त ठरतं इसवी सन २००४ पर्यंत चाललेली जुनी पेन्शन योजना आणि एक जानेवारी २००५ पासून नेमल्या गेलेल्या व्यक्तींना लागू केलेली नवी पेन्शन योजना यासंबंधी बराच संघर्ष सुरू आहे केंद्रातील सरकार व त्याच राजकीय गटबंधनांची राज्य सरकारी यांनी जुनी निवृत्ती योजना न परवडणारी आहे म्हणून अमलात आणणार नाही असे जाहीर केले विरोधी पक्षांची जी राज्य सरकार आहे त्यांनी जाहीर केले आहे की हे कर्मचार्यांच्या हिताची जुनी पेन्शन योजना अमलात आणतील. नुकतच २४ ऑगस्ट २०२४ रोजी भारत सरकारने युनिफाईड पेन्शन स्कीम ही नवीन योजनेचा अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश दिले आहेत तेही अभ्यासाच्या विषय म्हणून आपण समाविष्ट करत आहोत प्रस्तुत लेखात पेन्शन विषयी दोन्ही बाजूचे मतमतांतरे जाणून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न संशोधकांनी केला असल्याचे दिसून येते.

१.२ निवृत्ती वेतना विषयी बाजाराधीष्टित दृष्टिकोन —

जगातील सर्व अर्थव्यवस्था या अलीकडे बाजाराधिष्ठित अर्थव्यवस्था बंद आहेत म्हणून पेन्शन

संदर्भात बाजारात दृष्टिकोन काय आहे हे जाणून घेणे महत्वाचे आहे बाजारतत्त्व असे म्हणते की उत्पादन कार्यासाठी जी उत्पादन घटकाची मात्रा लागते त्या मात्रेचा किती काळ वापर केला त्या मात्रेमुळे नफ्याच्या मत कमी करण्यासाठी किती खर्च करावा लागला त्यानंतरच्या उत्पादन घटकांचे श्रमिकासह काय घडते याचा विचार करण्याची जबाबदारी त्या उत्पादकाची नसते असे मानले जाते. सामाजिक नैतिकता आहे तत्त्व असे सांगते की उत्पादनासाठी श्रमिकासह अन्य घटकही सातत्याने उपलब्ध असावे त्यांची गुणवत्ता समाजाच्या प्रगतीबरोबरच वाढत असावी समाजात आरोग्य मानसिक शांती भरण पोषण इत्यादी परिपूर्ण व्हावे म्हणून उत्पादनासाठी वस्तू शेतमाल व सेवा सर्व प्रकारचे श्रम पुरविणाऱ्यांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा रास सांगावा अशी सामाजिक नैतिकताही सामाजिक रचनेचा पाया असावी ही जी दुसरी स्थिती आहे त्यात वृद्धापकाळून वेतन लिहीत आहे.

एक आदर्श स्थिती संस्कृत प्रार्थनेत अपेक्षित केली आहे ती म्हणजे सर्वे पी सुखी नसंतु सर्वे संतु निरामया म्हणजे वृद्धांचा समावेश आहेस परंतु या भावनेला संस्थात्मक आणि कायद्याचे स्वरूप औद्योगिक क्रांती नंतरच आले या क्रांतीमुळे उत्पादन हाताच्या वेगाने न होता यंत्राच्या मदतीने वाढी वेगाने होऊ लागले परंतु नफ्याचे महत्त्व कमी करण्यासाठी श्रमिकांना कामाचे खूप जास्त तास किमान वेतन सुद्धा न देणे आरोग्य आवास व्यवस्था नसणे ही सामान्य स्थिती होती या उपोषण कुपोषण घटकांची परिमिती अकाली प्रोडक्ट व अकाली मृत्यू अशी होत असे त्यामुळे इंग्लंडमध्ये असा प्रश्न निर्माण झाला की निर्माण होणाऱ्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा न्याय हिस्सा आणि आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित वृद्धापकाळ श्रमिकांना मिळू नये का त्यात कल्याणाचा एक भाग म्हणून श्रमिकांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वाटपात न्याय हिचा मिळाला पाहिजे या विचाराला मान्यता मिळू लागली ब्रिटन व युरोपमध्ये जिथे औद्योगिक क्रांती होऊन जगातून अतिरिक्त मूल्य जमा होत होते तिथे श्रमिक संघटनांच्या आंदोलनामुळे वर्धा के वेतनाचा प्रश्न विचारात घेणे अनिवार्य झाले १८१० पासून इंग्लंडमध्ये आणि १८३४ पासून अमेरिकेत विशिष्ट

रक्कम रोखून धरलेली मजुरी म्हणून वर्धा किंवा तर मर्यादित प्रमाणात सुरू झाले पण ते सरकारी नोकर व सेनेतील कर्मचार्यांसाठी मर्यादित असे होते.

भारतातील निवृत्ती वेतन :

भारतातील निवृत्तीवेतन पेन्शन अधिनियम १९८२ द्वारे सुरू झाले पण ते नियुक्त्याच्या इच्छेनुसार निष्ठावान सेवेचा पुरस्कार म्हणूनच होते स्वातंत्र्यानंतर संविधान अस्तित्वात आल्यानंतरही राज्य संस्थेने कल्याणकारी भूमिका स्वीकारल्यानंतरही पेन्शनबाबत फारशीहालचाल नव्हती परंतु १९८२ मध्ये एका निकालात पेन्शनला कर्मचार्यांचा अधिकार दिलेल्या सेवेचा पुरस्कार असे सर्वोच्च न्यायाच्या खंडपीठाने म्हटल्यानंतर देशातील परिस्थिती बदलली केंद्र व राज्य सरकारने प्रलंबित मजुरी म्हणून निवृत्तीवेतन व इतर लाभ देणे सुरू केले १९९२ मध्ये भारताने आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीकडून कर्ज रुपयाचे अवमूल्यन मुक्त व्यापार व जागतिकीकरण स्वीकारल्यानंतर जी विविध बंधने भारतावर आली त्यापैकी एक निवृत्तीवेतनाबद्दलचे होते व आहे.

जागतिक बँकेने वृद्धाव्यवस्थेची संकट टाळण्यासाठी आवर्डिंग कॉलेज क्लासेस असा अहवाल १९९० च्या दशका आणि प्रकाशित केला त्यात शासनाने सगळ्या निधी खर्च करण्याऐवजी कर्मचार्याकडून नियमित परिभाषित अंशदान घ्यावे त्याला शासनाचे औषधान जोडावे की पेन्शन फंड खाजगी, साहित्य संस्थांच्या स्वाधीन करावा त्या संस्थानी तो निधी नियमितपणे भांडवल बाजारात गुंतवावा निवृत्तीचा दिनांक आदल्या दिवशी कर्मचार्यांच्या खात्यावर चिवडा पैसा जमा होईल त्याच्या ६०% ही साखर विचाराला दिला जाईल आणि उरलेल्या ४०% हिंसावर त्या दिवशी बाजारात मिळणाऱ्या पडताळ्या इतकी निवृत्ती वेतन देण्याची ठरवले जाईल कर्मचार्यांच्या मृत्यूनंतर ती ४०% रक्कम कर्मचार्यांच्या कुटुंबाला दिली जाईल अशी नवी योजना आहे.

एक जानेवारी २००५ च्या आधी नेमल्या गेलेल्या व्यक्तींना जी पेन्शन योजना लागू होती तिला जुनी पेन्शन योजना डिफाइन बेनिफिट स्कीम म्हटले गेले आहे तिची कर्मचार्यांना लाभदायक वैशिष्ट्ये

पुढीलप्रमाणे आहेत.

जुन्या पेन्शन योजनेची वैशिष्ट्ये —

१. जुन्या योजनेत कर्मचार्यांच्या पगारातून काहीच कपात होत नाही कारण पेशंटची व्याख्याच प्रलंबित मजुरी अशी केली आहे दरवर्षीचे पेन्शन त्या आर्थिक वर्षात सरकार जवळ विविध मार्गाने येणाऱ्या मिळकतीतून बनणाऱ्या संचित निधी मधून दिले जाते.

२. ज्यांची पूर्ण तेहतीस वर्षांची सेवा पूर्ण होते अशा व्यक्तींना महत्त्व शेवटच्या मूळ पगाराच्या निम्मेनिवृत्ती वेतन अधिक लागू असलेल्या महागाई भत्ता आणि वेळोवेळीचे वेतन आयोग लागू होतात.

३. कर्मचार्यांच्या मृत्यू पश्चात पती—पत्नीस त्या पेन्शनच्या निम्मे फॅमिली पेन्शन मिळते फॅमिली पेन्शनचा मोठा आधार जीवित पती पत्नीला मिळतो अशी व्यवस्था नव्या पेन्शन योजनेत नाही एवढेच काय फॅमिली पेन्शनचा आधार शिक्षण घेणाऱ्या व रोजगार शोधणाऱ्या तरुणांनाही होतो नव्या पेन्शन योजनेत तो होत नाही.

४. जुन्या पेन्शन योजनेनुसार वृद्धांच्या घरात दरमहा उत्पन्नाचा स्रोत चालू असतो नव्या पेन्शन योजनेत शेवटी ६० टक्के रक्कम हाती पडते तिचे व्यवस्थापन परिवाराकडून कसे होते हा एक प्रश्न आहे जो ४०% हिस्सा भांडवल बाजारात शक्तीने गुंतवला जातो त्याला बाजारात मिळणारा परतावा त्या दिवशीच्या अनिश्चिततेमुळे दरमहा अतिशय छोटी रक्कम पेन्शनच्या स्वरूपात मिळते त्याला महागाई भत्ता लागू होत नसल्यामुळे नव्या योजनेत महागाई विरोधी संरक्षण मिळत नाही परिणामी वृद्धांची आर्थिक पराभवलंबनच चालू राहते व त्यामुळे मूळ आर्थिक सुरक्षिततेच्या संकल्पनेला तडा जातो.

५. जुन्या पेन्शन योजनेनुसार भविष्यातील वेतन आयोगाच्या कक्षेत निवृत्तीवेतन वाढीच्या तरतुदी येतील नव्या पेन्शन योजनेत मात्र भविष्यातील वेतन आयोगाचा संबंध राहणार नाही असे दिसत आहे त्या प्रक्रियेत नव्या पेन्शन योजनेअंतर्गत निवृत्त होणाऱ्या देशभरच्या कर्मचार्यांचे नुकसान होण्याची शक्यता जास्त आहे.

६. जुन्या पेन्शन योजनेत कर्मचार्यांचा पैसा भांडवल बाजाराशी बांधलेला नाही पण नव्या योजनेत नियुक्त

आणि नियुक्त यांच्या संयुक्त योगदानापैकी ४०% हिस्सा भांडवल बाजारात खाजगी क्षेत्रात किंवा सरकारी क्षेत्रात गुंतवला जाण्याची बंदक तरतूदच केली गेलेली आहे त्या रकमांची गुंतवणूक व त्यांचे व्यवस्थापन करण्याची सार्वजनिक वित्तीय क्षेत्रातील तीन आणि खाजगी वित्तीय क्षेत्रातील पाच अशा एकूण आठ गुंतवणूक फंड संस्थांना सरकारने स्वायुक्त कार्य करण्याची परवानगी दिली आहे त्या संस्थांमध्ये कार्य करणारे सर्वजण सारख्याच उच्च गुणवत्तेच्या आहेत असे मानले तरी वित्तीय बाजाराच्या सदस्या व स्थिर परिस्थितीत हे सर्वजण सेवानिवृत्तांना आर्थिक न्याय कितपत देऊ शकतील हा प्रश्न आहे या अटीने देशातील सर्वच निवृत्तीवेतनधारकांना आर्थिक सुरक्षा देताना असुरक्षितच केले कर्मचार्यांचे पेन्शन त्यांना प्रत्यक्षपणे न देता इच्छेविरुद्ध पैसा भांडवल बाजाराकडे वळविला तर तो अन्याय ठरतो त्यामुळेच सारा श्रमिक वर्ग जुन्या पेन्शन योजनेसाठी आग्रही आहे.

जुन्या पेन्शन योजनेच्या विरोधातील मुद्दे —

जुनी पेन्शन योजना अनेकांना नसावी असे वाटते त्यामध्ये सरकार अर्थतज्ञ व काही सामान्य लोकांचा दृष्टिकोन यात आपण अभ्यासून याचा प्रयत्न केला आहे.

अ. सरकार कर्जबाजारी आहे हे खरे आहे १९२९ या महामंदीनंतर व बेरोजगारी हटवण्यासाठी खाजगी गुंतवणूक पुढे येत नाही म्हणून लोकांवर कर्ण लावता शासनाने कर्ज काढून विकास खर्च करावा असे केन्सने सुचवले होते त्याचे स्वागत उच्च उत्पन्नाच्या वर्गाने केले त्या सूचनेचे पालन जगभरच सरकारने मंदीच्याच नव्हे तर तेजीच्या परिस्थिती १९४० नंतरच्या यात्रेयांशी वर्षांमध्ये केले त्या धोरणाचा परिणाम काय झाला तर जगातील अतिश्रीमंत देशाच्या सरकारने सुद्धा उच्च उत्पन्नावर करणे वाढवतात कर्ज वाढवणे खुद्द अमेरिकेत सरकारी कर्जाचे मर्यादा सात आठ वेळा वाढवली गेली ती सध्या सगळं राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या शंभर टक्के झाली आहे आणि मी २०२३ च्या पुढे मर्यादा वाढवल्याशिवाय सरकार जवळ पुढील काळासाठी पैसा नाही वॉशिंग्टन दिनांक आठ मे २०२३ ची बातमी पत्र म्हणते की जानेवारीतच अमेरिकेच्या सरकारने

कर्ज घेण्याची मर्यादा ओलांडली त्यामुळे सामाजिक सुरक्षा योजना वर खर्च करण्यासाठी सरकारकडे पैसेच नाहीयेत भारतातील सरकारच्या कर्जाची मर्यादा सगळं राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ९३% पर्यंत येऊन पोहोचली आहे ही परिस्थिती निश्चितच कर्मचार्यांच्या निवृत्तीवेतनामुळे निर्माण झालेली नाही भारत सरकारच्या २०२३ २४ च्या अंदाजपत्रकानुसार एकूण ४५.३ लाख कोटी पैकी आवक उत्पन्नावरील कर रुपये ९.१ लाख कोटी वस्तू व सेवा कर ९.५७ लाख कोटी आहे तर अल्पबचतीतून ४.३१ लाख कोटी रुपये आणि बाजारातून कर्ज १२.१९ लाख कोटी रुपये अशी २७.८ लाख कोटी अशी प्रस्तावित आहे.

खर्चाचा तपशील पुढील प्रमाणे आहे ४५.३ लाख कोटी पैकी योजना वरील खर्च रुपये १९.४४ लाख कोटी केंद्रीय वेतन रुपये १.६८ लाख कोटी केंद्रीय पेन्शन २.३४ लाख कोटी राज्यांना हस्तांतरण रुपये ५.१३ लाख कोटी वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार हस्तांतरण रुपये १.६८ लाख कोटी व्याज देणे १०.८० लाख कोटी रुपये.

वरील आकडेवारीवरून केंद्र सरकारच्या २०२३ २४ मध्ये चालू वित्तीय वर्षाच्या अर्थसंकल्पावरून तीन—चार महत्त्वाच्या मुद्द्याची नोंद घेता येते एक केंद्र सरकार प्रत्यक्ष करा पासून २०.० अप्रत्यक्ष करापासून २१.२ अल्पबचत कर्जाद्वारा ९.६% आणि २७.८% बाजारात कर्ज उभारून उत्पन्न मिळवणार आहे दोन एकूण खर्चापैकी केंद्रीय वेतन खर्च रुपये ३.७ टक्के पेन्शन कर्ज केवळ ५.२% असणार आहे. त्यामुळे सध्याच्या कर रचनेनुसार केंद्र सरकारला सतत अवाढव्य कर्ज काढावे लागत आहे कर्मचार्यांना जुन्या योजनेप्रमाणे पेन्शन देण्यासाठी निधी कमी पडतो अशी सरकार म्हणत आहे म्हणजे सरकारच्या अर्थव्यवस्थापनात काहीतरी चूक आहे आणि त्याची शिक्षा कर्मचार्यांना भोगावे लागत आहे असे म्हणावे लागेल.

रिझर्व बँकेच्या स्टेट ऑफ स्टेट फिनांस २०२२ या अहवालानुसार राज्य सरकारच्या पातळीवर काही दोन—तीन प्रमुख कुवत राज्य वगळता पेन्शनचा खर्च राज्यांच्या स्थूल उत्पन्नाच्या सरासरी ११ ते १२% इतका आहे हे साहजिक आहे कारण राज्यांचे उत्पन्न

कमी असते आणि कार्यभार अधिक असतो त्यांना त्यांच्या कर्मचार्यांना जुनी पेन्शन योजना लागू करावयाची असेल तर केंद्र सरकारकडून वित्त आयोगाच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त विशेष निधी उपलब्ध करून द्यावयास हवा २०२३ २४ या वित्तीय वर्षाकरिता सगळी राजे मिळून वित्त आयोगाच्या यंत्रणेतून केवळ रुपये १.५ लाख कोटी केंद्रीय अर्थसंकल्पाच्या केवळ ३.६६% रक्कम उपलब्ध होणार आहे त्यामुळे स्पष्ट आहे की देशभरच्या केंद्र राज्य स्थानिक संस्था यातील श्रमिकांना जुन्या पेन्शनच्या रूपाने आर्थिक न्याय द्यावयाचा असेल तर संघवीत फेडरल फिनान्स व्यवस्थित पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे.

ब. या पिढीला जर जास्तीत जास्त निवृत्तीवेतन दिले तर करणाऱ्या नव्या पिढीवर त्याचा बोजा पडेल असा तो मुद्दा आहे या मुद्द्याचा ऐतिहासिक आणि दैनंदिन अशा दोन संदर्भात विचार करू आजच्या पिढीला काही जास्त पैसा मिळाल्यास पुढच्या पिढीला कराच्या रूपाने जास्त त्याग करावा लागेल असा तर्क मान्य केल्यास मागच्या पिढीने जे रस्ते तलाव उद्याने किल्ले रेल्वेचे जाळे विमानतळ कारखाने इत्यादी उभारले त्यांचा विनामूल्य उपभोग घेणाऱ्या नंतरच्या पिढ्यांना काही स्पर्धा द्यावा लागत नाही त्याचा हिशोब काय आणि समाज जीवनात आखून कातरून पिढ्य नसतात दैनंदिन जन्म मृत्यूमुळे रोजच पिढ्यांची साखळी चालूच असते तसेच ज्या घरात दोन—तीन पिढ्य एकत्र आणतात तिथे वाढीव पेन्शनचा फायदा लगेचच पुढील दोन पिढ्यांना होत असतो हे वास्तव विसरून कृतर्क मांडणे कितपत शास्त्रीय आहे.

क. समाजात खालच्या स्तरावर असंघटित क्षेत्रात छोटे शेतकरी शेतमजूर पशुपालक स्त्री पुरुष शहरी मजूर गृहिणी या सर्वांना अपुरावा अस्थिर रोजगार मिळतो मजुरीचे दर अपुल्या असल्यामुळे व त्यांना लागू असलेल्या लाभदायी योजना वर सरकारचा अपुरा खर्च त्यामुळे त्यांना आर्थिक सुरक्षा मिळत नाही अशा स्थितीत नियमित नोकरीत असणाऱ्यांचे जुन्या पेन्शन योजनेच्या रूपात विनाकारण लाड होत आहेत असे सरकारला इतर काही लोकांना वाटत आहे.

परंतु वरील जी मांडणी आहे ती चुकीची

आहे असंघटित क्षेत्रातील सर्वांना पेन्शन मिळावे या धोरणाला श्रमिक वर्ग संविधान मांडणाऱ्या व सामाजिक न्याय मानणारा कोणीच आणि येऊ शकत नाही आड आलाच तर त्यांच्यावर करांचा पूजा वाढू शकेल असाच वर्ग विरोध करेल सरकारने कर्मचार्यांना जुन्या पेन्शन सोबत सर्वच नागरिकांना मृदा फळाची वेतन द्यावे जगातील सर्वात तेज गतीने विकास करणारी अर्थव्यवस्था आपल्या नागरिकांना समाधानकारक पेन्शन देऊ शकत नाही असे म्हणते ही तारखीक विसंगती नव्हे काय पेन्शन बद्दल सर्वोच्च न्यायालयाने ती भिक किंवा मेहरबानी नाही ते दिलेल्या सेवेच्या आधारे अर्जित आहे आणि तो प्रलंबित वेतन आहे असे म्हटलेले आहे.

पेन्शनचा विस्तार म्हणजेच अर्थव्यवस्थेला आधार—

दरमहा कर्मचार्यास बँकेद्वारे मिळणाऱ्या पेन्शनचे सक्क्युलेशन कसे होते ते पाहू कमी पेन्शन असणारे लोक घर खर्चासाठी जास्त वेळात पूर्ण पैसे काढतात व उच्च पेन्शनदारी महिन्यातून दोन वेळात काही पैसे काढतात असे गृहीत धरू सारेच पेन्शन धारक प्रामुख्याने किराणा भाजीपाला औषधे वैद्यकीय सेवा नोकरांच्या सेवा यांची मागणी निर्माण करतात त्यांच्या हाती नव्या योजनेत महागाई भत्ता नसल्यामुळे जुन्या पेन्शनच्या तुलनेत कमी पैसे हाती पडल्यास बाजारातील मागणी तेवढ्या प्रमाणामध्ये कमी होईल असे धरून चालू पुढच्या योजनेप्रमाणे पेन्शनची रक्कम मोठी असणार व त्या खर्चावरील राज्यांना आणि केंद्राला वस्तू व सेवा करायच्या रूपाने जास्त महसूल मिळणार नव्या पेन्शन योजनेत पेन्शन कमी खर्च कमी आणि दोन्ही मुळे बाजारात मागणी कमी होऊन मंदी सदृश्य परिस्थिती निर्माण होईल.

बँकेत पेन्शन आल्यानंतर घर खर्चासाठी श्रेणीतील श्रेणी ४०० पेन्शनधारक सुमारे ८०% रक्कम काढतात तर वर्ग एक व दोन ची पेन्शन धारक सुमारे ६०% रक्कम काढतात असा एका माहीत धरायचा अंदाज आहे पेन्शनधारकाच्या खात्यातील उरलेला पैसा बँका कर्ज देण्यासाठी उपयोगात आणतात त्यापासून नफा सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना व लाभ केंद्र सरकारला मिळतो उच्च उत्पन्नाचे पेन्शन धारक आपला काही

पैसा शेअर बाजारात गुंतवून तिथल्या आधारस्तंभ बनतात वर्षभराच्या पेन्शन उत्पन्नावर कर लागू असल्यास मुळाशीच आयकर कापला जातो व तो केंद्र सरकारकडे वर्ग होतो त्यामुळे जुन्या पेन्शन योजनेबद्दलचे बहुतेक अक्षर हे चुकीचे आकलनावर आधारित आहेत असे दिसून येते.

केंद्र सरकारने आज २४ ऑगस्ट २०२४ रोजी जुन्या पेन्शन योजनेच्या (OPS) मागणीला पद्धतशीरपणे बगल देऊन UPS (Unified Pension Scheme) नावाची तिसरीच पेन्शन योजना लागू करण्याचा निर्णय जाहीर केलाय..

देशातील मीडिया व काही लोकं याला खूप वरचढ करून प्रेसंट करत आहे..

खरं तर हा निर्णय दूसरा तिसरा कोणताही नसून आपल्याला अपेक्षित असलेल्या GPS प्रमाणे निर्णय आहे.. यात आपल्या वेतनातून १०% अंशदान हे सुरूच राहील.. सरकारने शासन अंशदानाची रक्कम १४% वरून १८.५% वाढवली आहे..

यात ५ गोष्टींचे आश्वासन (ग्यारंटी) तेवढी मिळालेली आहे, पण त्यासाठी कोणती किंमत मोजावी / काय अटी असतील हे आपण पाहू.

Assured pension ५०%.. शेवटच्या वेतनाच्या ५०% पेन्शन ची ग्यारंटी..

अट— किमान २५ सर्व सेवा (२५ वर्ष वेतन कपात असणे बंधनकारक)

ज्यांची सेवा २५ वर्षपेक्षा कमी असेल त्यांना त्याप्रमाणात कमी पेन्शन दर राहील..

(बहुतेक १ वर्षाला २% यानुसार पेन्शन दर..) उदा— २०वर्ष सेवा— तर ४०% पेन्शन, १५ वर्ष — ३०% पेन्शन, १० वर्ष सेवा— २०% पेन्शन / किमान पेन्शन..)

Assured Family Pension / ६०%.. सेवानिवृत्त कर्मचार्यांच्या वारसास निवृत्तीवेतनाच्या ६०% इतके कुटुंब निवृत्तीवेतन..सेवानिवृत्त कर्मचार्यांच्या मृत्यु नंतर वारसास (जोडीदाराला) पेन्शन च्या ६०% पेन्शन.. (अंतिम वेतनाच्या ३०%)

Assured Minimum Pension: / १००००
per month..दरमाह १०,००० रु इतकी किमान पेन्शन

..अट— किमान सेवा १० वर्ष.. (किमान कपात १० वर्ष आवश्यक)

Inflation Indexation: (महागाई निर्देशांक) DA दरवाढ राहील..मात्र वेतन आयोग असणार नाही..वेतन आयोग लाभ नसल्याने जो कर्मचारी ज्या पेन्शन बेसिक वर आहे, तो कायमस्वरूपी त्याच बेसिक वर राहील.. जेव्हा की जुन्या पेन्शन योजनेत पेन्शन बेसिक (एकूण पेन्शन) ३० ते ४०% वाढते तशी वाढ यात कायमस्वरूपी नसेल..

Lump-Sum payment at superannuation..
1/10 of monthly emolument (pay + DA) as on the date of superannuation for every completed six months of service

अर्थात आपल्या कर्मचारी अंशदानातून निश्चित रक्कम परत मिळेल..

पण किती.? — १००%अंशदान..?

— नाही..

तर सेवानिवृत्तीवेळी जे शेवटचं वेतन असेल त्याच्या १०%X एकूण सेवा वर्ष च्या दुप्पट (एकूण कपात वर्ष च्या दुप्पट..)

आज च्या नुसार Basic + DA दोघे मिळून ६०००० रु असेल आणि एकूण सेवा २५ वर्ष असेल तर (६०,०००X१०%) X २५ (एकूण सेवा / कपात वर्ष) X २ (प्रति सहामाहीला १ याप्रमाणे..)
= ६००० X २५ X २
= ६००० X ५०
= ३००००० रु (तीन लाख रु..)

जर २५ वर्षात आपली रक्कम २५ लाख रु जरी जमा (कपात) झाली असली तरी फक्त वरील फॉर्म्युला नुसार आपल्याला फक्त अडीच ते ३ लाख रु मिळतील, बाकी ९०% रक्कम (२२ लाख रु) सरकार जप्त करेल..

थोडक्यात २२ लाख रु जप्त करून ६०,००० च्या ५०% पेन्शन म्हणजे ३०,०००रु मिळेल.. सेवानिवृत्त कर्मचारी समजा ३ ते ४ वर्षांनी मृत्यु पावला तर त्याच्या पत्नीला (६०%पेन्शन) म्हणजे १८,००० रु पेन्शन मिळेल..

त्या ५ वर्ष जगल्या तर त्यांना एकूण पेन्शन

मिळेल..

$$१८००० \times १२ \times ५ =$$

१८००० \times ६० = १०८००० साधारणपणे १० ते १२ लाख पेन्शन...

त्या आधी मर्यादित कर्मचार्यांस ४ वर्षांत एकूण पेन्शन ३.६ लाख \times ४ वर्ष = १४.४ लाख रु..

सरकारने जप्त केलेली १०% रक्कम २२ लाख रु + ९ वर्षांचे व्याज (२० लाख रु..) = एकूण ४२ लाख रु ४२ लाख रु घेऊन सरकार देतेय

$$१२ लाख + १४ लाख = २६ लाख रु$$

DA महागाई रक्कम धरली तरी ३५ लाख च्या आतच.

म्हणजेच कर्मचार्यांची रक्कम जप्त करून कर्मचार्यांना पेन्शन दिल्याचा मोठेपणा म्हणजे ही UPS पेन्शन योजना..

तोटे—

१. या योजनेत ज्या १०/१२ वर्ष पूर्ण होऊन सेवानिवृत्त झालेल्या कर्मचार्यांस जुन्या पेन्शन योजनेत ५०% पेन्शन मिळते तशी न मिळता किमान १०,००० रु वर बोळवण होईल, आणि हे १०,००० रु ही १०/१२ वर्षांची कर्मचारी कपात रक्कम जप्त करून मिळतील. उदा— जिथे OPS नुसार विनाअट ३०,००० रु पेन्शन मिळायला पाहिजे तिथे या हायब्रीड UPS पेन्शन मध्ये केवळ १०,००० पेन्शन मिळेल, व त्यासाठीही कर्मचार्यांचे कपातीचे जवळपास १० लाख रु जप्त केले जातील..

२. UPS पेन्शन योजनेत नवीन वेतन आयोग लागू होणार नाही, त्यामुळे जुन्या पेन्शन धारकांच्या तुलनेत भरीव अशी ३० ते ४०% ची पेन्शन वाढ मिळणार नाही.. किंबहुना यात ते मिळू शकत नाही..

३. जुन्या पेन्शन योजनेत सेवानिवृत्त कर्मचार्यास वयाच्या ८० व्या वर्षी सरसकट २०% पेन्शन वाढ मिळते, तर ८५ वर्षी ३०% वाढ, ९० व्या वर्षी ४०%, ९५ वर्षी ५०%, आणि १०० वर्षी १००% पेन्शन वाढ मिळते. . तर या UPS मध्ये तशी कोणतीही पेन्शन वाढ नसेल.

४. यासोबतच जुन्या पेन्शन योजनेतील कंत्राटी सेवा पेन्शन साठी ग्राह्य धरणे, सेवेत खंड क्षमापीत करणे, असे कोणतेही लाभ नियम या सुधारित UPS पेन्शन

मध्ये नसणार आहेत कारण ही कपात आधारित पेन्शन योजना आहे..

एकंदरीत UPS योजना ही जुनी पेन्शन योजना नाहीच..

सारांश —

जुन्या पेन्शन योजनेवर टीका करताना फक्त तिच्याकडे केंद्र व राज्य सरकारच्या अर्थसंकल्पावर पडणाऱ्या बोजा एवढ्याच मर्यादित दृष्टिकोनातून पाहिले जाते परंतु दिल्या जाणाऱ्या पेन्शनला अर्थसंकल्पावरील स्थूलभार किंवा बर्डन असे म्हटले आणि केंद्र व राज्य सरकारांना मिळणारे वस्तू व सेवा कर केंद्र सरकारला मिळणारा आयकर व बँकांनी पेन्शनच्या रकमावर मिळविलेला नफा केंद्राला त्यांच्याकडून मिळणाऱ्या लाभांश हे प्रत्यक्ष आर्थिक फायदे वजा केले पेन्शन धारकांनी बाजारात व भांडवल बाजारात गुंतवणूक करून जो आधार दिला जातो पेन्शन वाढीमुळे बाजारात वस्तू व सेवांची जी मागणी वाढते या सर्व व्यवहारांमधून रोजगार गुणक निर्माण होतो वृद्धांना आर्थिक दृष्ट आपत्यावर अवलंबून राहावे लागत नाही तरुण मुला—मुलींना वृद्धांची चिंता नसल्यामुळे स्वतःचा विकास करण्याचा अवकाश प्राप्त होतो कुटुंबामध्ये समाधानकारक उत्पन्नामुळे शांती निर्माण होते व ती टिकते हे सगळे फायदे निर्माण होतात त्यांचे मूल्य अनेकदा मोजता आले नाही तरी जो खून ते दिल्या जाणाऱ्या पेन्शन मधून वजा केले की पेन्शनचा नक्त भार नेट बर्डन कळेल आणि तू भार कमी किंवा नाममात्र असणार.

उत्पन्न विषमता आणि भारतीय कराची रचना—

१९९२ पासून जागतिकीकरणामध्ये उत्पादन वाढविण्याची दिशा देशांमध्ये स्पर्धा सुरू झालेली आहे भारतात उत्पादन वाढविण्यासाठी उत्पादकांना आणि कंपन्यांना कर सवलती देणे सुरू आहे मात्र उत्पादन उच्च उत्पन्न गटाचे उत्पन्न नफे जगतीने वाढत आहेत त्या प्रमाणात मजुरी पेन्शन इत्यादी वाढताना दिसत नाहीयेत परिणामी उत्पन्न विषमता वाढत आहेत जर सरकार ही स्वतः उत्पादन कमावणारी संस्था नाही कर्ज काढले जशी सध्या सुरू आहे तर ते फेडण्याचे स्रोत सरकार जवळ नाहीत तर मग आर्थिक विकासातून किमान प्रमाणशीर करवाड करून सरकारला ऋणमुक्त

करणे हा सार्वजनिक वित्त धोरणाचा सर्वोच्च प्राधान्यक्रम असायला हवा कर्मचार्यांना निवृत्तीवेतन देताना ते कमी कसे ठेवता येईल अशीच संरचना करून सामाजिक नैतिकता संविधानात्मक हक्क आणि विषमता निर्मूलन या सगळ्यांनाच आवडण्याचा जो प्रयत्न चालू आहे त्यापासून संघटित व असंघटित श्रमिकांचे रक्षण करणे महत्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ —

१. खादेवले श्रीनिवास पुरानी पेन्शन योजना हमारा हक्क हिंदी राज्य सरकारी कर्मचारी मध्यवर्ती संघटना नागपूर जिल्हा नागपूर महाराष्ट्र एक मे २०२३ प्रश्न क्रमांक १५ ते १७.

२. खादेवाली श्रीनिवास जुनी पेन्शन आर्थिक भार ही व्यवस्थेचा आधार दिव्य मराठी छत्रपती संभाजीनगर ९/३/२०२३

३. बजेट अटॅक ग्लास २०२३ २४ मिनिस्टर फिनांस बजेट डिव्हिजन फेब्रुवारी २०२३ पेज नंबर १४.

४. सूर्या संकेत अँड चक्रवर्ती तुषार स्टेट ऑफ स्टेट फिनांस इन्स्टिट्यूट फॉर पॉलिसी रिसर्च न्यू दिल्ली नोव्हेंबर २०२२ पेज नंबर पाच.

५. सोहेल पिइझा अँड वर्मा मोहित वेलफेस पेंडिंग हस बीन गेटिंग रेग्युलर पुर्निंग हिंदू हैदराबाद मे तेरा २०२३ नंबर १२



Role of English Language Teacher in Present Education

Dr. Kulkarni Sanjay Ganpatrao

[Associate- Prof.-in-English]

ABSS' Netaji Subhashchandra Bose College,
Nanded

Introduction: - The foremost duty of a teacher in present 21st Century is to present or to teach as a Facilitator, Counselor and Mentor in a language classroom. In the fast growing activeness of Education, today students are constantly facing pressure of knowledge exposure and parental wishes in front of them. So in present 21st century teacher needs to be a digital native because modern living of the students prefers internet base and collect information directly from the source. The 21st Century teacher needs to means be able to filter news and information.

India is the world's most multi-cultural country in the world. In India, real India lies with diverse in language, food, clothes and in climatic condition. If we look at the Teaching there we find a multicultural, multi-religious and very challenging multi language experience. In rural India the most difficult task is to teach English to the students. So as a 21st Century Teacher, Facilitator, Counselor and Mentor it is our duty to make our students alert and aware about the changing world around them and the need with importance of English in present situation.

Objectives: - i) To search an Ideal Teacher, ii) To search knowledge of English, iii) To search the relationship between the Teacher and the taught and iv) To search title significance of this paper with encouragement and awareness.

The Teacher and the taught are

indispensible elements of the process of education. They are the two components of one organic system. The development of civilization justifies the importance of education. But the question is in our mind who is an ideal teacher and who is an ideal student in our English language teaching. If we decide to search their relationship between the teacher and the taught what we have to know about it. The first and foremost thing is who is the best English Language Teacher and who we may say an ideal teacher. If we go back to our mythology and scriptures we hear about Dakshinamurti-Lord Shiva, who is presented as Adi Guru and till today we try to visualize every teacher as a form of Dakshinamurti. He imparted knowledge in silence and conveyed everything by subduing the negative tendencies. Etymologically Guru means one who removes darkness i.e. just as 'gu' means darkness and 'ru' means remover. The position of the teacher, especially in India, carries with it a profound responsibility. Swami Vivekananda places the motto 'Be and Make' before the teacher. If we want our students to be good and noble, our teachers must first be a good and noble. But to become a good and noble they must have to teach with a heart full of sympathy, goodness and nobility. To get Existence-Knowledge-Bliss teacher has to teach with proper spirit and elevate his own intrinsic knowledge. Similar to this with his experience in education he has to poise for the fight into the beyond.

A teacher should remember that values can't be taught by precept but by practice. So he should try to practice higher values during class hours and that definitely will have much greater impact on the students, than do any number of books on values. A teacher should be humble to the core, and this becomes possible when he realizes that "Education is the manifestation of perfection that is already in man." A teacher just helps in removing the obstacles to its manifestation, more precisely

helps the student 'discover' their inherent ability by taking the cover of ignorance off their soul, which is the mine of infinite knowledge.

It is the primary duty of the teacher to inspire the students and to communicate the joy and excitement of learning something new. A teacher has a commitment to continue teaching till the students gain knowledge. To accomplish this teacher should first be able to find joy in his subject, and the desire to share that joy would come naturally. A teacher must be dedicated to the subject he teaches and try to identify him with it. This means the teacher, first be a student, must learn the subject with devotion, sincerity and dedication. His effort to nurture it in the mind of his student with knowledge of English gives the perfection to the personality of that student.

In our Hinduism Guru is second only to God in stature. Guru is valued more than God and he introduces us to God. In our Hindu tradition the duty of Guru is not to transfer information among students only but awaken the student's intuitive power in them so that they can find answers. To be a good teacher a teacher should be ever eager to learn more himself just as an eternal student. He should aim at kindling the mind of his student to know and learn igniting his desire. But as a good English Language Teacher with Initial we may say that he must be a problem solver, understanding student's psychology, an idol for students, a good Guide, a motivator, a philosopher and just like a good friend.

Knowledge is the currency of the 21st century. Language is one of the mediums of using that knowledge for the welfare of mankind. Globalization and internationalization have broadened the horizons of human activities. Language is one of the effective means of harmonizing those activities. Only English Language has developed the capacity to explore the knowledge and human activities to the four corners of the world. Today English is the Language of

International communication, politics, science, commerce, travel, education and the media. The speakers of English language hail from all around the world. A working knowledge of English is the need of the time in a number of fields, occupations and professions such as medicine and English language today.

One may study English by various levels but as a student it can be studied on three levels such as: i) English as a Language, ii) English as a soft Skill and ii) English as a Subject

To study English as a Language one may prefer to know the features and function of it in detailed. But without we known the definition of Language we never say something about English as a Language. According to the great Linguists Noam Chomsky, "Language is an innate capacity of native speakers to understand and form grammatical sentences". It means, in our own words Language is nothing but a universal medium of communicating our ideas, thoughts and feelings. But Henry Sweet says that language is the expression of ideas by means of speech sounds combined into words.

Language performs three main functions such as i) Informative function, ii) Expressive Function and iii) Directive Function to transfer and to communicate information of some kind or another. If we look at the informative function it is all informative discourse which is used to describe the world around us and to reason about it. One may make use of true or false preposition, correct and incorrect argument and pass on information which is important and unimportant, general or particular. In any case the language used is said to be informative in its functions. Similarly, Expressive function of language performs the function of self expression. The best example of it is Poetry. No poet wants to communicate mere information but every poet attempt to communicate their own feelings and attitudes. It is used to express people's tender feelings or wonder, awe and adoration etc. Similar to this, the use of commands or re-

quests in the use of Directive function of language plays most important role. For example, when a teacher asks his student to write on the blackboard or a Major in the army asks his soldiers to march ahead, the purpose is not to communicate or express, but to cause the action i.e. directive. Towards the end, in brief, language performs above basic functions to convey information, express emotion and induce action. Besides, language is also the most potent indicator of personality and progress of society.

There are number of characteristic features of language but some of them are most important such as Mode of Communication i.e. human and animal communication, duality of structure or sound and meaning pattern, creativity or productivity and cultural transmission etc. To decide the greatness of English Language among number of languages in India we may say that English is the only Universal Language which is spoken most widely in this world. It is the only language having numerous varieties i.e. Regional and Registered. It is used by the diverse races, cultural entities, groups scattered across the vast geographical areas of the world. The degree of acceptances a single standard variety of English throughout the world is truly remarkable phenomenon. Hence English is the only Language which has distinctive features and numerous regional and registral varieties to regard her as a world language.

Conclusion: To conclude the intention of my paper I may say that how the title entitled English Language Teacher with Initial play most important role in the Teaching, Learning and evaluation. As a Teacher of English language in what way Knowledge of English with initial helps Teacher to maintain relationship with student to awaken intelligence and awareness among them. English is a mixture of all languages and cultures with which it has contact and no wonder it is difficult to manage. In Indian context it is the second Language and thus its acquisition becomes little difficult to the learners. Whole

of the responsibility then falls on the teacher to make the students feel at ease with the language learning process through adopting learner friendly teaching techniques and classroom environment. Thus, duty of the Teacher as the role model of the student should keep himself updated with latest knowledge and teaching aids.

Works Cited:

Joshi, K.N., English Language, Bareilly: Prakash Book Depot, 1971. Print.

Goken, V.K. English In India, Bombay: Asia Publishing House, 1998. Print

Pahuja, N.P. Teaching of English, New Delhi: Anmol Publication, 2009. Print.

Huda, Narul. Teaching English to Indian Pupils. Commonwealth Publications. 1998.

Varghese, B.V. Creativity in English Language Teaching. Anmol Publication Pvt. Ltd. 1998
Batstone, R. Grammar. Oxford: Oxford University Press. 1994

Stem, H. Fundamental Concepts of Language Teaching. Oxford: Oxford University Press 1983

Gurav, H.K. Teaching Aspects of English Language. Pune: Nutan Prakashan. 2005



03

Impact of Social Media in Digital Marketing

Dr. Parag R. Kawale

(M.Com., Ph.D.) Asst. Professor & Head,

Dr. R. G. Bhoyar Art's, Commerce

& Science College, Seloo

(Vidyabharti College, Seloo) Ta. Seloo,

Dist. Wardha

Abstract

Research has proved that people rely on brands that have enhanced and better versions of their presence on social media sites. This is because social media marketing addresses the customers well and in return customers learn a lot about their brands. An active social networking account adds value to your business. A socially active brand makes it to the top of the industry. It is easy to define you and your brand through the social ecosystem. As soon as you understand its value, start working without wasting time.

Keywords: Social Media, Marketing Strategies, Branding.

Introduction:

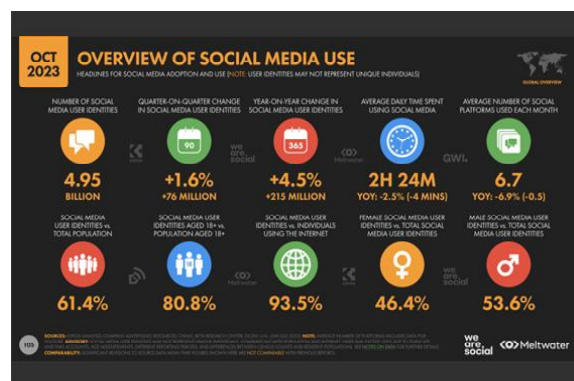
Social media is a platform that not only connects people worldwide but also serves best for Digital Marketing. Digital marketing is a practice that is usually performed to connect the target audience to the business owners. This is done to expand the business quickly and efficiently. The role of social media in digital marketing is one of the most suitable and preferred methods to generate leads. Days are gone when people take the help of televisions and newspapers to attract people. Since technology is handy and an internet connection is necessary

today, traditional methods are almost discarded. Now our major concern is how social media is helpful in digital marketing. To understand the role of social media in digital marketing more efficiently, you need to open your eyelids and read this article at the end. Ever since social media has gained popularity among humans, we cannot think of promoting a brand without taking help of social media. Connecting with new clients and expressing your thoughts become quite easy with social media.

What is social media?

Social media has been the most popular buzzword in Internet Marketing for the last couple of years. The success of the new generation of social media platforms, mainly Facebook and Twitter, changed the way we socialize, interact, and shop. This also brought new channels to digital marketing as well.

Some interesting statistics about social media:



Digital marketing is the marketing process of building awareness and promoting a brand or product online using all available digital channels.

The major components of digital marketing are:

Online Marketing Channels –Website marketing, SEM (search engine marketing – includes SEO and Pay per click advertising), mobile marketing (i.e. Google Play, Apple Store), email marketing, online banner advertising, video marketing, and Social Media marketing.

Offline Digital Channels – Television, Radio, SMS, digital billboards (indoor and outdoor) The diagram below shows exactly the relationship of the different components that make up digital marketing.

Role of social media in digital Marketing:

1. Marketing Strategies :

Ever since social media has become a tight necessity for the crowd these days, we can easily have a sneak peek into everybody's lives. This sneak peek is highly beneficial for the purpose of marketing. You can easily get to know about the updates people make daily and plan accordingly. You can categorize them based on their interests and have a high probability of meeting the right customers.

2. More Sales :

When you always remain in front of the customers, they are more likely to buy items frequently from your store or connect with your services. Social media helps to present your firm repeatedly in front of customers. In some amount of time, their attention is most likely to be drawn towards your business which might eventually lead to sales increment. Also, you can provide incentives to your customers.

3. Branding :

Trust is the key to success. You read it right, customers tend to rely on the brands that have already built trust in the industry. All the famous brands which have been in the market for a while now are reliable. No matter if you are about to earn your voice in the market or you have been struggling for some time, social media promises to get your voice real soon considering your services to be at par. People tend to recognize the brand more once they start noticing the stuff over social media.

Impact of social media in digital Marketing :

Social media has had a profound impact on digital marketing, transforming how businesses connect with audiences, build brand presence, and generate sales. Here are some key ways social media influences digital mar-

keting:

1. Enhanced Audience Engagement :

- **Two-way Communication:** Social media platforms allow businesses to engage in direct conversations with their customers. Brands can respond to comments, handle queries, and resolve customer issues in real - time, creating a sense of community and fostering brand loyalty.
- **User-Generated Content (UGC):** Encouraging customers to create and share content related to a brand (e.g., reviews, testimonials, unboxing videos) boosts authenticity and engagement, as potential buyers often trust peer recommendations over traditional ads.

2. Targeted Advertising :

- **Precision Targeting:** Social media platforms like Facebook, Instagram, LinkedIn, and Twitter provide advanced audience targeting options. Marketers can segment their audience based on demographics, interests, behaviours, and even purchasing history, resulting in more personalized and effective campaigns.
- **Cost Efficiency:** Compared to traditional advertising, social media ads are often more affordable and flexible, allowing small businesses to compete with larger brands by controlling budgets and ad delivery.

3. Influencer Marketing :

- **Leveraging Social Proof:** Influencers, with their large and engaged followers, act as intermediaries for brands. Partnering with influencers gives businesses access to a trusted voice that can promote products in a way that feels organic and authentic.
- **Micro-Influencers:** Even smaller, niche influencers can drive significant ROI due to their loyal followers and higher engagement rates.

4. Increased Brand Awareness :

- **Viral Potential:** Social media content, especially when it resonates emotionally or is highly shareable (e.g., memes, videos, stories), can go viral, exponentially increasing brand visibility.
- **Consistent Presence:** Through regular posts, stories, and ads, businesses can maintain a con-

tinuous presence in consumers' feeds, keeping them top-of-mind.

5. Customer Insights and Data :

- **Analytics and Tracking:** Social media platforms offer built-in analytics that provide insights into customer behaviours, preferences, and engagement. This data allows businesses to track the performance of campaigns and refine their digital marketing strategies accordingly.
- **Real-Time Feedback:** Brands can receive instant feedback on products, services, or marketing strategies, enabling quick adjustments to customer preferences.

6. Content Distribution and SEO Benefits :

- **Multichannel Content Distribution:** Social media is a key channel for distributing content such as blogs, videos, infographics, and podcasts. Sharing valuable content across platforms helps drive traffic to websites and improves brand credibility.
- **SEO Impact:** Social media can indirectly support search engine optimization by increasing brand signals (such as social shares and engagement), driving more website traffic, and fostering backlinks through content distribution.

7. E-commerce Integration :

- **Social Commerce:** Platforms like Instagram, Facebook, and Pinterest have integrated shopping features, enabling users to discover products and make purchases without leaving the app. This has shortened the buyer's journey and opened up new opportunities for direct-to-consumer (D2C) brands.
- **Shoppable Posts:** Businesses can now tag products directly in posts, simplifying the purchasing process for consumers.

8. Building Brand Personality :

- **Humanizing Brands:** Social media allows brands to showcase their personality, values, and culture. This human element makes businesses more relatable and approachable, enhancing trust and customer loyalty.
- **Storytelling:** Platforms like Instagram Stories, TikTok, and YouTube allow businesses to share

behind-the-scenes content, product launches, or brand narratives, fostering deeper emotional connections with their audience.

9. Global Reach :

· **Access to Global Audiences:** social media transcends geographical barriers, allowing businesses to reach potential customers worldwide. This is particularly beneficial for brands that want to expand their market or target international audiences.

· **Localized Campaigns:** With the ability to run localized campaigns on platforms like Facebook and Instagram, brands can tailor their messages to different regions and cultures.

10. Enhanced Customer Service :

· **24/7 Availability:** social media provides an always-on channel for customer support, where businesses can handle inquiries, complaints, or service requests quickly.

· **Chatbots and Automation:** Many businesses integrate chatbots on platforms like Facebook Messenger to provide instant responses, enhancing customer experience while reducing response time.

Conclusion :

Digital marketing is the future of marketing and will gradually gain more ground in the online and offline world.

Social media, on the other hand, is the new way to connect with other people, it is part of digital marketing and it is here to change the way we find new customers and promote our products.

Social media's key role in modern business cannot be overstated. It humanizes brands, fosters loyalty through authentic communication, empowers customers, and provides a global, cost-effective marketing platform.

Social media has transformed digital marketing by enabling businesses to build stronger relationships with their customers, engage in real-time conversations, and reach highly targeted audiences at a lower cost. Through innovative content, influencer partnerships, and integrated e-commerce features, it has become a vital tool for brand growth and success in the digital age.

References :

1. Gail Z. Martin, The Essential Social

Media Marketing Handbook: A New Roadmap for Maximizing Your Brand, Influence, and Credibility Publication CreateSpace Independent Pub 2016.

2. New media and society: A Study on the impact of social networking sites on Indian youth, Escudos em Communitas, no 6, 125-145 Disembroil de 2009.

3. Bedi, Kiran. It is Always Possible, New Delhi, Sterling Publications Pvt. Ltd., 1998.

4. The Role of Social Media in Education (2017). London College of International Business Studies. Retrieved from <https://lcibs.co.uk/the-role-of-social-media-in-education>.

5. Shabnoor Siddiqui and Tajinder Singh, "Social Media its Impact with Positive and Negative Aspects" An International Journal of Computer Applications Technology and Research, Volume 5– Issue 2, 71 - 75, 2016, ISSN: 2319–8656.

6. Tuten, T. L., & Solomon, M. R. (2017). Social Media Marketing.

7. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. Business Horizons.

8. Saravanakumar, M., & Sugantha Lakshmi, T. (2012). Social Media Marketing. Life Science Journal.

9. Statista (2023). Social Media Marketing: Global Market Insights.

10. HubSpot (2023). The Ultimate Guide to Social Media Marketing.

11. Muntinga, D. G., Moorman, M., & Smit, E. G. (2011). Introducing COBRAS: Exploring Motivations for Brand-Related Social Media Use. International Journal of Advertising.

12. Chaffey, D., & Smith, P. R. (2017). Digital Marketing Excellence: Planning, Optimizing, and Integrating Online Marketing.

13. Alex Chris – digital marketing counselor & Wikipedia.



Role of Baba Saheb Ambedkar in improving education in India

DR. Neetu Mahajan

Assistant Professor of History
S.R Government College for Women, Amritsar

Abstract

Ambedkar understood that the reconstruction of society on the tenets of justice and equality would require education as a prerequisite. Studying the evolution of education in Indian society, he discovered that the right to study was reserved for those of higher caste in both the previous British Raj era and the Peshwa period of Maharashtra. He battled for universal access to education for all people, regardless of gender or caste. Participating in the budget debate, he stated that education should be made accessible to everybody. It is not appropriate to handle the education department using a quid pro quo approach. All avenues and to the greatest extent possible should be used to cheapen education. He actively participated in the debate on the Bombay University Act and the Primary Education Amendment Bill, offering his opinions on educational reform. He established the People's Education Society and the colleges in Aurangabad and Bombay. He has consistently told the administration that while it is its duty to ensure that everyone has equal access to education free from prejudice, boys and girls should get separate education. This paper aims to comprehend Dr. B. R. Ambedkar's perspectives on education in relation to India's uniform education system.

Keyword: Education, D.R Ambedkar, Dalit, Moral Values, Women.

Introduction

According to Ambedkar, education is the best tool for eradicating social slavery and will empower the oppressed masses to rise above the system and achieve social justice, economic advancement, and political independence. As the well-known chairman of the committee that drafted the Indian Constitution, B.R. Ambedkar spent the majority of his intellectual, social, and political energies expressing his belief in the ideal of "Sarvenah Bhavantu Sukhinah SarveSantu Niramayah," or the good and prosperity of all. He fought tirelessly throughout his life to ensure that the marginalized, discriminated against, and downtrodden segments of our society had their proper place in society.

Even though Ambedkar made numerous attempts to create an egalitarian society in India and his ideas have been extensively explored by various academics, there aren't many research that support his claim to be a great educationist.

In addition to being the father of the Indian Constitution, Dr. B.R. Ambedkar was a valiant liberator, political figurehead, philosopher, thinker, author, economist, editor, and catalyst for the resurgence of Buddhism in India. The development of people and their surroundings is emphasized in his educational philosophy. Dr. Ambedkar was adamant that all Indian citizens should have equal access to education following their independence. Dr. Ambedkar's core educational tenet was "education is something which ought to be brought within the reach of every one." Dr. Ambedkar supported liberal education that was grounded on non-theistic religious inspiration. Dr. Ambedkar believed that education was a synthesis of Dewey's pragmatic approach and Buddha's "dhamma." He believed that education would make his people more enlightened and close the divide between the untouchables and upper castes.

OBJECTIVES

1. To evaluate Dr. B.R. Ambedkar's contributions to the sphere of education.

2. To investigate the ways in which Dr. B.R. Ambedkar's contributions to the field of education have changed the way that marginalized people live.

Methodology

Secondary sources of already published material were used in the study, along with historical and analytical methods. The method includes analyzing concepts and arguments, synthesizing information from various sources, building coherent and well-supported arguments, having a balanced discussion of a subject, assessing the ideas and arguments of others, forming conclusions, and expressing well-informed opinions. Consequences

B.R. Ambedkar asserted that the goal of education

The goal of primary education, in Dr. Ambedkar's words, is to ensure that every kid who joins a primary school leaves it only when they reach a certain level of literacy and stay literate for the rest of their lives. According to Dr. Ambedkar, knowledge has two functions: it can be used for one's own benefit as well as the benefit of others. Additionally, he has opposed professional learning—that is, the British Educational System—which seeks to mold workers into clerical individuals. He underlined the importance of secular education for freedom and social emancipation. Education exists only to provide the downtrodden classes with more knowledge in order to support their demands for social, economic, and political advancement. Dr. Ambedkar's social and ethical philosophy sought to use education to help depressed people modify their thinking and ingrained behavioral patterns so they may advance toward freedom and oneness.

His educational philosophy's major goal was to instill in boys and girls of all religions, nationalities, social classes, and castes the ideals of liberty, equality, fraternity, justice, and moral character.

Dr. Ambedkar stated the following three

elements as goals for legislators:

1. Redefining the objectives and goals of education.
2. Education as a means of achieving real equality.
3. The education of women.

Vision for Education of Dr. B.R. Ambedkar

Institutions of Learning and Schools: "School is a holy institution where the minds of the students are cultured," states Dr. Ambedkar. The daily operations in the schools ought to be planned in an orderly fashion. The school is the factory where excellent citizens are made. This institution's talented foreman transforms the raw material into a high-quality output. He founded the People's Education Society, which served as the model school. When selecting teachers for educational institutions, superior educational credentials should be prioritized over caste and creed. Regardless of caste or creed, higher academic credentials should be prioritized when selecting teachers for educational institutions. He gave the admittance of pupils from the dalit community consideration, but he also believed that all teachers, regardless of caste or category, should have advanced training. He spoke in favor of coeducation, arguing that women should have the same access to education as males.

Students and Education: Dr. Ambedkar worked for many years as a professor in a variety of educational establishments. Thus, he possessed a profound comprehension of the kids' thoughts. According to him, students' self-confidence should be increased via education and should not be diminished when taking tests or applying newly acquired skills. He emphasized the importance of education and stated that pupils should be self-sufficient in their behavior and character development, possessing intelligence, knowledge, civility, and tight discipline. Along with knowledge, courtesy is essential; knowledge without politeness is meaningless. Additionally, he stated that social emotions had to

be taught to pupils as part of their education. Dr. Ambedkar states that being educated, knowledgeable, and cultured is far different from simply getting good grades on exams and earning a degree. The teacher needs to be aware of the fundamental issues and gaps in the pupils' education. Students lack the capacity to innovate, reason through problems, confidently communicate themselves, correctly present their inner ideas to an audience, and have a foundational understanding of the subjects. Students ought to be moulded to fit the needs and requirements of the country and society. The framework of the curriculum and instructional materials should take into account the students' logical reasoning as well as their understanding of other societies, historical viewpoints, conventions, duties, and economy.

Knowledge and Education: Dr. B.R. Ambedkar had an idealistic and far-reaching concept of knowledge. Light is knowledge. The foundation of humanity's social, economic, and moral progress ought to be this light. Knowledge should be viewed in a social perspective, and education is the tool that frees man from exploitation and fuels the fight against slavery. According to him, intelligence is like a sword, and a man with it is recognized by all societies and groups. Good morals and manners are necessary for intelligence and cleverness. Without education, the people will become uneducated, which will undermine the country and civilization. Education is the foundation upon which man is built, and education is the singular blend of intellect and information. The primary goal of education is the development of knowledge that leads to self-reliance.

Education as a means to guarantee social justice: Dr. B.R. Ambedkar envisioned an inclusive educational system for everybody. His communist educational model was founded on the teachings of Buddhism. Dr. Ambedkar believed that the foundation of society should be reason rather than caste-based customs. The under-

privileged classes have realized that, in the end, education is the most significant material gain for which they are willing to battle. We can give up the financial advantages of civilization and the things we own, but we cannot give up the chance and right to fully benefit from the best education possible. From the perspective of the underprivileged classes, who have recently come to recognize that their existence is precarious without education, that is the significance of this question. Raising the educational standards of the untouchables was one of Dr. Ambedkar's proposals to help them become more self-aware, inspirational, and capable of moving up the social scale and using political power as a tool. Dr. Ambedkar gave the Untouchables three last pieces of advice on how to better themselves in society: educate, agitate, and organize.

An all-inclusive educational system was Dr. B.R. Ambedkar's ideal. The foundation of his socialist educational model was Buddhism. Dr. Ambedkar thought that reason, not caste-based traditions, should be the cornerstone of society. The impoverished classes have come to the realization that education is ultimately the greatest tangible benefit for which they are prepared to fight. We are able to part with our possessions and the economic benefits of civilization, but we are unable to give up our opportunity to receive the greatest education imaginable. He held that education is the cornerstone of the liberation of the downtrodden classes since an educated individual is capable of standing up for their rights and is driven to advance. It teaches people how to think clearly and make moral decisions that uphold social fairness. "Education is the best tool to end social slavery and it is the education that will empower the oppressed masses to rise up and achieve social status, economic advancement, and political freedom," he questioned." Additionally, he made the Dalits aware of the social, economic, and political injustices as well as the potential for creating a society in which they would be treated equally and accorded equal chances, respect, and rights.

Women and members of the depressed class have access to education.

As the head of the drafting committee, Dr. B.R. Ambedkar attempted to ensure that the rights of women and lower classes were adequately included in the Indian constitution. He saw the legal system as the tool used to establish a fair social structure. He made the Indian Constitution reflect the principles of liberty, equality, and brotherhood.

Significance of Dr. Ambedkar's Educational Philosophy

Dr. B.R. Ambedkar had waged a never-ending battle to end birth-based discrimination, which limits access to equal opportunities, work, housing, and education for the benefit of a small upper class. The constitution reflects equality in all its aspects and makes it clear that it is a key component.

According to the NCERT, "Great strides have been made nationwide to establish schools within the reach of every habitation." The attempts to educate a greater number of children have shown to be effective. However, there are still certain child populations that need to be targeted, including those from socially disadvantaged backgrounds, scheduled castes and tribes, minority groups, and, in each case, girls. It is imperative to determine the unique socio-cultural conditions preventing these kids from attending school. Therefore, even with the creation of fundamental legal rights, the teenagers and children of the lower classes are unable to receive an equal and high-quality education. People in Indian society still experience caste discrimination despite the country's high levels of illiteracy and ignorance of education and fundamental human rights. The educational system positions itself as a means of empowering, elevating, and promoting equality for marginalized communities. However, social perspective hasn't altered its perception. In today's technologically advanced and knowledge-driven world, Dalit students still have to deal with rejection from teachers who prioritize kids from supposedly higher castes. The lower castes continue to face harsh treatment and exclusion from the educational system. Even though the government provides these students with scholarships for their economic improvement, the majority of students who apply for these scholar-

ships under different schemes are unaware of them.

Conclusion

Dr. B.R. Ambedkar believed that the key to unlocking the doors of wisdom, insight, and light was education. The key message he wants to convey to the country and society is to "take education, be united, and do the struggle." He claims that there is a limited relationship between education and society since education alone may bring about the advancement and development of society. Education has the potential to set a man free from exploitation and servitude. He thought that education might be a catalyst for social change and promote equality. He had done a great deal to rouse the sleeping class, to bring their plight to light, to give them a voice, and to demonstrate to them the importance of education in achieving social, political, and economic advancement. By using the motto "educate, agitate, and organize," he inspired the Dalits to integrate with the upper caste in social, political, and economic spheres. Additionally, he guaranteed the right to education for every segment of Indian society by granting specific rights under Articles 30 and 29 of the Indian Constitution.

References

1. Bhagyaya (2015) : Anupam Rashtra Bhagat. Panchjanya, April, 2015, pp. 16-20.
2. Nithiya, P. (2012) : Ambedkars vision on the Empowerment of dalit education. International Journal of Multidisciplinary Educational Research. 1 (2), 47-52.
3. Rafaqi. M (2013) : Dalit Education and Government Policies. Research Journal of Humanities and Social Sciences.3 (3).
4. Sirswal. R. D. (2011) : Dr. Ambedkar's Ideas on Education and social change. Wesleyan Journal of Research. 4 (1), 180-183.
5. Thiagarajan, A.P. (1981) : A Study of the Scheduled Caste Students in Some Secondary Schools of Tamil Nadu. Indian Education, 11, (5), 22-26.
6. Waghmare, N. (2007) : Dr. B.R.Ambedkars Contribution To Buddhist Education In India. Available at Countercurrents.org

A comparative study of social adjustment among tribal and non-tribal students

Dr. Devanand S. Ambhore

Assistant Professor

Shri Saraswati College of Social Work, Washim

Abstract :

A comparative study was done among 200 students from several colleges in Washim, District, Maharashtra, divided into two groups: 100 tribal (50 male and 50 female) and 100 non-tribal (50 male and 50 female). Because young stars are more vulnerable than adults when it comes to adjusting to one another. A sample was taken from various colleges in Washim district. They come from various socio-economic backgrounds. They are between the age group of 18 to 21 years. The purpose of this study is to look at tribal male and female students' in social adjustment levels, non-tribal male and female students' in term of social adjustment, tribal and their social adjustment levels. Tribal and non-tribal male students' social adjustment following the analysis of the data, it was discovered that there is a significant difference in social adjustment between tribal and non-tribal students.

Keyword: social adjustment, tribal, non-tribal, group, statistics.

Introduction:

The term 'adjustment' refers to the act of fitting, making, suitable, arranging, modifying, and harmonizing correspondence. We took one or both of them to match to each other if we come across an adjustment between two objects. According to Webster 1951, "adjustment is the establishment of satisfactory relationship

as representing, harmony, conformance, adaptation etc." In 1970 Vonhaller argues- adjustment is psychological survival the human being is surrounded by numerous social problems which are proclaimed in our day to day life cycle. A person's attempt to adapt with society's standards, values, and needs in order to be accepted is known as social adjustment. It is a psychological process that can be characterized.

It is considerable risk for adjusting to new standards and values. In the technical language of psychology "getting along with the members of society as best when can" is called adjustment. Psychologist consider the term of adjustment to describe how people adjust to different social and interpersonal situations in society. As a result, adjustment can be defined as a response to the expectations and pressures that the social environment places on an individual. Social adjustment is the process of achieving balance in a social interaction by the use of social skill. The study's goal is to determine whether there is a substantial difference in adjustment levels between tribal and non-tribal male and female. This study is contributed to those tribal and non-tribal people who have different social pattern.

Objectives of the study:

1. To investigate the social adjustment among tribal male and female students.
2. To investigate the social adjustment among non-tribal male and female students.
3. To investigate the social adjustment between tribal and non-tribal male students.
4. To investigate the social adjustment between tribal and non-tribal female students.

Hypothesis of the study:

1. There will be no significance difference between tribal male and female students in term of social adjustment.
2. There will be no significance difference between non-tribal male and female students in term of social adjustment.
3. There will be no significant difference be-

tween tribal and non-tribal male student in term of social adjustment.

4. There will be no significant difference between tribal and non-tribal female students in term of social adjustment.

Significance of the study

This study involved 200 participants, divided into 100 tribal (50 male and 50 female) and 100 non-tribal (50 male and 50 female) under graduate students from various colleges in Washim district. Dr. Roma Pal produced a handbook for social advertisement inventory in which all respondents actively participated and shared their knowledge level. This research is limited to the Wasim district of all colleges. The respondents range in age from 18 to 21 years old. The purpose of this study is to determine the social adjustment and adjustment level of tribal and non-tribal students, as well as to make a comparison between tribal and non-tribal students.

Research Methodology:

Variables under study:

In this study, sex was considered as an independent variable, whereas social adjustment was regarded as a dependent variable, depending on the kind of category tribal or non-tribal.

The dependent and independent variables of its investigation was treated as follows:

Independent Variables:

· Sex

- a) Male
- b) Female

· Type of Students

- a) Tribal
- b) Non-Tribal

Dependent Variable:

- a) Social Adjustment

Sample:

The study's effective sample consists of 200 participants divided into 100 tribal Students (50 male and 50 female each) and 100 non-tribal Students (50 male and 50 female each) who were chosen at random from various colleges

in Washim district, using purposive sampling procedures. Colleges provided the majority of the samples. To preserve sample homogeneity, the age ranges are from 18 to 21 years, with more or less identical socio-economic position and educational backgrounds.

Tools used for data collection:

The following scale was used to collect data: Dr. Roma Pal's Manual for Social Adjustment Inventory was utilized. The correlation coefficient was 0.87, while the reliability coefficient was 0.82. The inventory's validity was found to be 0.77 and 0.80, respectively. In order to conduct this research, 60 atoms were considered in light of the variable's description. Those who are doing the inventory have no time limit and have 30 to 45 minutes to try it out. 'Yes' or 'No' responses were given each 60 atoms.

Interview schedule:

The demographic information and other essential and relevant data were collected using a semi structured interview schedule.

Statistical interpretation of the results and discussion

The purpose of this study is to look at the social adjustment between tribal and non-tribal students. In the given tables below, descriptive and inferential statistics are used to treat the score of social adjustment SPSS 12.0 Windows was used to conduct the statistical analysis.

Tribal male & female Group statistics

Social	Area & Sex	N	Mean	Std. Deviation	't' test
Adjustment	Tribal Male	50	81.90	12.06	- 4.776
	Tribal Female	50	93.27	16.08	

The initial goal was to determine the social and academic status of tribal male and female students. Observation of the given above table. Indicates that the mean value of the two classed groups on the social adjustment measure appears to be different. The mean value attained by the group of tribal Males is 81.90, with a standard deviation of 12.06. The tribal

female students have a mean of 93.27 and a standard deviation of 16.08. However, based on the average observation, it is unclear whether the differences are indeed substantial. In order to tackle this difficulty, inferential statistics, such as 't' tests, were used to further describe the data, our computed 'z' score value is -4.776. As a result of the acquired data, our computed 'z' score value is substantially higher than the crucial values required to meet the 5% and 1% thresholds of significance, respectively. As a result, the initial null hypothesis is ruled out.

Non-tribal male & female Group statistics

Social Adjustment	Area & Sex	N	Mean	Std. Deviation	't' test
	Non-Tribal Male	50	95.15	16.69	4.76
	Non-Tribal Female	50	76.67	14.76	

The second aims were to determine how non-tribal male and female students adjusted to their new surroundings. The mean value of the two classed groups appears to differ from each other on the social adjustment measure, according to given above table. The mean value achieved by none tribal Male group is 95.15 and the related Std. Deviation is 16.69. The long-distance females have a mean of 76.67 and a standard deviation of 14.76. However, based on a single observation, it is unclear whether these changes are truly substantial. So, in order to answer this difficulty, the data was treated with inferential statistics, specifically the 't' test, which yielded a value of 4.76. The obtained findings indicate that our computed 'z'-value is substantially higher than the crucial levels required to reach 5% and 1% levels of significance, respectively, rejecting the second hypothesis.

Tribal & non-tribal male Group statistics

Social Adjustment	Area & Sex	N	Mean	Std. Deviation	't' test
	Tribal Male	50	96.26	15.72	4.340
	Non-Tribal Male	50	76.67	14.71	

The third aims were to determine how tribal and non-tribal male students adjusted to their new surroundings. The mean value of the two classified groups appears to differ on the social adjustment measure, according to obser-

vation of given above table. The mean value attained by the group of tribal males is 96.26, with a standard deviation of 15.72. Non-tribal males have a score of 76.67, with a standard deviation of 14.71. However, it is unclear if these variations are significant or not based on reservation methods. So, in order to address this problem, we used inferential statistics, specifically the 't' test: our computed 'z' value is 4.340. As a result of the acquired results, the third null hypothesis is rejected because our computer data 'z' value is bigger than the crucial values required to levels of 5% and 1% threshold of significance, respectively.

Tribal & non-tribal Female Group statistics.

Social Adjustment	Area & Sex	N	Mean	Std. Deviation	't' test
	Tribal female	50	78.91	11.07	- 4.096
	Non-Tribal Female	50	93.27	14.75	

The fourth objective was to determine how tribal and non-tribal female students adjusted to their new surroundings. The mean value of the two classified groups appears to differ from each other on the social adjustment measure, according to the above table. The Tribal female group's mean value is 78.91, with a standard deviation of 11.07. Long-distance non-tribal female have a mean of 93.27 and a standard deviation of 14.75. However, based on a single observation, it is unclear whether these changes are truly substantial. Inferential statistics, such as the 't' test, were used to tackle this problem. - 4.096 is the result of our calculations. As a result of the acquired data, our computed 'z' value is substantially bigger than the crucial value required to reach 5% and 1% levels of significance, respectively. Demonstrate that the fourth null hypothesis is false.

Conclusion:

In terms of social adjustment, the tribal male and female students have significance difference. Tribal female students, have a much better social adjustment than tribal male students.

Second, male and female non-tribal stu-

dents differ from each other. Here Non-tribal males have a better social adjustment than non-tribal females.

The third Comparison between male students from tribal and non-tribal backgrounds. In this case, the two groups are significantly different from each other. In addition, non-tribal male students have shown better social adjustment than tribal male students.

The final comparison between female students from tribal and non-tribal backgrounds. As a result, the data suggest that tribal female student's better adjustment than non-tribal female students.

References:

- Amanpreet Kaur, (2012) a text book of psychology, (vikas & co. edition 2012).
- Aggraval J. C., (2007) essentials of educational psychology, vikas publishing house limited, second edition-2007).
- <http://www.preservearticles.com/2011082611930/social-adjustment-is-an-effort-made-by-an-individual-to-cope-with-standards-values-and-needs-of-a-society.html>
- Aparna Mitra and Puja Singh, Trends in Literacy Rates and Schooling among the Scheduled Tribe Women in India, University of Oklahoma 729 Elm Avenue, 329 Hester Hall. Norman.
- Mangal S. K., (2005) Statistics in psychology and education, prentice hall of India private limited, second edition,
- Joysree Das. & Amit Deb (2013) "A comparative study of social adjustment among tribal and non-tribal students" IOSR Journal of Humanities & Social Sciences Vol-12. Isu-3, PP29-32.
- Bharti Sharma. (2012), "Adjustment and Emotional Maturity among First Year College Students." Pakistan Journal of Social and Clinical Psychology, (2012), Vol. 9(3) : 32-37.
- Mahmoudi, Armin. (January 2012), "Emotional maturity and adjustment level of college students." Education Research Journal, (January 2012), Vol. 2(1): 18 -19.

· Shah, Jyotsana K. and Sharma, Bhawna. (2012), "A Study on Social Maturity, School Adjustment and Academic Achievement among Residential School Girls." Journal of Education and Practice (2012), Vol.3(7)

· Gupta, V P, (1977) Personality Characteristics, Adjustment level, Academic Achievement and Professional Attitude of Successful Teachers, doctoral dissertation in Education, Punjabi University

· Kuperminc GP, Leadbeater BJ, Blatt SJ. . (2001) School social climate and individual differences in vulnerability to psychopathology among middle school students. Journal of School Psychology. 2001; 39(2):141-159.



06

Maternal Metaphors: Exploring the Nation-as-Mother Trope in Nationalist Discourse and Gendered Identity Formation

MITALI MISHRA

Associate Professor, Department of English,
Lady Shri Ram College,
University of Delhi

“Own country? Of what feather is that bird? And tell me, good people, where does one find it? The place one is born in, that soil which has nurtured us, if that is not our country, can an abode of a few days hope to be it? And then, who knows, we could be pushed out of there, too, and told to find a new home, a new country.” **Ismat Chughtai ‘Roots’**

Introduction

The metaphor of the nation as a mother has been a pervasive and influential trope in nationalist discourse across various historical and cultural contexts. This symbolic representation frames the nation as a nurturing, protective figure that embodies both the emotional and moral essence of the collective identity. By conceptualizing the nation as a maternal figure, nationalist movements often invoke themes of sacrifice, loyalty, and the preservation of cultural heritage, leveraging the familiar and deeply ingrained notions of motherhood to evoke a sense of unity and belonging among citizens. This metaphor not only reflects how nations seek to consolidate their identities but also illuminates how gendered imagery is utilized to reinforce political and social ideologies. This research paper will explore the multifaceted dimensions of the nation-as-mother trope, examining its

historical origins, its role in shaping nationalist sentiments, and its implications for understanding the interplay between gender and national identity. Through a critical analysis of key theories, the paper aims to shed light on how this metaphor has been employed to navigate and negotiate the complexities of nationhood and belonging.

Indian nationalism

The conceptualization of the nation as a maternal figure was a prevalent motif in the nationalist discourse during India’s struggle for independence. This metaphor emerged as a crucial symbolic reference point, necessary for affirming the moral and spiritual primacy required by the colonised populace. In this context, the nation was envisioned not merely as a biological woman but as a divine entity akin to a goddess within the Hindu pantheon, thus representing the motherland as a supreme deity (Sarkar 51). The origins of this maternal metaphor can be traced to the early 20th century, particularly among Bengal nationalists who opposed the 1905 partition of Bengal. The sleeping sons were imagined as waking up from a deep sleep. (Bose 11) The magical vision that inspired the sons was first seen in Bankim Chandra Chatterjee’s 1875 song ‘Vande Mataram’. It was included in his novel *Anandmath*. In the song and novel, the mother was limited to being the mother of Bengal but subsequently became one for the entire nation. This imagery has been criticised for being patriarchal. Jasbir Jain writes that while the “image of “Mother India” is used to represent the nation, but within this image the relationship of women to the nation does not find a place” (Jain 1655). The iconic figure of the mother goddess looms so large, as to render the woman herself invisible or reduce her to a sacrificial object (Jain 1657).

In the discourse of Indian nationalism, the metaphor of the mother as the nation has been a powerful and pervasive symbol, deeply analysed by scholars such as Partha Chatterjee

and Tanika Sarkar. Chatterjee, in his seminal work *The Nation and Its Fragments*, argues that the figure of the mother represents both the cultural essence and the moral authority of the nation, serving as a vessel for articulating the aspirations and values of the nationalist movement. He posits that this maternal metaphor was strategically employed to cultivate a sense of national unity and identity, particularly in opposition to colonial rule. The mother figure, as envisioned by Chatterjee, embodies the purity and sanctity of the nation, often juxtaposed against the perceived degradation imposed by colonial powers. Tanika Sarkar extends this analysis in her work *Hindu Wife, Hindu Nation: Community, Religion and Cultural Nationalism*, examining how this maternal imagery was not merely a symbol but a potent tool in shaping gendered narratives of nationalism. Sarkar highlights how the portrayal of women as symbolic mothers of the nation was instrumental in mobilizing female participation in the nationalist struggle while simultaneously reinforcing traditional gender roles. Both Chatterjee and Sarkar illustrate how the maternal metaphor was employed to consolidate a collective national identity, intertwining the notion of the nation with the feminine ideal of motherhood. This symbolic representation, however, also reflects a complex interplay between nationalist aspirations and the reinforcement of patriarchal structures, as the mother figure often upheld traditional values and roles within the broader nationalist project. Sangeeta Ray has forwarded the argument that “the discursive construction of the Indian nation by both nationalists and imperialists was often inseparable from their idealization of a Hindu India epitomised in a particular Hindu female figure” (Ray155).

Tanika Sarkar writes that a Hindu house became a microcosm for the nation itself. Sarkar delves into the intersection of gender, religion, and nationalism, arguing that Hindu women were positioned as the custodians of tradition

and cultural purity within the nationalist discourse. She critically analyses how the nationalist movement valorised Hindu womanhood as symbols of virtue and purity, often overlooking their agency and relegating them to passive roles in the struggle for independence. She highlights how the nationalist discourse perpetuated patriarchal norms, constraining women’s participation in the public sphere and relegating them to the private domain of the home. The exclusion of women, especially from marginalized communities, from the narrative of the nationalist struggle is also critiqued by Sarkar. Hindu males by successfully governing this space (and over the wife) could lay a stake in the world outside (Sarkar 38). Hindu males could claim moral superiority by claiming that, unlike the relationship between the coloniser and the colonised, the home was primarily governed based on love. The Hindu woman’s adherence to ritual and the politics of her monogamy were made to stand in for the condition of possibility of the Hindu nation. (Sarkar 41)

Gendered Nationalism

Yuval-Davis and Anthias have made significant contributions to the academic discourse on gender and nation, offering nuanced insights into how gendered experiences shape and are shaped by nationalist ideologies. In their collaborative works, including *Woman-Nation-State*, they explore the intersections of gender, nationalism, and ethnicity, revealing how the construction of national identities often involves gendered dimensions. It emphasizes how nationalist projects frequently enlist women in the symbolic and practical labour of nation-building, positioning them as bearers of cultural and biological continuity. This involvement is not merely symbolic but deeply entwined with the socio-political fabric of the nation-state, as women are often tasked with upholding and transmitting the nation’s values and identity. They examine how intersecting factors such as ethnicity, class, and gender influence individual

and collective experiences of nationalism. They highlight how national identities are constructed through gendered narratives and practices, demonstrating that gender is a critical axis around which national ideologies are often articulated and contested. In her book *Gender and Nation*, Yuval-Davis explores how women's roles and identities are deeply intertwined with the construction and reproduction of national ideologies and boundaries. She introduces the concept of "national-cultural reproduction," which refers to how women are expected to bear and socialise children into the dominant cultural and national identities. This process reinforces the idea of women as the biological and symbolic reproducers of the nation, perpetuating gender-specific roles and responsibilities within the nation-state. Additionally, Yuval-Davis highlights how women's bodies and sexuality are often politicised and controlled by nationalist movements and discourses. Women's bodies become symbolic territories that must be protected from external threats, leading to increased restrictions on women's autonomy and mobility in the name of preserving national purity and honour. Other feminist scholars who have written on the gendered nature of nationalism include Deniz Kandiyoti, Anne McClintock and Malathi de Alwis. Anne McClintock is a prominent cultural critic and scholar known for her work in postcolonial studies, feminist theory, and cultural studies. In her influential book *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*, McClintock examines how colonial power shapes notions of race, gender, and sexuality, and how these categories are constructed and maintained through imperial control. She examines how notions of masculinity and femininity are mobilised within nationalist discourse, reinforcing patriarchal structures and marginalising certain groups. Cynthia Enloe has made significant contributions to the study of gender and nation through her work on militarism, globalization, and women's experiences in

international politics. In her influential book *Bananas, Beaches, and Bases*, Enloe explores the gendered dynamics of international relations and how women's lives are profoundly impacted by global processes and power structures. Enloe's analysis highlights the often-overlooked roles that women play in sustaining and legitimizing militarism and the nation-state.

Judith Butler's exploration of gender as performative is most notably articulated in her seminal work, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990). In this groundbreaking text, Butler challenges conventional understandings of gender as a fixed, intrinsic attribute and instead posits that gender identity is constituted through performative acts. Butler's theory of performativity suggests that gender is not a stable identity but a series of repeated performances that create the illusion of a stable gender identity. She argues, "Gender is not something that one is, it is something one does, an act, a verb" (Butler 25). This notion extends to the realm of nationalism, where she implies that national identities, like gender identities, are also performative constructs that are continuously enacted and reinforced through cultural practices and rituals. Butler further elucidates this idea by stating, "The performative aspect of gender also implies that the categories of gender are established and sustained through a series of acts and performances" (Butler 185). This perspective underscores how both gender and national identities are not pre-given but are dynamically constructed through ongoing performances, which include social, cultural, and political acts. By applying this framework to nationalism, Her analysis of the "heterosexual matrix" – the cultural and social norms that privilege heterosexuality and binary gender identities – sheds light on how nationalism and national belonging are often predicated on the exclusion or marginalization of those who do not conform to dominant gender and sexual norms.

Conclusion

Masculinity studies have focused on how male bodies became produced as colonial and postcolonial subjects. Many debates revolve around accounting for how “gender and ethnicity have come to determine who belonged, and how, in the Indian nation” (Daiya 21). A gendered lens provides a more nuanced understanding of the men who created the nation and how the nation is projected as feminine. Men get to participate in the myth of nation-making and exercising masculine hegemony and women are symbolically seen as its biological reproducers with little or no voice or agency in the nationalistic project. Through a gendered lens, it becomes clear that nation-building processes were not only shaped by male actors but also projected the nation itself as a feminized entity to be protected, controlled, and symbolically reproduced. This framework allowed men to assert their dominance in the public sphere of nation-making, reinforcing masculine hegemony while relegating women to the margins as passive reproducers of the nation’s biological and cultural legacy. As a result, women’s roles in the nationalistic project were often restricted, silencing their voices and reducing their agency in shaping the very nation they were symbolically tied to.

WORKS CITED

Bose, Sugata. *The Nation as Mother and Other Visions of Nationhood*. Gurgaon: Penguin Random House, 2017.

Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 1999.
 Chatterjee, Partha. *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial histories*. New Delhi: Oxford University Press, 1994.

Chugtai, Ismat. ‘Roots’ in *Stories About the Partition of India Vol III*. Ed Alok Bhalla, translated from Urdu by Vishwamitter Adil and Alok Bhalla pp. 9-20

Daiya, Kavita. *Violent Belongings: Partition, Gender, and National Culture in Postcolonial India*. Philadelphia, Temple Univer-

sity Press, 2008.

Enloe, Cynthia. *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. 2nd ed., University of California Press, 2014.

Jain, Jasbir. “Daughters of Mother India in Search of a Nation: Women’s Narratives about the Nation.” *Economic and Political Weekly*, vol. 41, no. 17, 2006, pp. 1654–60. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4418143>.

Jayawardena, Kumari and Malathi de Alwis. *Embodied violence: Communalising women’s sexuality in South Asia*, Kali 1996.

Kandiyoti, Deniz. “Identity and Its Discontents: Women and the Nation.” *Millennium, Journal of International Studies*, 1991, vol. 20, no. 3, p. 435.

McClintock, Anne. *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*. London: Routledge, 1995.

Ray, Sangeeta. *En-gendering India: Woman and Nation in Colonial and Postcolonial Narratives*, Durham: Duke University Press, 2000.

Sarkar, Tanika. *Hindu Wife, Hindu Nation: Community, Religion and Cultural Nationalism*. New Delhi: Permanent Black, 2001.

Yuval-Davis, Nira. *Gender and Nation*. London: Sage Publications, 1997.

Yuval-Davis, Nira, and Floya Anthias, editors. *Woman-Nation-State*. London: Macmillan, 1989.



N. Scott Momaday: An Ethnic Voice in American Literature

Dr. Shriram G. Gahane

Associate Professor,
Adarsh Arts and Commerce College,
Desaiganj, Disst-Gadchiroli

Introduction:

N. Scott Momaday, a preeminent Native American writer, has significantly impacted American literature by bringing indigenous stories, perspectives, and voices to the forefront. As an ethnic voice, Momaday's works explore the complexities of Native American identity, cultural memory, and the relationship between people and the natural world. His writing blends indigenous oral traditions with Western literary techniques, creating a unique narrative style that has reshaped the landscape of contemporary American literature. This paper examines Momaday's life, major works, themes, and narrative techniques to understand his role as an ethnic voice in American literature.

Early Life and Cultural Background:

Navarre Scott Momaday was born on February 27, 1934, in Lawton, Oklahoma, to Alfred Morris Momaday, a painter, and Mayme Natachee Scott Momaday, a teacher and writer. His mixed heritage—Kiowa on his father's side and Cherokee on his mother's—deeply influenced his worldview and creative output. Raised in the Southwest, Momaday was exposed to diverse Native American cultures, including the Navajo, Apache, and Pueblo, which enriched his understanding of indigenous traditions and storytelling.

Momaday's upbringing was marked by a profound connection to the oral traditions of his

Kiowa ancestry, which he learned from his father and other tribal elders. These traditions emphasized the importance of storytelling in preserving cultural heritage and conveying spiritual and moral lessons. In addition, his formal education at the University of New Mexico and Stanford University, where he earned a Ph.D. in English, provided him with a strong foundation in Western literary traditions. This unique combination of cultural influences is evident in Momaday's work, which skilfully weaves together elements of Native American oral storytelling and Western literary forms (Schubnell, 1985).

Major Works and Literary Achievements:

Momaday's literary career began with a ground-breaking work that would define his legacy and establish him as a leading voice in Native American literature. His debut novel, **House Made of Dawn** (1968), won the Pulitzer Prize for Fiction in 1969, marking a significant moment in American literary history. The novel is often credited with initiating the Native American Renaissance, a period of renewed interest and recognition of Native American literature in the United States (Lincoln, 1983).

House Made of Dawn tells the story of Abel, a young Native American man returning to his reservation in New Mexico after serving in World War II. The novel explores themes of cultural dislocation, identity, and spiritual renewal through a fragmented narrative structure that shifts between past and present, reality and memory. Momaday's narrative style reflects the oral storytelling traditions of Native American cultures, characterized by a non-linear structure and a deep connection to the natural world. The novel addresses the psychological trauma experienced by many Native Americans who struggle to reconcile their cultural heritage with the demands of modern American society (Momaday, 1968).

Following the success of **House Made of Dawn**, Momaday continued to explore

themes of identity, memory, and cultural heritage in his subsequent works. **The Way to Rainy Mountain** (1969) is a unique blend of folklore, history, and personal narrative that recounts the history and mythology of the Kiowa people. The book is structured in three distinct voices: a historical narrative, a personal memoir, and Kiowa myth and legend, reflecting the interconnectedness of personal and collective memory in Native American culture. Through this innovative narrative structure, Momaday not only preserves Kiowa heritage but also explores the fluid nature of memory and history (Momaday, 1969).

In **The Names: A Memoir** (1976), Momaday further delves into his personal and cultural history, tracing his family's roots and his own experiences growing up in Native American communities. The memoir is a reflection on identity and belonging, as well as a meditation on the power of names and naming in shaping one's sense of self and place. By intertwining personal anecdotes with broader reflections on Native American history and culture, Momaday creates a richly textured narrative that speaks to the complexities of cultural identity in a multicultural society (Momaday, 1976).

Themes in Momaday's Works:

Several recurring themes are prominent in Momaday's work, including the interplay of memory and identity, the significance of storytelling, and the relationship between humans and the natural world. These themes are central to understanding his contributions as an ethnic voice in American literature.

1. Memory and Identity:

Momaday's exploration of memory and identity is evident in both *House Made of Dawn* and *The Names: A Memoir*. For Momaday, memory is not just a recollection of personal experiences but a means of connecting with one's cultural heritage and history. In **House Made of Dawn**, Abel's struggle to reconcile his past with his present reflects the broader chal-

lenges faced by Native Americans in preserving their cultural identity in the face of modernization and assimilation. Similarly, in **The Names**, Momaday reflects on his own experiences and those of his ancestors, illustrating how memory shapes and defines individual and collective identities (Schubnell, 1985).

2. Storytelling and Cultural Preservation:

Storytelling is a central theme in Momaday's work, reflecting his deep connection to the oral traditions of his Kiowa heritage. In **The Way to Rainy Mountain**, Momaday employs a narrative structure that mirrors the oral storytelling techniques of Native American cultures, blending myth, history, and personal narrative to convey the rich cultural heritage of the Kiowa people. This approach not only preserves traditional stories but also highlights their relevance to contemporary issues of identity and cultural survival (Lincoln, 1983).

3. The Human-Nature Relationship:

Momaday's writing often reflects a deep reverence for the natural world and its integral role in shaping human experience and identity. His descriptions of the American landscape are infused with a sense of spiritual significance, reflecting the interconnectedness of people and the environment in Native American cosmologies. In works like **The Way to Rainy Mountain**, the natural environment is not just a backdrop but a living, breathing entity that interacts with the characters and shapes their narratives. This theme is central to understanding Momaday's work as an ethnic voice that emphasizes the importance of land and place in Native American cultural identity (Adamson, 2001).

Narrative Techniques and Innovations:-

One of the most distinctive features of Momaday's writing is his ability to blend traditional Native American oral storytelling techniques with contemporary literary forms. This synthesis allows him to convey the rich oral traditions of his Kiowa heritage while engaging

with a broader literary audience.

Momaday's use of fragmented narrative structures, shifting perspectives, and lyrical language reflects the nonlinear, cyclical nature of Native American storytelling. In **House Made of Dawn**, for example, time is fluid, moving back and forth between past and present, reality and memory. This nonlinearity mirrors the protagonist's internal struggle and the cyclical nature of indigenous cosmologies, which often view time as a series of interconnected cycles rather than a linear progression (Schubnell, 1997).

Momaday's narrative techniques also challenge conventional Western notions of time, space, and reality. By interweaving different narrative voices and perspectives, he creates a layered, multidimensional narrative that reflects the complexities of Native American identity and experience. This approach allows Momaday to capture the nuances of cultural memory and the ways in which stories and histories are constructed and transmitted across generations (Moore, 2001).

Momaday's Influence and Legacy:

N. Scott Momaday's influence extends far beyond his own writings. As a scholar, teacher, and advocate, he has played a crucial role in promoting Native American literature and culture. Throughout his career, Momaday has been a vocal advocate for the rights and recognition of Native Americans, using his platform to raise awareness about issues affecting indigenous communities.

Momaday's contributions to American literature have been recognized with numerous awards and honors, including the Pulitzer Prize, the National Medal of Arts, and the Anisfield-Wolf Book Award for Lifetime Achievement. His work has inspired generations of writers, scholars, and artists to explore their own cultural identities and to contribute their voices to the broader literary landscape (Lincoln, 1983; Schubnell, 1997).

Momaday's impact on the literary world can be seen in the works of many contemporary Native American writers who have followed in his footsteps. Authors like Louise Erdrich, Sherman Alexie, and Joy Harjo, among others, have cited Momaday as an influence on their own writing, and his legacy continues to shape the field of Native American literature today. Through his pioneering work, Momaday has helped to create a space for Native American voices in the American literary canon, challenging readers to engage with the rich diversity of indigenous experiences and perspectives (Isernhagen, 1999).

Conclusion:-

N. Scott Momaday's contributions to American literature cannot be overstated. As a writer, scholar, and artist, he has given voice to the Native American experience, challenging stereotypes and promoting a deeper understanding of indigenous cultures. Through his innovative narrative techniques and profound thematic explorations, Momaday has created a body of work that speaks to the universal human experiences of identity, memory, and connection to the land.

Momaday's legacy is one of resilience, creativity, and cultural preservation. He has not only opened doors for future generations of Native American writers but has also enriched the American literary tradition with his unique voice and vision. As readers and scholars continue to engage with his work, Momaday's influence will undoubtedly endure, reminding us of the power of storytelling to bridge cultures, foster empathy, and celebrate the rich diversity of human experience.

In honouring N. Scott Momaday's achievements, we acknowledge the importance of diverse voices in literature and the vital role they play in shaping our collective understanding of the world. Through his writings, Momaday invites us to listen, learn, and appreciate the stories that define who we are, both as indi-

viduals and as members of a broader human community.

References:

1. Adamson, Joni. American Indian Literature, Environmental Justice, and Ecocriticism: The Middle Place. University of Arizona Press, 2001.
2. Isernhagen, Hartwig, ed. Momaday, Vizenor, Armstrong: Conversations on American Indian Writing. University of Oklahoma Press, 1999.
3. Lincoln, Kenneth. Native American Renaissance. University of California Press, 1983.
4. Momaday, N. Scott. House Made of Dawn. Harper & Row, 1968.
5. Momaday, N. Scott. "The Way to Rainy Mountain. University of New Mexico Press, 1969.
6. Momaday, N. Scott. The Names: A Memoir". University of Arizona Press, 1976.
7. Moore, David L., ed. A Sense of Place: Teaching N. Scott Momaday. University of New Mexico Press, 2001.
8. Schubnell, Matthias. N. Scott Momaday: The Cultural and Literary Background. University of Oklahoma Press, 1985.
9. Schubnell, Matthias, ed. Conversations with N. Scott Momaday. University Press of Mississippi, 1997.



08

महानुभाव पंथातील पंचकृष्ण कल्पना एक ऐतिहासिक अध्ययन

प्रा.सचिन प्र. कोटेकर

इतिहास विभाग प्रमुख

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोट

श्रीचक्रधरस्वामींनी, श्रीगोविंदप्रभूंनी, आणि चांगदेव राउळानी श्रीकृष्ण आणि श्री दत्तात्रेय या दोन अवतारांना आपल्या प्रचक्रणात स्थान दिले. श्रीचक्रधरस्वामींनी तर या मार्गाचे श्री दत्तात्रेयप्रभू आदिकारण असल्याचे स्पष्ट सांगितले आहे. तसेच हंसावतारापासून हा पंथ चालत आला असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. देवांचे जे दशावतार आहेत त्यांचा वैदिक वाङ्मयात अजिबात उल्लेख नाही. वैदिक वाङ्मयात ज्या अवतारांचा उल्लेख आहे, त्यात हंसाचा अवतार आहे. या हंसावतराचा स्पष्ट उल्लेख श्रीचक्रधरस्वामींनी केलेला आहे. सूत्रपाठात 'हे शास्त्र हंसावतारे ब्रम्हयाप्रती प्रति निरूपले' असा विचार सूत्राच्या १५० व्या सूत्रात केला आहे. हंसावतरातील या ब्रम्हविद्या निरूपणातच महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा उगम आहे, म्हणजे हंसावताराच्या उल्लेखाद्वारे महानुभाव पंथाची विचारधारा सुरू होते. त्यामुळे श्रीचक्रधरस्वामींच्या तत्त्वज्ञानात कोणत्याही प्रकारचे अवैदिक कार्य नाही, जे काही आहे ते शुद्ध वैदिक आहे, शुद्ध गीतात्मक आणि गीताशास्त्राचे तत्त्वज्ञान म्हणजेच हे तत्त्वज्ञान आहे. ही विचारसरणी जर नीट समजावून घेतली तर महानुभाव पंथासंबंधीचे गैरसमज निवडण्यास बरेचसे साहाय्य होणार आहे.

श्रीचक्रधरस्वामी आणि त्यांची गुरुपरंपरा ही स्वतःस कृष्ण रूप समजत होती. त्यामुळे ती एक प्रकारे स्वयंभू होती, स्वतःप्रमाणे होती. म्हणून स्वतः खेरीज इतर कोणाचाही अधिकार किंवा प्रामाण्य मानावयास ते तयार नव्हते. त्यांनी लावलेला अर्थ सांगण्यासाठी त्यांना कोणाच्या पूर्वाचार्यांच्या ग्रंथाची किंवा भाषाची भाष्यांची गरज नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या

शब्दात, कृतीत, वागण्यात, ताजेपणा, टवटवीतपणा, आत्मप्रत्यय त्याचबरोबर सहजता, सरळता व साधेपणा याचा उत्कृष्ट प्रत्यय येतो.

महानुभावांच्या अवतार कल्पना :

महानुभाव पंथाने परमेश्वराच्या पाच अवतारांना मान्यता दिली असली, तरी वस्तुस्थितीने त्याच्या मतानुसार परमेश्वराचे अवतार अनंत आहेत. प्रत्येक सृष्टीत, प्रत्येक युगात हे अवतार आहेत. ते आता आहेत आणि पुढेही होणार आहेत. हे सर्वध्व अवतार मानवी आहेत असे नाही. आणि त्यापैकी जे मानवी आहेत ते सर्वध्व संवर्शकवृत्तियुक्त आहेत असेही नाही. या अनंत अवतारांचा उल्लेख करीत सुत्रपाठ सांगतो, " देवो कच्छ होति : मच्छ होति : देवांमध्ये अवतरेति : नारांमध्ये अवतरेति: तिर्यचामध्ये अवतरेति : नारांमध्ये अवतरला सांता देवो वेडा होए : पीता होए : मूका होए : परि चालताबोलता देवो तो दुर्लभु कीं गा: "१ असा चालताबोलता देवच जीवाला मोक्ष देऊ शकतो असे महानुभाव समजतात.

महानुभावांनी प्रत्येक सृष्टीत आणि प्रत्येक युगात परमेश्वराचे अनंत अवतार मानले असले तरी, प्रत्येक युगामध्ये एका विशिष्ट अवताराला त्यांनी अधिक महत्त्व दिले दिसते. त्यांनी चार युगातील चार अवतारांचा उल्लेख केलेला आढळतो. स्वतः श्रीचक्रधरस्वामीनी कृतयुगात हंस, त्रेतायुगात दत्तात्रय, द्वापर युगात श्रीकृष्ण आणि कलियुगात श्रीचक्रधरस्वामी म्हणजे स्वतः आपण असा युगानुसार चार अवतारांचा उल्लेख केलेला आढळतो.

महंत प्रभाकरदादा गुर्जर यांनी संपादित केलेल्या "श्रीचक्रपाणी लीळाचरीत्र" या मध्ये अवतारासंबंधी काही वेगळीच माहिती आपणासमोर येते. त्यांतील एका लीळेत महदाइसेला श्रीचक्रधरस्वामी सांगतात की, सृष्टिरचना करून जीवोद्धरणासाठी परमेश्वराने अवतार स्वीकारतले तेव्हा "श्रीनारायणः श्रीनरः श्रीऋषीः श्रीप्रवरः श्रीप्रशांतः ऐसी नामे स्वीकरीली." श्रीचक्रधरस्वामी या अवतारांचा बराच तपशील महदाइसेला सांगतात. श्रीनारायण-शुभ्र, श्रीनर-पिंग, श्रीऋषी-रक्त, श्रीप्रवर-कृष्ण आणि श्रीप्रशांत - पीत अशा त्यांच्या वेगवेगळ्या रंगांचा निर्देश करून श्रीचक्रधरस्वामी पुढे म्हणतात, " हे पंचावतार चार हात असलेले, माथ्यावर जटा धारण केलेले, वल्कले परिधान केलेले, जानवे, स्फुटिकाक्ष माळा घातलेले, हातात कमंडलू असलेले, दिव्य तेजस्वी वर्णाचे

आहेत. या पंचावतारांनी आश्विन महिन्यातील कृष्णपक्षाच्या पंचमी तिथीला रविवारी प्रातःकाळी दधीऋषी आणि मुर्तिदेवी या मातापित्यांच्या ठिकाणी आत्मरमणधर्माने बदरिकाश्रमात अयोनी अवतार स्वीकारला."२

'दर्शनप्रकाश' या ग्रंथात बराच वेगळा तपशील असलेली, पण याच्याशी थोडीफार जुळणारी माहिती येते. या ग्रंथात उपरोक्त पंचावतारांना पंचकृष्ण म्हटलेले आहे आणि त्यांची जन्मतिथी, वार, वर्ण याविषयी खालील माहिती दिलेली आहे -

"पिंग वर्ण धार्या नाम । आदित्यवार पंचमी उत्तम
हा अवतार प्रथम । होता जाला. ॥ ४०१ ॥
नारायण शुभ्रवर्ण । षष्ठी आणि शशिदिन
ही अवताराची खुण । ओळखिजे ॥ ४०३ ॥
तिसरा श्रीप्रभू नर रक्तवर्ण । शुक्रवारी सप्तमी जाण
हे अवताराचे लक्षण । बोलिले असे ॥ ४०५ ॥
वासुदेव कृष्णवर्ण । अष्टमी आणि बुधदिन
हे मुनि नटाची खुण । असे पांचाही ॥ ४०७ ॥
सिध्द नाम वर्ण पीत । तीथ नवमी वार बृहस्पत
सच्चिदानंद देव म्हणत । पांचाही अवतारा ॥ ४०९ ॥
पिंग शुभ्र रक्त कृष्ण । पीत ऐसे पाचही दिव्य वर्ण
तयाते म्हणिजे पंचकृष्ण । ते जाले सृष्टी आती ॥ ४१० ॥ ३

लक्षणबंदकारांनी परमेश्वरावतारांचा निर्देश करून त्यांची ज्ञानपरंपरा खालीलप्रमाणे नोंदली आहे -

"हे शास्त्र हंसावतारे ब्रम्हयाप्रती निरूपीले: आणि त्रेतीं दत्तात्रये अवतारे बहुरुचादिका ज्ञान दिधलें: आणि त्रेतीं दत्तात्रय अवतारे अवधूता आणि आश्वलायेना आळर्कादिकासि दिधलें: कां जे "दत्तो थालकर्मथावधूतम" म्हणितले म्हणौनि: तथा नर अवतारेहि निगदादिकांसि ज्ञान दिधलें: आणि कळीयुगी प्रथमारंभी प्रशांत अवतारे अंगीरादिक आचार्य स्थापिले: आन प्रत्येक्ष आमचा गोसावीं नागार्जुना आचार्यत्व दिधलें:"४

'श्रीचक्रपाणी लीळाचरीत्र', 'दर्शनप्रकाश, आणि 'लक्षणबंद' या उपरोक्त तीन ग्रंथांमध्ये पंचावतारासंबंधी आलेल्या माहितीत बरीच वेगळीच आहे. त्याबद्दल बऱ्याच शंका उत्पन्न होतात. एकतर लीळाचरित्र आणि तदनुषंगाने सुत्रपाठात ही माहिती येत नाही. त्यामुळे ती कितपत ग्राह्य मानावयाची असा प्रश्न उत्पन्न होतो. दुसरे म्हणजे या ग्रंथात सांगितलेले पंचावतार आणि महानुभाव पंथाला मान्य असलेले पंचकृष्ण

हे एकरूप आहेत की अवताराचे हे दोन भिन्न भिन्न गट आहेत हे स्पष्ट होत नाही. या पंचावतारासंबंधी तिसरी शंका निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे हे पंचावतार बदरीकाश्रमात दधीशषी आणि मूर्तिदेवी या मातापित्यांच्या ठिकाणी अवतरले आहेत. अर्थात ते ऋषीपुत्र आहेत. पुन्हा यापैकी नर, नारायण आणि ऋषभ ही नावे विष्णूच्या २४ अवतारांमध्येही अढळतात. असे वाटते की, या ग्रंथात आलेली ही माहिती महानुभाव पंथात पंचकृष्णांची कल्पना रुजल्यानंतर ब—याच काळानंतर आलेली असावी आणि कदाचित महानुभाव पंथ आणि वैदिक पंथ यामध्ये समन्वय साधण्याचा हा प्रयत्न असावा.

महानुभावांच्या परमेश्वरावतारांची निश्चिती करताना “लीळाचरित्र” हाच ग्रंथ प्रमाण मानणे योग्य होईल. लीळाचरीत्रात श्रीचक्रधरस्वामींनी श्रीकृष्ण, दत्तात्रेय, चांगदेव राउळ, गोविंदप्रभू आणि श्रीचक्रधरस्वामी हेच परमेश्वराचे अवतार असल्याचे सांगितले आहे. श्रीचक्रधरस्वामी आणि म्हाइंभट यांच्या प्रथम भेटीच्यावेळी दोघांमध्ये जो वाद झाला त्याच्या शेवटी श्रीचक्रधरस्वामींनी निराकार परमेश्वर साकार होऊन पृथ्वीतलावर अवतरतो व जीवांना आपले दास्य देतो आणि हे दास्यच मोक्षदायक असते असा सिद्धान्त सांगितला आहे. श्रीचक्रधरस्वामी म्हाइंभटाना “श्रुष्टीमध्ये जीव जेतुलेंही करी तेतुलेनि काइसेनही न मुंचे: एक वांचौनि: ” असे सांगतात. यावर ते “ जी जी: एक ते कवण ?” असे विचारतात आणि श्रीचक्रधरस्वामी ते “ईश्वरदात्य” असे उत्तरतात. यावर म्हाइंभटांनी विचारलेल्या “निराकारा निर्वेवा ईश्वराचे दास्य कैसेनि घडे ?” या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून श्रीचक्रधरस्वामींनी परमेश्वराच्या श्रीकृष्णादी उपरोक्त पाच अवतारांचा निर्देश केलेला आहे.^५

एकदा भटोबासांनी श्रीचक्रधरस्वामींना चिंतनविधी सांगण्याची विनंती केली. श्रीचक्रधरस्वामींनी त्यांना “वानरेया: एथिचे नाम आठवावे: पांचा गुणनांमी त्रीकाळ कीजे” असे सांगितले. यावर भटोबास “जी जी: पाच नामें तिचे कवणे ?” असे विचारतात आणि मग श्रीचक्रधरस्वामी सांगतात, “ ति ए ऐसा गा: द्वापरी श्रीकृष्णचक्रवती गोसावियांचे चरण शरण: ।। १ ।। सैहाद्रीं श्रीदत्तात्रेयप्रभू गोसावियांचे चरण शरण: ।। २ ।। द्वावावतीए श्रीचांगदेवराउळ गोसावी यांचे चरण शरण: ।। ३ ।। रुद्धिपुरी श्रीगुंडमराउळ गोसावियांचे चरण शरण: ।। ४ ।। प्रत्यस्थानी श्रीचांगदेवराउळ गोसावियांचे चरण शरण: ।। ५ ।।”^६ सुत्रपाठाच्या “पंचकृष्ण” या प्रकरणात

महानुभावांच्या याच परमेश्वरावतारांची नावे अशी आलेली आहेत — “जैसे द्वापरी श्रीकृष्णचक्रवती ।। १ ।। जैसे सैहाद्रीं श्रीदत्तात्रेयप्रभू ।। २ ।। जैसे द्वावावतीए श्रीचांगदेवराउळ ।। ३ ।। जैसे रुद्धिपुरी श्रीगुंडमराउळ ।। ४ ।। जैसे प्रतिष्ठानी श्रीचांगदेवो राउळ ।। ५ ।।”^७

महानुभाव पंथाच्या या अवतार कल्पनेत दोन गोष्टी ठळकपणे दिसतात. एक म्हणजे या पंथाने अनंत अवतार मानले असले तरी, ते “चालता बोलता” देवच अर्थात मनुष्यावतारच महत्त्वाचा मानतात. दुसरी म्हणजे या मानवी अवतारांमध्ये त्यांनी अनेक नावे गुंपली असली तरी, चक्रधरोक्त श्रीकृष्णादी पंचावतारांनाच या पंथाने मान्यता दिलेली आहे.

पंचकृष्ण आणि त्यांचा परस्पर संबंध :

श्रीचक्रधरस्वामींनी परमेश्वराचे जे पाच अवतार सांगितले आहेत त्यांनाच “पंचकृष्ण” असे म्हणतात. चक्रधरोक्त सुत्रपाठात “पंचकृष्ण” या मथळ्याचे एक स्वतंत्र प्रकरणच असुन त्यात या पाच परमेश्वरी अवताराची नावे आलेली आहेत. श्रीकृष्णव्यतिरिक्त अन्य अवतारांच्या गावांचा निर्देश केलेला असुन फक्त कृष्णाच्या बाबतीत युगाचा उल्लेख त्यात केलेला आहे. या पंचकृष्णांच्या परस्पर संबंधात बरीच गुंतागुंत दिसते. या पंचकृष्णांचे दोन गट असावेत असे वाटते. यासंबंधी डॉ. तुळपुळे लिहितात, “ या पंचकृष्णांचे दोन गट पडतात. पैकी पहिल्या गटात श्रीकृष्ण हा एकच परमेश्वर अवतार येतो, तर दुस—या गटात इतर चार अवतार येतात. त्यांना दुसऱ्या गटात घालण्याचे कारण असे की, त्या चौघात एक प्रकारची परंपरा आहे, मग तिला गुरु परंपरा म्हणा किंवा आणखी काही नाव द्या. या परंपरेत श्रीकृष्णाचा अवतार कोठेच बसत नसल्यामुळे त्याचा एकट्याचा स्वतंत्र गट कल्पणे अवश्य आहे.”^८

खरे म्हणजे या पंचकृष्णांचे दोन गट पाडावयाचे, तर श्रीकृष्णाच्या गटात चार अवतार व दुस—या गटात केवळ दत्तात्रेय अवतार येईल. डॉ. तुळपुळे यांनी श्रीदत्तात्रेय — चांगदेव राउळ — गोविंदप्रभू — चक्रधर अशी एक प्रकारची परंपरा मानलेली आहे. जर परंपरेमुळे हे चौघे अवतार एका गटात येत असतील, तर श्रीकृष्ण — चांगदेव राउळ — गोविंदप्रभू — चक्रधर हे सगळेच श्रीकृष्ण असल्यामुळे त्यांचा एक गट का करू नये ? गोविंदप्रभूंनी द्वापर युगात आपण रुक्मिणीच्या राउळात जेवल्याचे सांगितले आहे. म्हणजे पर्यायाने आपण श्रीकृष्ण असल्याचे सुचित केले

आहे. श्रीचक्रधरांनी आपण पूर्वावतारात श्रीकृष्ण असल्याचे अनेक प्रसंगी स्पष्टपणे सुचविलेले आहे. श्रीचक्रधरांच्या भक्ताचीही "आमचे गोसावी साक्षात श्रीकृष्ण चक्रवर्ती" अशी गाढ श्रद्धा होती. श्रीचक्रधर आणि चांगदेव राउळ वास्तविक एकच आहेत. या दृष्टीने विचार केला, तर हे चारी अवतार एकच अवतार ठरतात आणि मग पंचकृष्णाऐवजी श्रीकृष्ण आणि श्रीदत्तात्रेय हे महानुभावांचे दोनच अवतार सिध्द होतात. त्यामुळे, गुरुपरंपरा किंवा शक्तीपरंपरा ही कसोटी मानुन चौघांचा एक आणि श्रीकृष्णाचा एक असे दोन गट मानावयाचे, तर श्रीकृष्ण म्हणून चौघांचा एक आणि श्रीकृष्णेश्वर म्हणून दत्तात्रेयाचा एक असे दोन गट कुणी मानले तर ते चूकीचे ठरू नये.

पुन्हा श्रीदत्तात्रेय – चांगदेव राउळ – गोविंदप्रभू – चक्रधर ही गुरुपरंपरा शेवटपर्यंत सरळ रेषेत गेलेली दिसत नाही. चांगदेवांनी आपला पहिला देह सोडून मृत हरिपाळदेवाच्या देहात प्रवेश करून श्रीचक्रधरांच्या रूपाने पतितावतार धारण केलेला आहे. त्यामुळे श्रीचक्रधर म्हणजे वास्तवात चांगदेव राउळच होत. पंचकृष्णांच्या मालिकेत श्रीचक्रधरांचा उल्लेख चांगदेव राउळ असाच येतो. या मालिकेत दोन चांगदेव राउळ सांगितले आहेत – एक द्वा रावतीचे व दुसरे प्रतिष्ठानचे. परंतू प्रतिष्ठानचे चांगदेव राउळ दुसरे तीसरे कोणी नसून नवदेहधारी द्वा रावतीकार चांगदेव राउळच होत. त्यामुळे येथे दोन चांगदेव राउळ दिसत असले तरी वास्तविक एकच व्यक्ती होत. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेतली, तर गोविंदप्रभू आणि श्रीचक्रधर यांचा गुरु – शिष्य संबंध उलटसुलट होतो. श्रीचक्रधर म्हणजे चांगदेव राउळ मानल्यास ते गोविंदप्रभूचे गुरु ठरतात आणि गोविंदप्रभूकडून श्रीचक्रधरांनी शक्तिस्वीकार केलेली असल्यामुळे ते त्यांचे शिष्य ठरतात. श्रीचक्रधरांचे गोविंदप्रभूशी एकीकडून गुरु व दुसरी कडून शिष्य असे दुहेरी नाते जोडलेले आढळते. चांगदेव राउळ आणि श्रीचक्रधर हे एकच असल्यामुळे महानुभावांच्या पंचकृष्ण कल्पनेबद्दलच शंका येऊ लागतो. यात व्यक्ती पाच असल्या, तरी कृष्ण चारच दिसतात.

पंचकृष्णांच्या संबंधात अशी बरीच गुंतागुंत झालेली दिसते पण ती एवढ्यावरच थांबत नाही. श्रीदत्तात्रेयाप्रभू या 'मार्गासि आदिकारण' असतील, तर त्यांचे नाव अवतारांच्या यादीत प्रथम यावयास हवे, पण तसे न होता प्रथम नामाचा

मान श्रीकृष्णाला मिळतो. असे का घडावे याचा उलगाडा करीत लक्षणबंदकार सांगतात, "आधी श्रीकृष्णचक्रवर्ती सांगोनी क्रमेचि चतुर्थ कारणाचा संबंध लाविला: ज्ञान तथा स्मरण उपयोग परंपरा येणे अर्थ निरूपिला:"६ म्हणजे दत्तात्रेयापासून सुरू होणाऱ्या गुरुपरंपरेत केवळ कृष्णालाच गोवता येत नसल्यामुळे त्याचे नाव प्रथम घेऊन नंतर क्रमाने गुरुपरंपरा सांगितलेली दिसते. खरे म्हणजे पंचकृष्ण कल्पनेत दत्ताचा समावेश कसा होतो हा सर्वात मोठा गुंतागुंतीचा भाग आहे. दत्तांना कृष्ण मानून महानुभावांनी पंचकृष्ण ही कल्पना का मांडावी हेच एक गूढ आहे. लक्षणबंदकारांनी त्याचा काहीसा खुलासा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ते सांगतात, "कृष्णपक्षी अवतार स्वीकरिले म्हणौनि: तेचि केवी ? ना पक्षे कृष्णे किल खलु भगवान पंचधा पंचवर्ण। तस्मात् पंचकृष्णं श्रुतय उदयता योगपद्मयेकालातू।"१० महानुभावांच्या पाच परमेश्वरावतारांनी कृष्णपक्षात, पाच वर्णांत, पाच रूपात अवतार धारण केल्यामुळे त्यांना एकत्र गुंफून पंचकृष्ण ही कल्पना मांडल्याचे लक्षणबंदकारांनी सांगितले आहे.

'दर्शन प्रकाश' या ग्रंथातही अशीच माहिती आली आहे. त्यात म्हटले आहे – "कृष्णपक्षी अवतरला देव। म्हणौनि पंचकृष्ण:" तथापि महानुभावांचे हे पाच अवतार कृष्णपक्षातच अवतरले याबाबत पंथीयांचे एकमत नाही. डॉ. कन्हैया कुंदप यांनी "महानुभाव पंचकृष्ण" या आपल्या प्रबंधात पंचकृष्णांच्या अवताराची दिलेली तिथी सर्वत्र कृष्णपक्ष दाखवीत नाही. त्यात श्रीकृष्णाची श्रावण वद अष्टमी, दत्तात्रेयाची मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशी, चक्रपाणीची अश्विन वद नवमी, गोविंदप्रभूची भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशी आणि श्रीचक्रधरांची भाद्रपद शुद्ध द्वितीया ही अवतारतिथी दिलेली आहे.११ बहुतेक पंथीयांचे असेच मत आहे. 'लक्षणबंद' आणि 'दर्शन प्रकाश' या ग्रंथांनी हे पाच अवतार कृष्णपक्षात आपला अवतार धारण करते झाले ही माहिती कुठून दिली असावी ? असे वाटते की, महानुभाव पंथामध्ये श्रीनारायण: श्रीनर: श्रीऋषी: श्रीप्रवर: श्रीप्रशांत हे जे पाच अवतार अन्यत्र सांगितले आहेत त्या सर्वांचा जन्म आश्विन महिन्यातील कृष्णपक्षाच्या पंचमी तिथीला झालेला आहे. लक्षणबंदाने सांगितलेली वैशिष्ट्ये त्यांनाच लागू पडणारी आहेत.

महानुभावांचे पंचकृष्ण असे आरपार गुंतागुंतीने भरलेले आहेत. काही पंडितांना हे पंचकृष्ण प्रकरण श्रीचक्रधरांच्या नंतर निर्माण झाले असावे असे वाटते. डॉ. एन. फेल्डहाउस

यांनी सूत्रपाठाचा इंग्रजी अनुवाद करून त्यावर चिकित्सक भाष्यही केले आहे. त्यांच्या मते हे पंचकृष्ण प्रकरण सूत्रपाठाच्या प्राथमिक खड्यानंतर तेराव्या शतकाच्या मध्यंतरापुढे निर्माण झालेले आहे. त्या सांगतात, "To me it seems a reasonable guess that the list itself was formulated not only after Cakradharas's death, but also after the initial compilation of his statements in the Sutrapatha and initial composition of his life story in the Lilacharitra, i-e-, after the middle of the third quarter of the 13 century" १२

डॉ. रेसाइड हे महानुभाव वाङ्मयाचा चिकित्सक अभ्यास करणारे दुसरे पाश्चात्य पंडित होत. महानुभावांच्या 'दत्तात्रेय' या विषयावर त्यांनी पांडित्यपूर्ण विवेचन केले आहे. त्यांच्याही मते पंचकृष्णांच्या यादीत दत्तावताराचा समावेश परावर्ती काळात म्हणजे १४ व्या शतकात झाला असला पाहिजे

महानुभावांच्या पंचकृष्णांचा खोलात जाउन विचार केला तर, महानुभावांनी स्वीकारलेली पंचकृष्ण ही कल्पना उत्तरकालीनच असावी असे वाटू लागते. महानुभाव पंथाच्या एका विकासावस्थेत त्यांच्या पंच परमेश्वरावतारांना पारंपारिक पंचायतनामध्ये बसविण्याचा मोह कवीश्वरबास असो अगर अन्य कुणी पंथातील मातब्बर अनुयायी असो, यापैकी कुणाला तरी झाला आणि पंचकृष्णांची कल्पना उदयाला आली. या पंचकृष्णांच्या संबंधात महंत बाळकृष्णशास्त्री महानुभाव लिहितात, " प्राचीन महानुभावांनी पंचकृष्ण हा शब्द घेतला आहे. पुराणांत वगैरे पंचायतनांची मांडणी आहे त्यानुसार श्रीकृष्णभक्तिप्रधान महानुभावांनी आपल्या पूज्य अवतारांना पंचकृष्ण (कृष्णपंचक – पंचायतन) नाव दिले असावे." १३ आणि ही गोष्ट रेसाइड आणि फेल्डहाउस सांगतात त्याप्रमाणे उत्तरकाळी घडली असावी.

महानुभावांचे सर्व वाङ्मय त्यांच्या पंचकृष्णांच्या भोवती निर्माण झालेले असल्यामुळे या पंचकृष्णांची माहिती नीटपणे जाणून घेतली पाहिजे. महानुभावांच्या परमेश्वरविषयक तत्वज्ञानानुसार परमेश्वराच्या ठिकाणी ज्ञानविज्ञानादी शक्ती, अनेक गुण आणि धर्म असतात. हा परमेश्वर माणसाचे देहधर्म आणि मनोधर्म स्वीकारून जीवोद्धरणाचे कार्य करीत असतो. या प्रकाशात महानुभावांच्या पंचकृष्णांचा विचार झाला पाहिजे.

संदर्भ सूची

१. माधवराव पंजाबी, सूत्रपाठ विचार १०६, पृ. ६१
२. प्रभाकरदादा गुर्जर, श्रीक्षेत्र पलटन येथील श्री चक्रपाणी लीळाचरित्र, ली.क्र.२, पृ. २
३. शं. न. जोशी, प्रकाशक, दर्शन प्रकाश, प्रकरण ३२
४. वि. भि. कोलते, संपा, श्रीदत्तराज मराठे यांचा लक्षणबंद, राउळ प्रकाशन, औरंगाबाद, आ. १, डिसे. १९८५, पृ.४
५. वि. भि. कोलते, म्हाइंभट संकलित लीळाचरित्र , महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, द्वितीयावृत्ती, ऑक्टो. १९८२, उत्त. ली. १३३, पृ.. ४२५-४२६
६. उपरोक्त, उत्त. ली. ६०, पु. ३७५
७. माधवराव पंजाबी, प्रकाशित, सूत्रपाठ, पृ. १
८. शं. गो. तुळपुळे, मराठी वाङ्मयाचा इतिहात खंड पहिला, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे. पहिली आवृत्ती, डिसे. १९८४, पु. २०८
९. वि. भि. कोलते, संपा, श्रीदत्तराज मराठे यांचा लक्षणबंद, राउळ प्रकाशन, औरंगाबाद, आ. १, डिसे. १९८५, पृ.१२
१०. उपरोक्त, पृ.१२
११. कन्हैया कुंदप, महानुभाव पंचकृष्ण, प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, १९७६, पृ. ५३-५४
१२. शं. गो. तुळपुळे, मराठी वाङ्मयाचा इतिहात खंड पहिला, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे. पहिली आवृत्ती, डिसे. १९८४, पु. १९५
१३. महानुभाव बाळकृष्णशास्त्री, महानुभाव पंथ, माहूर पंचकमेटी, १९६०, पृ. ५५



09

कारंजा तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या आरोग्य विषयक समस्या विशेष संदर्भ : वर्धा जिल्हा

कुंदन शंकरराव नाटकर

संशोधक अभ्यासक,
आंबेडकर कॉलेज ऑफ, सोशल वर्क वर्धा

सारांश :-

आदिवासी समाज हा अतिप्राचीन भारतीय मूळ समाज समजला जातो. आजही आदिवासी समाजात प्रामुख्याने जास्त प्रमाणात आरोग्यविषयक समस्या आढळतात. दुर्गम भागातील आदिवासी समुदायात आरोग्यविषयक समस्या या सर्रासपणे दिसून येतात. त्यामागील कारणे म्हणजे दुर्गम भाग, आरोग्यविषयक सोयी-सुविधांचा अभाव, सदोष घरांची रचना, त्यांच्यातील अंधश्रद्धा, त्यांचा आहार, पोषक घटकांची कमतरता अशी बरेचशी कारणे आहेत. परंतु आजच्या घडीला शहारांलगत असलेल्या आदिवासी समुदायात सुद्धा आरोग्यविषयक समस्या या आढळून येताना दिसून येतात. त्यामागील कारणांमध्ये सुद्धा वरील कारणांचा समावेश होतो.

वर्धा जिल्ह्यातील काही तालुके अशी आहेत की त्यामध्ये जंगली दुर्गम भागांचा समावेश होतो त्यापैकीच कारंजा तालुक्यातील बरेचशी गावे ही जंगली, दुर्गम भागात आहेत जिथे मोठ्या प्रमाणात आदिवासी समुदाया वास्तव्यास आहे. आणि त्यांच्यामध्ये सुद्धा आरोग्यविषयक समस्या या जास्त प्रमाणात आढळतात त्याचाच आढावा खालील भागात देण्यात आला आहे.

महत्वाचे शब्द :- आदिवासी समाज, वर्धा जिल्ह्यातील आदिवासी समाज, कारंजा तालुक्यातील आदिवासी समाज, आरोग्यविषयक समस्या, कारणे

प्रस्तावना :

अल्ता-माटा येथे १९७८ साली भरलेल्या जागतिक

परिषदेत "सर्वांसाठी आरोग्य इ.स. २००० पर्यंत." हि घोषणा करण्यात आली आणि विकसनशील अश्या भारत देशाने सुद्धा या घोषणेला आपले लक्ष्य मानून त्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यास सुरवात केली संपूर्ण भारतात आरोग्य विषयक समस्या आढळत असल्या तरीही मागासलेल्या दुर्गम अश्या भागात या समस्या मोठ्या प्रमाणावर असून त्याचे गंभीर्य सुद्धा जास्त आहे. बहुतांश आदिवासी विभागांमध्ये मलेरिया फार मोठ्या प्रमाणात आढळतो. त्या खालोखाल टायफाईड, सर्दी, खोकला, ताप, न्युमोनिया हे येतात. आव, हगवण, कॉलरा हे पण पावसाळ्यात जास्त प्रमाणात आढळतात. सांडपाणी वाहून जाण्याची योग्य व्यवस्था नसणे, पिण्याचे पाणी अस्वच्छ असणे इत्यादींमुळे तसेच वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव असल्याने हे रोग उद्भवतात. दारिद्र्य, सकस अन्नाचा अभाव इत्यादींमुळे आधीच प्रतिकार शक्ती कमी असते त्यात या गोष्टींची भर पडते व रोगराई वाढत, देवगावकर (१९९३).

राष्ट्रीय आरोग्य धोरण घोषणापत्र १९८३ च्या मंजुरीनंतर सर्वांसाठी आरोग्य घोषणेतील दिशानिर्देश भारत सरकारचे अधिकृत धोरण बनले. 'सदृढ राष्ट्र' हि संकल्पना साकारण्याच्या वाटचालीत आरोग्य क्षेत्रासाठी दरवर्षी वाढीव आर्थिक तरतुदीची मागणी हे धोरणकर्त्यासमोर नेहमीच मोठे आव्हान ठरले आहे. दुसरीकडे आर्थिक वृद्धी आणि चांगले आरोग्य एकमेकांशी निगडित असल्याचा बाबीवर तज्ञानीही शिक्षामोर्तब केले आहे. आरोग्य विषयक गंभीर समस्या असलेले नागरिक देशाच्या विकासप्रक्रियेचा भाग बनू शकत नाही. मुळात, आरोग्य समस्या देशाच्या विकास उद्दिष्टांमध्ये विपरीत परिणाम करत असतात. शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये हि बाब मान्य करण्यात आली होती. आणि आरोग्यविषयक उद्दिष्टांचा त्यात समावेश करण्यात आला होता. भारताने शाश्वत आरोग्य उद्दिष्टांना मान्यता दिली असल्याकारणाने ती उद्दिष्टे गाठण्यासाठी योग्य धोरण आणि आरोग्य विषयक प्राथमिकता ठरवण्याची गरज आता आहे, कर्डिले (२०१७)

आदिवासी समाज :

आदिवासी समाज हा अतिप्राचीन मूळ भारतीय समाज आहे. एकेकाळी भारतीय वनसंपत्तीचा मालक असणारा हा समाज इंग्रजांच्या आर्थिक शोषणामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल बनला गेला. आदिवासी म्हणजे आदिकाळापासून वास्तव्य

असणारा समूह होय.आदिवासी समाज हा निसर्गपूजक आहे. त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचे इतर समाजाशी काही देणेघेणे नसते. त्यांचे देव,भाषा आणि चालीरीती अन्य ग्रामीण आणि शहरी लोकांपेक्षा भिन्न असतात.जंगलात राहणारे काही आदिवासी तेथील उत्पादने शहरात आणून विकतात. भारतीय राज्यघटनेत अशा आदिवासींचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये केला आहे,लाटे (२००३).

वर्धा जिल्ह्यातील आदिवासी समाज :

वर्धा जिल्ह्याची २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या १३००७७४ एवढी असून १४६५०७ एवढी आदिवासींची लोकसंख्या आहे. एकूण लोकसंख्येशी आदिवासींचे शेकडा प्रमाण ११.४६% आहे. वर्धा जिल्ह्यात आष्टी, आर्वी, कारंजा, हिंणघाट, समुद्रपूर, देवळी, वर्धा, सेलु असे एकूण आठ तालुक्यांचा समावेश असून विविध आदिवासी जमाती येथे राहतात. चूंतकी, बवउ

तक्ता क्र. ०१

लोकसंख्येने अधिक असलेल्या आदिवासी जमाती.

वर्धा जिल्हा(जनगणना - २०११ - १६६१ ते २०११)

अ.क्र.	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	लोकसंख्येने अधिक असलेल्या आदिवासी जमाती
०१	०	०	१५३८५	११०८११	११५४४८	११२४५४	गोंड, राजगोंड, अराख.
०२	०	०	४८६३	८२७३	८२०८	९१९२	कोलाम - मनेरवारलू.
०३	०	०	८०२९	६४९५	८३०७	१०१३४	परधान, पाथरी, सरोती.

संदर्भ : आदिवासी संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था पुणे, महाराष्ट्र. २०११ च्या जनगणनेनुसार.

कारंजा तालुक्यातील आदिवासी समाज :

कारंजा तालुका हा वर्धा जिल्ह्यातील दुर्गम आदिवासी भाग असलेला तालुका आहे या तालुक्यामध्ये गोंड, राजगोंड, परधान, कोलाम या आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत. कारंजा तालुक्याची एकूण लोकसंख्या हि ६०४६२ एवढी असून, आदिवासी समाजाची एकूण लोकसंख्या हि १२७८५ एवढी आहे व त्याचे कारंजा तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ७.७५% एवढे आहे. आधुनिक काळात सुद्धा आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समस्येबरोबरच शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या ह्या जास्त प्रमाणात आहे, www.zpwardha-com.

कारंजा तालुक्यांमध्ये विविध भागात विविध प्रकारच्या आरोग्य विषयक समस्या आढळतात. त्यात प्रामुख्याने कुपोषण, मुडदूस, अतिसार, या गोष्टी लहान मुलांमध्ये आढळतात. तसेच संसर्गजन्य रोग, गोवर, डांग्याखोकाला, घटसर्प, क्षयरोग, न्युमोनिया तसेच मलेरिया- कॉलरा यासारखे साथीचे रोग प्रामुख्याने आढळतात. याशिवाय काही आदिवासी भागांमध्ये कुष्ठरोग, याज्ञ, गुप्तरोग आणि विविध प्रकारचे त्वचारोग मोठ्या प्रमाणावर दिसतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध आदिवासी कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध आदिवासी जमातींच्या समस्यांचे निर्मुलन करण्याचे अथक प्रयत्न करून सुद्धा तालुक्यातील आदिवासी जमाती आधुनिक सुधारणांपासून वंचित आहे आणि ते पारंपरीक अवस्थेतील जीवन जगत आहे. आदिवासी जमातीच्या बहुतांश आरोग्य विषयक समस्या ह्या शैक्षणिक मागासलेल्यामुळे निर्माण झाल्या आहेत. कारंजा तालुक्यातील आदिवासी जमातींनी अद्यापही आधुनिक जीवन पद्धतीचा पूर्ण स्वीकार केलेला नाही त्यामुळे त्यांची अवस्था हि थोडीशी त्रिशंकूसारखी झाली आहे.

वर्धा जिल्ह्यातील कारंजा तालुक्यात विविध आदिवासी जमाती राहत असून त्यांच्या सांस्कृतिकीकरणाचा स्तर भिन्न भिन्न असून त्यानुसार त्यांच्या जीवनपद्धती आणि समस्यांमध्येही फरक आढळतो. काही आदिवासींचे आधुनिकीकरण झाले असले तरी त्यातही भिन्न प्रकार असून त्यानुसार त्यांचे प्रश्नही वेगवेगळे आहे. त्यांच्या सांस्कृतिकीकरणाचा स्तर कनिष्ठ स्तराला आहे व बाह्य जगाशी संपर्क कमी प्रमाणात आहे असे असले तरीही कमी जास्त प्रमाणात सर्वच स्तरावरील आदिवासींच्या समस्यांचे मुळ त्यांची निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य आणि स्वच्छतेचा अभाव यात दिसून येतो. आदिवासी प्रकल्प कार्यालय वर्धा. (२०२१)

आरोग्यविषयक समस्या/कारणे :

आरोग्य विषयक समस्यांमध्ये दुषित पाणी, साथीचे आजार, मदिरापान, आधुनिक आजारांविषयी संभ्रम, भगत आणि वैदुवरील विश्वास या समस्या तर परिचितच आहेत. परंतु परक्या लोकांशी संपर्क, आधुनिक समाज जीवनाची ओळख, पैश्याची लालूच व शरीर विक्री करून वैश्याव्यवसाय यामुळे गुप्तरोगाच्या प्रमाणात वाढ आणि यामुळे नवनवीन रोग अगदी एड्स सारख्या आजाराची लागण या नवीन

समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

आदिवासी भागात आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होण्याची बरेचशे कारणे आहेत त्यापैकी महत्वाचे पहिले कारण म्हणजे आदिवासी लोक ज्या घरात राहतात त्या घराची सदोष रचना. अशी घरे म्हणजे गवताची छप्पर, कुडाच्या भिंती अतिपावसाने घरावरील गवत, वासे, तुळ्या, खांब कुजतात त्यांना वाळवी लागते कडाक्याच्या थंडीत किंवा मुसळधार पावसात उबेसाठी एक लाकडी ओंडका रात्रभर जळत असतो त्याचा धूर जाण्यासाठी पुरेशा खिडक्या किंवा झरोखे नसतात, घरातच किंवा घराला लागून असलेल्या गोठ्यात गुरे बांधली जातात व त्याच्या मलमूत्रामुळे रोग फैलल्यास मदत होते.

दुसरे कारण म्हणजे आदिवासी भागातील कच्चे रस्ते काही ठिकाणी पावसाळ्यात सुरवातीला पाऊस पडला कि, त्या भागातील रस्ते खराब होतात. नदी नाल्यांना पूर आला कि कच्चे पूल, पायवाटा वाहून जातात, त्यामुळे जनसंपर्क तुटतो अशा भागातील आजारी माणसाला किंवा स्त्रीला त्याच्या पाड्यापासून प्राथमिक आरोग्य केंद्रापर्यंत आणण्यासाठी बरेच पर्यंत करावे लागतात. रोगाची अवस्था गंभीर असेल तर किंवा सर्पदंश झाला असेल तर त्यांना आणताना बरेचदा त्यांचा वाटेतच मृत्यु होतो.

तिसरे कारण म्हणजे आदिवासींमधील अंधश्रद्धा. माणसाला रोग होतो, तो देव कोपल्यामुळे किंवा चेतुक लागल्यामुळे अशी त्यांची कल्पना असते. त्यासाठी भगताकडे जातात. दुर्गम आदिवासी पाड्यात रोगाचा पादृभाव झाला कि, तेथील लोकांची स्थिती दयनीय होते. दवाखाना व डॉक्टर यांच्यावर प्रथम विश्वास नसतो, अशावेळी रोगग्रस्त आदिवासी व त्यांचे कुटुंब भगताचे अंगारे – धुपारे करतात. त्यामध्ये बराच काळ जातो, असे करूनही रोगी बरा न झाल्यास शेवटी त्याला दवाखान्यात नेतात. तोपर्यंत बराच काळ गेलेला असतो व रोग पराकोटीला पोहोचलेला असतो, प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाईपर्यंत किंवा स्थानिक डॉक्टर येईपर्यंत वाहतुकीची व्यवस्था न झाल्यास रोगी दगावण्याची शक्यता खूप असते. याशिवाय योग्य पुरेसे कसदार अन्न न मिळणे, खाण्यापिण्याच्या सवयी, हि कारणे आहेत. या घटकाचा सुद्धा अप्रत्यक्षपणे आदिवासींच्या शरीरावर परिणाम करतात. तसेच अनेक आरोग्य विषयक समस्यांना आदिवासींना सामोरे जावे लागते.

अध्ययन पद्धती :

समाज जीवनाच्या ज्ञानाचा विकास करण्यासाठी तसेच ते ज्ञान पडताळून पाहण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा वापर करून त्याचे विश्लेषण करणे व सामान्य नियम शोधून काढणे म्हणजे सामाजिक संशोधन होय. समाजामध्ये मानवी वर्तन, मानवाचे सामाजिक विश्व, मानवावर परिणाम करणारे सामाजिक घटक त्यातून घडणा-या क्रिया प्रतिक्रिया त्याचा मानवी गटावर होणारा परिणाम याचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणे म्हणजेच सामाजिक संशोधन होय. बोधनकर, (२००३)

उद्देश :

१) आदिवासी समाजातील लोकांची वैयक्तिक व कौटुंबिक स्थिती जाणून घेणे.

२) आदिवासी समाजातील लोकांना जाणवणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य :

१) आदिवासी समाजातील लोकांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे आरोग्य समस्या उद्भवतात.

२) दुर्गम भाग, सकस आहार, अंधश्रद्धा, वैद्यकीय सुविधांची कमतरता यासारख्या कारणांमुळे आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक समस्यांमध्ये वृद्धी होत असते.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत अध्ययनात वर्णनात्मक संशोधन आराखडा व निदानात्मक संशोधन आराखडा याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

अध्ययनाचे क्षेत्र :

प्रस्तुत अध्ययनाकरीता वर्धा जिल्ह्यातील कारंजा तालुक्यातील दुर्गम आदिवासी भागातील १० निवडक आदिवासी गावे हे अध्ययनाचे क्षेत्र आहे.

अध्ययनाचे विश्व :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या व्याप्तीमध्ये वर्धा जिल्ह्यातील एकूण आठ तालुक्यांपैकी एका तालुक्याचा समावेश करण्यात येईल. कारंजा तालुक्यातील आदिवासींची दुर्गम भागात वसलेली निवडक दहा गावातील एकूण ८१० कुटुंब हे अध्ययनाचे विश्व आहे.

नमुना निवड पद्धती :

संशोधन कार्य ज्या क्षेत्रातील विशिष्ट भागावर अथवा घटकावर केल्या जाते त्याची निवड एका विशिष्ट

पद्धतीद्वारे केल्या जाते.

प्रस्तुत अध्ययनात गैरसंभाव्यता नमुना निवडीतील सोयीस्कर नमुना तंत्राचा वापर दुर्गम आदिवासी गावांच्या निवडीसाठी करण्यात आला आहे.

अनु.क्र.	आरोग्य समस्येची कारणे	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
१	वैद्यकीय सेवेचा अभाव	१०	३३%
२	जन - जागृतीचा अभाव	८०	२०%
३	पायाभूत सुविधांचा अभाव इतर	४०	१५%
४	हवामान परिस्थिती	३५	१३%
५	अज्ञान	२५	०९%
	एकूण	२७०	१००%

उपरोक्त सारणीवरून असे दिसून येते की, आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होण्यामागील कारणांमध्ये वैद्यकीय सेवेचा अभाव हे प्रमुख कारण आहे असे सांगणा-या उत्तरदात्यांची संख्या २७० पैकी ६० असून त्यांची टक्केवारी ही ३३% आहे. तर जन-जागृतीचा अभाव हे मुख्य कारण सांगणा-या उत्तरदात्यांची संख्या ८० असून त्यांची टक्केवारी ही ३०% आहे. पायाभूत सुविधांचा अभाव हे मुख्य कारण सांगणा-या उत्तरदात्यांची संख्या ४० असून त्यांची टक्केवारी ही १५% आहे. हवामान परिस्थिती हे मुख्य कारण सांगणा-या उत्तरदात्यांची संख्या ३५ असून त्यांची टक्केवारी ही १३% आहे. आणि हवामान परिस्थिती हे मुख्य कारण सांगणा-या उत्तरदात्यांची संख्या २५ असून त्यांची टक्केवारी ही ०९% आहे.

आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक समस्यांवरील उपाय :-

१. फिरते रुग्णालय, आपत्कालीन सेवा-सुविधा उपलब्ध करणे.
२. रोगाचे प्रतिबंध उपचार, रोगाची कारणे याबाबत माहिती देणे व प्रात्यक्षिकाद्वारे पटवून देणे
३. आरोग्यविषयक जाणीव-जागृती झाल्यास मुळातच अनेक आरोग्यविषयक समस्या कमी करता येतात.
४. वेश्या व्यवसाय प्रतिबंध कायद्याचे ज्ञान देऊन त्यांना वेश्या व्यवसायापासून दूर करणे.

सूचना/ शिफारशी :-

१. आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे.
२. प्राथमिक आरोग्य केंद्र सर्व उपलब्ध सुविधांसोबत निर्माण

केले पाहिजे.

३. आदिवासी स्त्रियांना वेगवेगळ्या चित्र-फिती प्रात्यक्षिकाद्वारे पटवून दिले पाहिजे.

४. सकस-पोषण आहाराबाबत माहिती व त्याचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजे.

निष्कर्ष :-

उपरोक्त सारणीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होण्यामागील कारणांमध्ये वैद्यकीय सेवेचा अभाव हे प्रमुख कारण आहे असे सांगणा-या सर्वाधिक उत्तरदात्यांची टक्केवारी ही ३३% आहे.

संदर्भ सूची.

आगलावे प्रदीप, (२०००); संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र, पुणे: श्री साईनाथ प्रकाशन, पृ.क्र.१७

आगलावे प्रदीप (२०११); 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.

बोधनकर सुधीर, (२००३); सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन, पृ.क्र. १०

कर्हाडे बी.एम., (२००७); शास्त्रीय संशोधन पद्धती, नागपूर: श्री.मनोहर पिंपळपुरे प्रकाशन.

मेश्राम सुरेश (२००८); प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन, नागपूर: यश प्रकाशन.

देवगावकर शैलेजा (१९९३); 'महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोकसाहित्य', नागपूर: आनंद प्रकाशन.

गारे गोविंद (२०००); 'आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ' पुणे: सुगावा प्रकाशन.

लाटे रा.ज. (२००३); "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र", नागपूर: पिंपळपुरे पृ.क्र.१०

वेबसाईट :

<https://mr.vikaspedia.in/social-welfare/907-92a94193894d924915947>

<https://www.zpwardha.in/download/ZP-website-inform-at-a-glance.pdf>

www.vikaspidiya.com (03 जून 2023, वेळ सा. 6:20)

<https://tribal.maharashtra.gov.in/1085>

10

गृहसजावट करताना लक्षात घ्यावयाच्या कला घटकांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

अशोक मोहरकर महाविद्यालय अडयाळ,
ता. पवनी, जि. भंडारा

➤ प्रस्तावना

अन्न वस्त्र निवारा ह्या मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. मानव हा सामाजीक प्राणी असल्यामुळे त्याच्या निवासस्थान म्हणजे कुटूंब होय. जुन्या काळापासून कुटूंबाच्या सुरक्षितता निवासाची गरज मानवाला आहे. हे लक्षात आले. ऊन, वारा, थंडी, पाऊस या बाबीपासून संरक्षण होण्याकरिता कुटूंब निवासाची अत्यंत गरज आहे. आणि म्हणून हळूवारपणे अलगदपणे घर बांधण्याला प्रारंभ झाला. दगड, विटा, माती, चुना यांचा वापर होऊ लागला.

मात्र आता यात औद्योगिक प्रगतिनुसार यात बदल होवू लागला. विटा, रेती, लोहा, सिमेंट याचा वापर करू लागला. दिवस बांधकामात फरक आपण पहातो आहोत. आणि हे करत असताना पैसा मेहनत या गोष्टी महत्त्वाचे आहेत. नूसतं ते बदल झाले. म्हणून आपण बदलायचा असं नाही तर त्यात लागणारा पैसा, लागणारी मेहनत ह्या गोष्टी महत्त्वपूर्ण आहेत.

➤ विषय निवड :-

घर बांधून झाल्यानंतर गृहसज्जामध्ये गृहआंतरीक सजावट केले जाते. याकरिता सुध्दा भरपूर पैसा लागते. राहण्याकरिता निवारा म्हणून चार भिंतीची इमारत पूरी पंरतू सजावटीच्या दृष्टीकोनातून बघितल्यास त्यात कलेच्या घटकांचा वापर करणे महत्त्वाचे वाटते. हे लक्षात घेवून गृहसज्जामध्ये कलेच्या घटकांचा अभ्यास या विषयाची निवड केली.

➤ व्याख्या :-

- १) ज्या इमारतीमध्ये व्यक्ती निवास करतात त्याला घर म्हणतात. — ऑक्सफर्ड डिक्शनरी नुसार
- २) ज्या ठिकाणी वास्तवात पारिवारीक जीवन जगण्याचे वातावरण उपलब्ध असते त्याला घर म्हणतात.
- ३) कला म्हणजे मानवी जीवनाची सहज अभिव्यक्ती होय.

➤ उद्देश :-

- १) कला घटकांच्या गृहसज्जेचा अभ्यास करणे.
- २) गृहसज्जामध्ये कला घटक कलातत्वे यांच्या वापर उत्तम असतो.

➤ गृहिते :-

- १) कला घटकांचा वापर केल्यास गृहसज्जा सुंदर दिसते.
- २) गृहसज्जा सौंदर्य अभिव्यक्ती आणि कार्यात्मकता हे ध्येय साध्य होते.

➤ संदर्भ :-

हे सर्व अभ्यास करण्याकरिता विविध यादृच्छिक पध्दतींचा वापर करण्यात येईल. चला तर मग गृहसज्जामध्ये कला घटकांचा वापर कसा करता येईल त्याचा अभ्यास करू या.

➤ गृहसज्जात कला घटकांचे अध्ययन :-

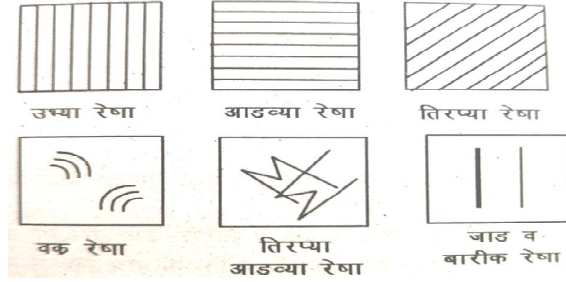
१) रेषा :-

गृह सजावट करताना रेषेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. रेषा आडव्या, उभ्या, वक्राकार, तिरप्या अशा असतात. यात प्रत्येक रेषेला महत्त्वपूर्ण भाग आहे. जसे उभी रेषा | चैतन्य क्रियाशील दर्शवितात. आडवी रेषा — स्थिरता शांतता किंवा विश्रांतीचा अर्थ अभिप्रेत असतो. कारण मनुष्य जेव्हा झोपलेला असतो किंवा आडवा झालेला असतो तेव्हा विश्रांती घेत असतो. तिरपी रेषा / अस्थिरता हालचाल गती व जोर दर्शवितात. वक्राकार रेषा लवचिक आनंदीकृती, डौलदा दर्शवितात.

हे सर्व करतांना गृहसजावटीत दारे खिडक्यांच्या आकार लक्षात घेऊ पडद्याच्या कापडाची डिझाइन निवडणे आवश्यक असते. कमी उंचीचे दारे खिडक्या असतील तर आडव्या डिझाईनचे कापड शोभून दिसत नाही म्हणून गृहसज्जा करताना या घटकांचा विचार

करणे आवश्यक आहे.

कोणत्याही सजावटीत रेषांचा अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे.



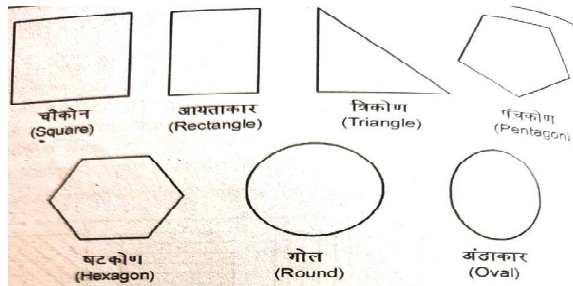
२) विचार :-

गृहसजावटीत विचार या कलेच्या घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. गृहसजावट करताना व्यक्तीचे विचार काय हे लक्षात घ्यावे लागते. जसे -

साधेपणा, भडकपणा, गुंतागुंत, घरघुतीपणा, निसर्गावरील प्रेम, नाजूकपणा, अरण्य प्राण्यांवरील प्रेम, गृहसज्जेत वापरात येणाऱ्या वस्तुंमुळे मनुष्याचे विचार लक्षात येतात एकूणच विचार मोलाचा भाग आहे.

३) आकार :-

रेषा एकमेकांना आपसात जोडल्याने त्यांच्या विस्ताराने, एकत्रित येण्या एक विशिष्ट आकार तयार होतो. आकार म्हणजे एखाद्या वस्तूचे बाह्य रेषा ती साधारणपणे जुळलेली असते. जसे भूमितीय आकार □ △ ○ काही आकार नैसर्गिक असतात. पुष्पपात्राचा आकार सुध्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. जसे एखाद्या पुष्पपात्राचा रंग पोत डिझाईन किंवा बाह्य आकार जरी चांगला असला तरी त्यामध्ये पुरेसे पुरेसे पाणी व फुले व्यवस्थित राहत नसेल किंवा फुलाचा भार सहन करू शकत नसेल तर किंवा एखाद्या धक्याने पडत असेल तर त्या आकारामध्ये कलेचा अभाव आहे. हे स्पष्ट होते.



४) रंग :-

रंग सर्वांना आवडते. वस्तुंच्या सौंदर्यावर रंगाचा परिणाम होत असतो. गृहसजावट करण्याकरिता रंगाची निवड करत असतांना मन प्रसन्न करणाऱ्या रंगाचा वापर करावा सर्वाधिक शक्तिशाली घटक म्हणजे रंग होय असे समजले जाते. रंगाच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर काही रंग अतिशय प्रभावी तर काही अतिबात उठून दिसत नाही. गृहसजावटीत रंगाला अतिशय मोलाचे स्थान आहे. रंगाचा व प्रकाशाचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे.

५) प्रकाश :-

रंगाचा उगम प्रकाशात आहे. हे जरी सत्य असले तरी प्रकाश ही अलौकिक शक्ती आहे. प्रकाशाशिवाय जीवन शक्य नाही. प्रकाश दोन प्रकारचा असतो. नैसर्गिक, कृत्रिम नैसर्गिक सूर्याप्रकाशापासून मिळतो. तर कृत्रिम प्रकाश, वीज, तेल, गॅस इत्यादी पासून मिळते. हे सर्व गृह सजावट करताना अनुकूल परिस्थिती नुसार याचा वापर करून आकर्षकता वाढविता येते.

६) पोत :-

पोत म्हटले की आपल्या डोळ्यासमोर संबंधित वस्तूचें चित्र उभे राहते. काहींचा पोत हातून लावता त्याचा पोत नक्की सांगता येतो. तर काही वस्तूंचा पदार्थाचा पोत स्पर्श केल्यानंतरच सांगता येते. तसे पोत दोन प्रकारचे असतात.

१) दृश्य पोत २) स्पर्शात्मक पोत

सर्व प्रकारच्या कलाकृतींमध्ये किंवा आकृत्यामध्ये मूर्त्यामध्ये पोतामुळे विशिष्ट गुण दिसून येतात. गृहसंस्था बाबत पोताकडे लक्ष देणे गरजेचे असते. कारण कोणत्या पृष्ठभागाच्या सान्निध्यात कोणत्या पोताचा उपयोग करावा हे कलाकारच ठरवू शकते आणि त्याचा काय परिणाम होवू शकतो हे सुध्दा कलाकारच ठरवू शकतो. पोत हा गृहसज्जेचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

७) जागा :-

कला घटक हे एकमेकांशी संबंधित असे आहे. जसे जागा आणि विचार हे घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात.

GURU RAM DASS JI: MISSIONARY ENDEAVOUR

Dr. Sondeep Monga

School of Sri Guru Gobind Singh Study &
Research Lamrin Tech Skill University Punjab

जगा दोन प्रकारची असते.

१) दृश्य जागा — ही जागा अस्तित्वात असते. उदा. चित्राच्या चौकटीच्या आतील जागा किंवा एखादया मूर्तीच्या आती, सभोवतालची जागा ही जागा द्विमितीय, त्रिमितीय असू शकते.

२) दुसऱ्या प्रकारची जागा चित्रात दिसणारी असते. ही द्विमितीय असते. उदा. एखादया चित्रात जवळचे झाड मोठे व दूरचे झाड लहान दाखवताना अप्रत्यक्षपणे जवळची व दुसरी जागा निर्माण केली जाते.

एकंदरीत काय तर जागा हा महत्त्वाचा कला घटक आहे. सजावटीत जागेचा अधिकतर वापर कसा करता येईल याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणजेच काय आपल्या उद्देश साध्य करता येईल.

➤ निष्कर्ष :-

गृहसजावट करताना कला घटक यांचा वापर करून केली असता मी उत्तम होते. रंग पोत आकार जागा विचार इत्यादी हे मुलभूत घटक मानले जातात. एवढंच नव्हे तर जसं कला घटक आहे तसेच त्याच कलेची तत्वे सुद्धा महत्त्वाची असतात. गृहसजावट करणे ही मानसीक व बौध्दीक कला आहे असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. आणि म्हणून प्रत्येक गृहसजावट करताना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या या घटकांचा वापर करून एक उत्तम रित्या मांडणी करून गृहसजावट करत असतात. दुसऱ्यांचे लक्ष वेधून घेणारे असे काही सजावट केली जाते की, आपलं मन अगदी प्रसन्न होवून जाते. हे या कला घटकांचा गृहसजावटीमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

➤ संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) गृहव्यवस्थापन — डॉ. मुन्शी डॉ. जठार
- २) गृहअर्थशास्त्र — डॉ. मुन्शी डॉ. जठार
- ३) कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन — डॉ. मीना कोवते
- ४) गृह व्यवस्थापन आणि गृहकला — डॉ. सौ. क्षमा लिमये
- ५) फॅशन डिझायनिंगची मुलतत्वे — डॉ. कांचन किटे, प्रा. भावना माळोदे
- ६) गृह व्यवस्थापन आणि गृहकला — डॉ. इंदिरा खडसे प्रा. डॉ. विद्या एम. ठवकर

Guru Ram Das ji was the fourth of ten Gurus of Sikhism. Guru Ram Das ji is best known as the founder of the holy city of Amritsar. Previously known as Ramdaspur. He founded it in 1574 on land he brought for 700 rupees from the owners of the village of Tung. The Guru then designed the Gurudwara Harmandir Sahib which translate as the 'The Abode of God.' Guru Ram Das ji's basic spiritual revelation and writing consist of 638 holy hymns, that Guru ji has composed to 30 different ragas of Indian classical music. These hymns are registered in the sacred scriptures. Sri. Guru Granth Sahib through his writing. Guru Ram Das ji shared a common messages for the entire human kind, to live a disciplined life full of humility, and to be forever and ever thankful to the True Guru.

Guru Ram Das ji has no blood relation with the former Sikh Guru but was chosen as the Forth Nanak because of his service and devotion towards others. In the Sikh tradition he is remembered for expanding the Manji organisaiton for donation collection and clerical application later on, these became important features of the Sikh religion for theological and economic support for various sikh Movments At same point, local Lahori Sikhs paid a visit to the Guru to engage in Kar Seva voluntary work and petitioned him to find time to pay a visit to his birth city. The Guru visited the city, he was warmly welcomed and gained more followers in the process. He invited merchants and

artisans from whole work for economic progress of Sikhs at Amritsar.

Even after becoming the son-in-law he continued to serve the Guru with as much devotion as before. He immersed himself whole heartedly in the Guru's religious activities and worked in the larder with complete devotion and humility. To him, his source of joy lay in serving his Guru. He never did think of Guru Amardas as his father-in-law but only as his Guru. Around this time, the Guru decided to build a 'bawli' which is a well with steps leading to the water, for the benefit of the whole village. Bhai Jetha worked with all the labourers as one of them. He would carry vessels of mud on his head like the others. Often his feet would be sore, his clothes soiled and his face dusty. But he did not mind all that. He was happy to be of service to his Guru and village¹.

Guru Ram Das unfailingly attended to the Guru's personal comforts. He was always willing to give a helping hand wherever it was needed, be it in the kitchen or at the baoli. He won every heart with his hard labour and godliness, including Guru Ram Das himself. 'When Akbar invited Guru Amar Das to his Court, the Guru deputed Jetha and he acquitted himself most creditably at the Mughal court with his knowledge of Hindu mythology and vedic lore, he convinced the Emperor, that Guru Amar Das never had any intention to malign the Hindu faith, he was only trying to make people understand the true meaning of life. Only the body is cleansed when on baths in sacred rivers. For the mind to become pure, one has to be with saints and men of God. The Hindus believed in one caste system: according to them, some are born high while others are born low. The Guru believed that all are born equal. It is only our deeds that determine whether we are high or low, good or bad. The emperor was convinced that the Guru stood for a healthy approach to life and he did not malign any particular religion. Akbar, who was an exponent of Din-i-ilahi, a new reli-

gion trying to combine in itself the best of Hinduism and Islam, found in the Guru's teaching something essentially close to his way of thinking².

Efforts had been afoot since Guru Nanak's time to rid Hindu society of the rituals and the strange hold of the priestly classes. The mass of people were soaked in superstitious and the privileged classes exploited their ignorance. Guru Ram Das introduced social reforms, particularly in the wedding ceremony, making it a simple affair and endowing it with the sacrament of the holy word.

Bhai Gurdas, the noted scholar and poet, came to Guru Ram Das seeking his blessings and requesting his formal initiation as a Sikh. Greatly moved by his devotion and humility, the Guru asked Bhai Gurdas to proceed to Agra and look after the spiritual needs of the Sikhs there. Before he left the Guru prescribed the following routine to his followers there as daily discipline: He who calls himself Sikh of that True Guru He must get up in the morning and say his prayers.

He must rise in the early hours and bathe in the holy tank.

He must meditate on God as advised by the Guru.

And rid himself of the application of sins and evil.

As the day dawns, he should recite scriptures and repeat God's name in every activity.

He to whom the Guru takes kindly is shown the path Nanak I seek the dust of the feet of the Guru's Sikh who himself remembers God and makes others remember him.³

Guru Ram Das ji dedicated his entire life to preach Sikhism. He motivated the Sikhs to become the Sikhs while following the path of Supreme power i.e. God. Guru Sahib focused especially on organizing the structure of Sikh society. Before Guruji passed away, he had nominated his youngest son as the next Guru the Sikhs – Sri Guru Arjun Dev ji.

Guru Ram Das took a great liking to the three letters written in verse by his son Arjun and requested his other sons written poetic letters like them. However Arjun was thrilled to be reunited with his father and decided to write yet another and fourth letter in verse which won over the heart of his father and made him decide to select his youngest son Arjan as his worthy successor.

So Guru Ram das ji is humble personality with God fearing nature, In service of mankind. He is visionary with missionary endeavour for Sikh Community as forever remembrance.

References:

- (1) Amrita Sharma, Guru Ram Das, Singh Brothers Amritsar, 2012, Page 22
- (2) K.S Duggal, Sikh Gurus, their lives and teachings Guru Ram Das, USA, 1987, Page 91.
- (3) Ibid, Page 95
- (4) www.gradludhiana.com
- (5) [https:// www.ramdas.org](https://www.ramdas.org)
- (6) www.archive.org



Mahua Liquor: The Resurgence of India's Original Tribal Drink

Nilesh Devaji Halami

Assistant Professor and Head of Commerce & Management Dept.

Adarsh Arts, Commerce and Science College,
Desaiganj Dist-Gadchiroli (M.S.)

Abstract:

Mahua liquor, distilled from the flowers of the Mahua tree (*Madhuca longifolia*), holds profound cultural significance for India's tribal communities. Despite centuries of tradition, colonial suppression and the ascent of commercial alcohol relegated Mahua liquor to the periphery of Indian society. However, in contemporary times, there is a notable resurgence of interest in this ancient beverage. This resurgence is driven by a desire to reclaim indigenous identity, promote sustainable livelihoods, and revitalize tribal traditions. Mahua liquor is not merely a drink; it embodies a rich tapestry of cultural heritage, social rituals, and spiritual beliefs. Its production follows age-old techniques passed down through generations, highlighting the intricate connection between indigenous knowledge and ecological wisdom. Economically, Mahua liquor offers significant opportunities for tribal communities, providing a sustainable source of income and fostering entrepreneurship. Moreover, its production aligns with principles of environmental stewardship, contributing to forest conservation and biodiversity preservation. The revival of Mahua liquor symbolizes a broader movement towards cultural resilience and empowerment among India's tribal populations. By recognizing and supporting the resurgence of Mahua liquor,

policymakers, entrepreneurs, and consumers can contribute to the preservation of indigenous culture, the promotion of sustainable development, and the celebration of India's diverse heritage.

Keywords: Mahua liquor, *Madhuca longifolia*, indigenous alcohol, tribal culture, sustainable livelihoods

Introduction:

Mahua liquor, derived from the fermentation and distillation of Mahua tree flowers (*Madhuca longifolia*), stands as a testament to India's rich cultural tapestry and indigenous heritage. For centuries, Mahua liquor has been an integral part of tribal life, serving not only as a beverage but also as a symbol of community, tradition, and identity. However, the colonial era marked a significant turning point in the history of Mahua liquor, as colonial authorities sought to suppress indigenous practices and promote commercial alcohol, relegating Mahua liquor to the margins of Indian society. Despite this suppression, Mahua liquor persisted as an essential element of tribal culture, passed down through generations via oral traditions and clandestine operations.

In contemporary times, there is a notable resurgence of interest in Mahua liquor, fueled by a desire to reclaim indigenous identity, promote sustainable livelihoods, and revitalize tribal traditions. This resurgence reflects a broader movement towards cultural revitalization and empowerment among India's tribal communities. As efforts to reclaim indigenous knowledge and practices gain momentum, Mahua liquor emerges as a symbol of resistance against cultural erosion and external influences.

The revival of Mahua liquor is rooted in its deep cultural significance for India's tribal communities. Beyond its intoxicating effects, Mahua liquor embodies a sense of community, social cohesion, and spiritual connection with nature. Its consumption is not merely a recreational activity but a sacred tradition that ac-

companies rituals, ceremonies, and social gatherings. Mahua liquor serves as a conduit for preserving tribal heritage, reinforcing social bonds, and honoring ancestral wisdom.

Furthermore, the resurgence of Mahua liquor holds significant economic implications for tribal communities, offering a sustainable source of income and livelihoods in rural areas. Small-scale Mahua liquor producers, often women-led cooperatives or community-based enterprises, play a crucial role in revitalizing rural economies and promoting entrepreneurship. Moreover, Mahua liquor production aligns with principles of environmental sustainability, contributing to forest conservation and biodiversity preservation.

In this context, the revival of Mahua liquor represents more than just a return to traditional brewing methods; it signifies a broader movement towards cultural resilience, economic empowerment, and environmental stewardship. By recognizing the cultural significance and economic potential of Mahua liquor, policymakers, entrepreneurs, and consumers can contribute to the preservation of indigenous heritage and the promotion of sustainable development in India's tribal regions.

Cultural Significance:

Mahua liquor holds profound cultural significance for India's tribal communities, serving as a tangible link to their rich heritage and ancestral traditions. Beyond its status as an alcoholic beverage, Mahua liquor embodies a sacred connection to the land, the Mahua tree, and the spirits of ancestors. Its consumption is deeply ingrained in social rituals, religious ceremonies, and communal gatherings, where it fosters social cohesion, strengthens community ties, and honors cultural identity. Mahua liquor is not merely a drink but a symbol of resilience, unity, and cultural pride for indigenous populations across India. Its resurgence represents a reaffirmation of tribal identity in the face of cultural homogenization and external pressures. By

embracing Mahua liquor as more than just a beverage but as a vessel of cultural heritage and communal spirit, tribal communities reclaim their narrative, assert their sovereignty, and celebrate their diverse cultural legacy.

Historical Context:

The history of Mahua liquor traces back thousands of years, deeply intertwined with the cultural fabric of India's tribal communities. References to its production and consumption can be found in ancient texts such as the Vedas, the Ramayana, and various indigenous folklore, highlighting its enduring significance in Indian society.

During the colonial era, however, Mahua liquor faced suppression and marginalization as colonial authorities sought to impose Western values and commercial alcohol on indigenous populations. The British colonial administration viewed indigenous alcoholic beverages as primitive and uncivilized, preferring to promote European-style distillation methods and imported spirits. This colonial attitude towards indigenous culture and traditions contributed to the marginalization of Mahua liquor, relegating it to the status of inferior or illicit alcohol.

Post-independence, the legacy of colonialism continued to impact the perception and regulation of Mahua liquor. Government policies aimed at modernization and industrialization further marginalized traditional brewing practices, as the focus shifted towards promoting commercial alcohol and centralized production facilities. Moreover, social stigma associated with indigenous alcohol consumption contributed to the decline of Mahua liquor as younger generations sought to distance themselves from tribal traditions in pursuit of urban lifestyles.

Despite these challenges, Mahua liquor persisted as an integral part of tribal culture, preserved through oral traditions, community networks, and clandestine operations. Tribal communities continued to brew Mahua liquor in remote forested areas, often in defiance of

legal restrictions and social norms. The resilience of Mahua liquor reflects the resilience of India's tribal communities, who have safeguarded their cultural heritage and traditional knowledge against centuries of external pressures.

In contemporary times, the resurgence of Mahua liquor symbolizes a reclaiming of indigenous identity, a revival of tribal traditions, and a celebration of cultural resilience. As India grapples with the legacies of colonialism and modernization, Mahua liquor serves as a potent reminder of the enduring strength and vitality of indigenous culture.

Production Methods:

The production of Mahua liquor follows traditional techniques passed down through generations of tribal artisans, embodying a blend of indigenous knowledge, craftsmanship, and ecological wisdom. The process begins with the collection of Mahua flowers during the flowering season, typically in the spring months. Harvesters carefully pluck the fragrant white flowers from the Mahua trees, ensuring minimal damage to the surrounding vegetation.

Once collected, the Mahua flowers are transported to processing sites where they undergo preparation for fermentation. The flowers are cleaned to remove any debris or impurities and then crushed or ground to release their natural sugars and aromatic compounds. Some communities may add water to the crushed flowers to initiate the fermentation process, while others allow spontaneous fermentation to occur with the natural yeast present in the environment.

After fermentation, the resulting mash is distilled to extract the alcohol content. Traditional distillation methods vary among different tribal groups and regions but often involve the use of rudimentary equipment such as clay pots, copper stills, or bamboo pipes. The fermented mash is heated over an open flame, and the vapors are condensed to yield a clear, fra-

grant liquor with distinctive floral notes.

Throughout the production process, artisans employ a combination of skill, intuition, and local knowledge to ensure the quality and consistency of Mahua liquor. Factors such as fermentation time, temperature, and distillation techniques may vary depending on environmental conditions, seasonal fluctuations, and regional preferences.

Despite its rustic production methods, Mahua liquor is prized for its smoothness, complexity, and unique flavor profile, reflecting the terroir of the region where it is produced. Moreover, the artisanal nature of Mahua liquor production contributes to its cultural authenticity and ecological sustainability, reinforcing its status as India's original tribal drink.

Economic Empowerment:

The resurgence of Mahua liquor presents significant opportunities for economic empowerment and poverty alleviation in India's tribal regions. Small-scale Mahua liquor production has emerged as a sustainable source of income and livelihoods for marginalized communities, particularly women and rural artisans.

In many tribal areas, Mahua liquor production is often led by women's cooperatives or community-based enterprises, providing them with a platform for economic empowerment and entrepreneurship. Women play a central role in various stages of the production process, from collecting Mahua flowers to distilling the liquor, thus challenging traditional gender roles and promoting gender equality in tribal societies.

The growing demand for Mahua liquor in domestic and international markets has stimulated investments in infrastructure, technology, and market linkages, further enhancing the economic prospects of Mahua liquor production. Government agencies, non-profit organizations, and private enterprises are supporting small-scale producers through capacity-building initiatives, access to finance, and marketing support, thereby creating an enabling

environment for sustainable livelihoods and economic development.

Moreover, Mahua liquor production generates employment opportunities along the value chain, benefiting not only producers but also traders, transporters, retailers, and other service providers in rural areas. By promoting local entrepreneurship and income diversification, Mahua liquor contributes to poverty reduction and inclusive growth in tribal communities.

Additionally, the economic benefits of Mahua liquor production extend beyond monetary gains, encompassing social and cultural dimensions as well. By revitalizing traditional livelihoods and preserving indigenous knowledge, Mahua liquor production strengthens social cohesion, cultural resilience, and community pride, empowering tribal communities to shape their own future and assert their rights in a rapidly changing world.

Overall, the resurgence of Mahua liquor represents a multifaceted opportunity for economic empowerment, social development, and cultural revitalization in India's tribal regions. Through inclusive policies, targeted investments, and community-led initiatives, Mahua liquor production can serve as a catalyst for sustainable development and poverty alleviation, unlocking the full potential of India's indigenous heritage.

Environmental Stewardship:

The production of Mahua liquor is deeply rooted in principles of environmental stewardship and sustainable resource management, making it a model for eco-friendly alcohol production in India's tribal regions. Mahua trees (*Madhuca longifolia*), from which the flowers used to make the liquor are harvested, are integral to forest ecosystems, providing numerous ecological benefits.

Sustainable harvesting practices are essential to ensure the long-term viability of Mahua trees and preserve biodiversity. Indigenous communities have developed traditional

knowledge and customary laws governing Mahua flower collection, emphasizing selective harvesting techniques that minimize impact on tree health and forest ecology. By adhering to these practices, Mahua liquor producers contribute to forest conservation and habitat preservation, promoting the resilience of local ecosystems and enhancing biodiversity.

Furthermore, Mahua liquor production offers an eco-friendly alternative to industrial alcohol production, minimizing the environmental footprint associated with conventional distillation processes. Unlike commercial alcohol production, which relies heavily on energy-intensive machinery, chemical inputs, and monoculture crops, Mahua liquor production harnesses natural fermentation processes and local resources, reducing carbon emissions and ecological degradation.

Moreover, Mahua liquor production supports agroforestry practices and sustainable land management, integrating Mahua trees into mixed-use landscapes and enhancing soil fertility, water retention, and carbon sequestration. By promoting the cultivation and conservation of Mahua trees, Mahua liquor production contributes to climate resilience and ecosystem restoration, mitigating the impacts of climate change and land degradation in tribal regions. Overall, Mahua liquor production exemplifies a holistic approach to environmental stewardship, integrating traditional knowledge, cultural values, and ecological wisdom to foster sustainable development in India's tribal areas. By recognizing the intrinsic link between culture and ecology, stakeholders can support Mahua liquor production as a model for sustainable livelihoods and environmental conservation, safeguarding the natural heritage of India's tribal communities for future generations.

Conclusion:

Mahua liquor stands as a testament to the resilience, ingenuity, and cultural richness of India's tribal communities. Its resurgence not

only revitalizes age-old traditions but also fosters economic empowerment, environmental sustainability, and cultural resilience. As India undergoes rapid social, economic, and environmental transformations, Mahua liquor serves as a beacon of hope for indigenous communities, reaffirming their connection to the land, their heritage, and each other. By embracing Mahua liquor as more than just a beverage but as a symbol of tribal identity and empowerment, India can forge a path towards a more inclusive, equitable, and sustainable future for all its citizens.

References:

1. Bahuguna, V. K., Rawat, M. S., & Dhyani, P. P. (2010). Ethnobotanical observations in Mahua (*Madhuca indica*) growing belt in Central Himalaya, India. *Ethnobotanical Leaflets*, 14.
2. Chand, S. (2008). Traditional fermented foods and beverages of the North East India. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 7(2).
3. De, A., & De, P. K. (2003). Induction of flowering in *Madhuca indica* J.F. Gmel: A popular Indian oilseed tree of economic value. *Current Science*, 84(2).
4. Pandey, A., & Sahu, A. (2018). Mahua-The nectar of life. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, 7(1).
5. Singh, S. (2013). The Mahua wonder. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 12(2).
6. Tiwari, A. K., Rawat, D. S., & Joshi, G. C. (2010). An ethnobotanical survey of medicinal plants used in Terai forest of western Nepal. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 6(1).
7. Yadav, P., & Singh, S. (2019). Mahua (*Madhuca longifolia*): Nutritional, phytochemical composition and health perspectives. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, 8(3).



13

अध्यापक महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीच्या अभ्यासविषयक सवयींचा चिकित्सक अभ्यास

निकम सुभाष एकनाथ

संशोधक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
आय.ए.एस.ई., औरंगाबाद

प्रा. डॉ. महेर भारती भगवान

मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
आय.ए.एस.ई., औरंगाबाद

प्रस्ताविक :

मानवाच्या जीवनामध्ये शिक्षणाला खूप महत्त्व आहे. प्राचीन काळापासून शिक्षण पद्धतीविषय माहिती आपल्याला मिळते. प्राचीन काळात गुरुकुलात, निसर्गरम्य वातावरणात शिक्षण दिले जात असे. त्यावेळी विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासविषयक सवयी कमी होत्या. परंतु काळानुरूप शिक्षणपद्धतीमध्ये बदल होत आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामध्ये बदल होत आहे. विद्यार्थी शिक्षण घेत असताना त्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या सवयी असतात. मग त्या सवयी खेळण्याविषयी, बोलण्याविषयी, अभ्यासाविषयी, लिहण्याविषयी व इतर प्रकारच्या आहेत. त्यातल्या काही सवयी चांगल्या आहेत तर काही सवयी वाईट आहेत. या सवयींचा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर कधी चांगला तर कधी वाईट परिणाम होतो.

बी.एड. अध्यापक महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीना प्रात्याक्षिक कार्य जास्त आहे. प्रात्याक्षिक कार्य जास्त असल्यामुळे प्रशिक्षणार्थीचा जास्त वेळ प्रात्याक्षिक कार्य करण्यात जातो. सतत दररोज वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रात्याक्षिक कार्य करावे लागते. प्रात्याक्षिक कार्य करत असताना त्यांचे सैद्धांतिक अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे त्यांचा

अभ्यासक्रम मागे राहतो. अभ्यासक्रम मागे राहिल्यामुळे अनेक प्रकारच्या अडचणी प्रशिक्षणार्थीना येतात. त्यांचा अभ्यास योग्य वेळेत पूर्ण होण्यासाठी प्रशिक्षणार्थीना त्यांच्या अभ्यासाच्या सवयींमध्ये बदल करावा लागेल. जेणेकरून त्यांचे प्रात्याक्षिक कार्य व सैद्धांतिक कार्य पूर्ण होईल. वेळेचे व अभ्यासक्रमाचे त्यांना चांगल्याप्रकारे नियोजन करावे लागेल.

बी.एड. प्रशिक्षणाचा संशोधकाने अनुभव घेतल्यामुळे हे माहित आहे की, बी.एड. च्या अभ्यासक्रमाध्ये जास्त वेळ हा प्रात्याक्षिक कार्य करण्यासाठी दिला जातो. दररोज नवनवीन प्रात्याक्षिक कार्य करावे लागत असल्यामुळे सैद्धांतिक अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते. आपले शैक्षणिक उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी आपल्या अभ्यासाच्या सवयींमध्ये आपल्याला काळानुरूप बदल करावा लागेल. तेव्हाच आपला बी.एड. प्रशिक्षणाचा अभ्यास पूर्ण होईल

संशोधनाची गरज :

बी.एड. अध्यापक महाविद्यालयाचे प्रात्याक्षिक कार्य जास्त असल्यामुळे प्रशिक्षणार्थीचा जास्त वेळ ते कार्य करण्यासाठी जातो. प्रशिक्षणार्थी प्रात्याक्षिक कार्यामध्ये जास्त वेळ देतो. त्यामुळे त्याचे सैद्धांतिक अभ्यासाकडे पूर्ण दुर्लक्ष होते. त्यामुळे अभ्यासक्रम मागे राहतो. त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. बी.एड. च्या प्रशिक्षणार्थीना आपले प्रात्याक्षिक कार्य व सैद्धांतिक कार्य योग्य वेळेत पूर्ण करण्यासाठी त्यांना आपल्या सवयींमध्ये बदल करावा लागेल. आपण आपला अभ्यासक्रम कोणत्या पद्धतीने करतो याकडे प्रथम लक्ष द्यावे लागेल. अभ्यासाला जास्त वेळ मिळावा यासाठी अभ्यासाचे नियोजन कसे करता येईल याची माहिती सदरील संशोधनात होणार आहे. अभ्यासाच्या सवयींमध्ये प्रशिक्षणार्थीना वेळेनुसार अथवा काळानुरूप बदल करावा लागेल याची माहिती या संशोधनातून होणार आहे. प्रशिक्षणार्थीचे जे शैक्षणिक उद्दिष्टे आहे ते पूर्ण होण्यासाठी सदरील संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाची गृहीतके :

१) बी.एड. प्रशिक्षणार्थीना अभ्यासविषयक विविध सवयी आहेत.

२) बी.एड. प्रशिक्षणार्थी प्रात्याक्षिक कार्य पूर्ण करत-करत दैनंदिन अभ्यास करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या वेळेचे नियोजन करण्याविषयक सवयींचा शोध घेणे.
- २) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या अभ्यासाच्या उपलब्ध भौतिक स्थितीचा शोध घेणे.
- ३) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या वाचन क्षमतांचा शोध घेणे.
- ४) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या लेखन कौशल्य, सवयींचा अभ्यास करणे.
- ५) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या स्मरण करण्याच्या सवयींचा अभ्यास करणे.
- ६) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या अध्ययनासाठी प्रेरक घटकांचा अभ्यास करणे.
- ७) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या परीक्षेसाठी असणाऱ्या सवयींचा अभ्यास करणे.
- ८) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची परिकल्पना :

- १) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थी हे वेळेचे नियोजन करण्याविषयक सवयींचा शोध घेत असतील.
- २) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या अभ्यासावर भौतिक स्थितीचा परिणाम होत असेल.
- ३) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थी हे नियमित वाचन करत असतील.
- ४) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या अभ्यासाचे लेखन कौशल्य विषयक सवयी चांगल्या असाव्यात.
- ५) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थी अध्ययनासाठी प्रेरणा घेत असतील.
- ६) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीना स्मरणाच्या विविध सवयी असाव्यात.
- ७) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थी परीक्षेची विशेष तयारी करत असतील.
- ८) अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थीच्या आरोग्यावर परिणाम होत असावा.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

जनसंख्या :

औरंगाबाद शहरातील १२ अध्यापक महाविद्यालयातील १२०० प्रशिक्षणार्थी सदर संशोधनासाठी जनसंख्या आहे.

न्यादर्श :

सुगम यादृच्छिक पद्धतीने औरंगाबाद शहरातील पाच अध्यापक महाविद्यालयातून प्रत्येकी २० प्रशिक्षणार्थीची निवड केली.

संशोधनाची साधने :

सदर संशोधनासाठी प्रमाणित चाचणीचा वापर केला आहे.

निष्कर्ष :

- १) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी हे वेळेवर अभ्यास व गृहपाठ करून नेण्याचे प्रमाण चांगले आहे. तसेच प्रशिक्षणार्थी कॉलेजला वेळेवर जातात. यावरून प्रशिक्षणार्थी हे वेळेचे नियोजन व्यवस्थित करतात.
- २) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थीच्या अभ्यासावर भौतिक स्थितीचा अनुकूल परिणाम होतो.
- ३) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी हे प्रकरण व मुद्यांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करतात व विषयाचे महत्त्व ओळखून वाचनाचा वेग बदलतात.
- ४) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी हे कॉलेजला रिकामा वेळ मिळाल्यास अभ्यास करतात. तसेच घटक समजवून पाठांतर करण्यासाठी साहित्याचे भाग करतात.
- ५) बहुसंख्य बी.एड. चे प्रशिक्षणार्थी हे वाचताना वर्गात शिक्षक अध्यापन करताना टिपने उतरवून घेतात. तसेच घरी आल्यावर पुस्तकातील टिपने व शिक्षकांची टिपने संकलित करतात.
- ६) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी हे न समजल्यास मित्रांची व शिक्षकांची मदत घेतात.
- ७) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी अभ्यासाची चांगली तयारी करून निकालाची योग्य दखल घेतात.
- ८) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी हे अभ्यासाच्या सवयीत सुधारणा करून अभ्यासाच्या योग्य सवयीबद्दल मार्गदर्शन करण्याची व्यवस्था झाल्यास ते नेहमी सहभागी होतात.
- ९) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी परिक्षेच्या सुरुवातीला प्रश्नपत्रिका काळजीपूर्वक वाचून वेळेचे नियोजन करून प्रश्नांची क्रमाने उत्तरे लिहितात.

१०) बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी परिक्षेच्या आदल्या रात्री स्वतःची टिपने व बाजारातील टिपणे नेहमी वाचतात.

संदर्भसूची :

१) आगलावे प्रदीप (२०००) संशोधक पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपुर.

२) कदम चा. प. (२००५) शैक्षणिक संख्याशास्त्र, पुणे नूतन प्रकाशन.

३) करकरे, शा. ग. (१९७२) शैक्षणिक मानसशास्त्र पुणे: व्हिनस प्रकाशन.

४) दांडेकर वा. ना. (२००७) शैक्षणिक मुल्यमापन व संख्याशास्त्र, पुणे, विद्या प्रकाशन.

५) दुनाखे अरविंद (२००९) शिक्षण प्रशिक्षण, पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.

६) पंडित बी. बी. (१९९७) शिक्षणातील संशोधन प्रथम आवृत्ती, नूतन प्रकाशन पुणे.

७) पुरी परमेश्वर अभिमान (२०१०) निम्न व उच्च गुणवत्ताधारक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास

८) भिंताडे वि. रा. (२००६) शैक्षणिक संशोधन पद्धती, पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.

९) मुळे रा. श. आणि उमाठे, वि. तु. (१९९८) शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे, नागपूर : महाराष्ट्र साहित्य निर्मिती मंडळ नागपूर.

१०) शारदा शेवतेकर-बडवे (२००४) विकासाचे व अध्ययनाचे मानसशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपुर,

११) सुरवडे लता (२००४) विद्यार्थ्यांच्या अभ्याससवयी आणि प्राविण्य गणांक यांच्या परस्पर संबधाचा अभ्यास.

१२) सूरेश करंदीकर (२००६) शैक्षणिक मानसशास्त्र फडके प्रकाशन. कोल्हापूर

13) Buch M.B. (1974) "a survey of research in edcation baroda society for edcation research and developemant.

14) Buch M.B. (1991) Volume- III, New Delhi : N.C.E.R T.

15) Gaikwad P.R. & Khandale, S. (2014) A compendimud of Research Studies, Aurangabad.

14

A BRIEF LIFE SKETCH OF MAHATMA GANDHI

REENA RANI

RESEARCH SCHOLAR
DESH BHAGAT UNIVERSITY

INTRODUCTION:

Mahatma Gandhi (1869-1948) was a systematic academic thinker in the field of met physics and political philosophy. He was an inspired teacher and prophet. He is akin to Socrates and Buddha Pouring forth the results of his deepest feelings and his most sincere realization of truth. In all he writings of Gandhi from 1908 onwards, one finds a unity of theme with the minimum amount of contradiction. His autobiography has at times a biblical ring and is more revealing than Tolstoy's confessions although not as shocking revealing as Rousseau's 'confessions'. Gandhi always emphasized his role as a citizen of the world. The South African and Indian politics had been the laboratory in which he experiments with his formulas of truth and non-violence. It is essential to stress the significance of Gandhi's message which makes an appeal to the values of the human being in an age when the Humanistic structure has been rudely and savagely attacked by the extraneous might of weapons of mass destruction. The mathusian- Darwinian Nietzschean emphasis on the biological victory of the strong over the weak has set the political pattern of the modern world and hence the modern intellectual initially finds it difficult to accept the message of Gandhi which is the quintessence of the vedantic Buddhist stoic-Christian conception of the final victory of truth (as contrasted with the survival of the Fittest). In an age full of sickening horror

and secrecy and espionage carried to perfection the gisped of truth and creative non-violence as advocated by Gandhi sounds anarchistic but at the same time it is a terribly tragic commentary on the transfer of the loyalty of the modern man from Buddha, Mahavira and Christ to Lamacrk, Darwin and Haeckel. Gandhi appears as another Plato and Cicero vindicating the cause of the spiritual and moral approach to political problems.

From 1893 to 1914, Gandhi rendered great services to the cause of racial equality in South Africa. Although he was working there for the amelioration of the cause of Indians it was no mere parochial nationalistic fight, it was a fight from the deep truth that all men are free and equal and it was this message which made Rev. C.F Andrews, one of the greatest Christians of this century, the devoted follower of the Mahatma Since the days of the South African Satyagraha movement.

From 1915 to 1948 Gandhi worked in India for the sake of the country freedom. He was much more than the liberator of a country. Although as a Patriot he will be ranked with Washington, Mazzini and Sun-Yat-Sen, his achievements are not confined to bringing independence to pour hundred millions. By his insistence on the application of purity to politics he has given shape to the aspirations of the noble humanity of all ages. It is immaterial whether he was in a minority of one or a majority of a million. He said; belong to the tribe of Colubus and stevensen who hoped against hope in the face of heaviest odd." His stand on truth and the persistent resolute attempt at the own person and in society impart to him a place all unique and beyond the group of a parochial patriot of powers politician.

Mahatma Gandhi listened to the silence of the soul and not to the loud cry of the press, the radio and the multitude. His fundamental ideal was to become a "sthitaprajna"- a person of steady intellectual

(Vyavasayatmikabuddhi) He had achieved a calmness of spirit and and integration of personality which are reserved for the blessed few. There was a mighty spiritual unity running throughout his life which was full of activities of perfect sincerity and contour.¹

1. Lakshmi Narain Aggarwal, "The political philosophy of Mahatma Gandhi and Sarvodya philosophy" P.343

Gandhi is dead but Gandhism will live till the stars shine and the oceans roll on." These words of late Dr. Rajendra Prasad give a very correct portrayal of the lasting value of Gandhian ideology. His blending politics with ethics and emphasizing the value of truth and non-violence both for the solution of national and international problems may be considered as unique contribution of Gandhiji to the political through. He amply demonstrated to the world that through non-violence and truth, an unarmed subject nation can be freed from the clutches of imperialists. In this age of matrialism and cross-egoism, Gandhism seems to be the only gleam of hope for the dark and disordered world. It alone cansafeguard possible extinction of human civilization which stands on the edge of a volcano. He is a true revolutionary who embarks on uphill task of revolutionizing human nature. He is the voice of the age to come and not that which is fading fast.

He makes an attempt to remove fatal imbalance between what is and what he wishes to be. In a way, he strives to act as harbinger of peace i-e. a peace of mind which often dudes the grasp of man. His words to Amrit Kaur on August 29, 1947 are revealing. You must not lose faith in humanity. Humanity is an ocean. If the few drops of the ocean are dirty the ocean are dirty, the ocean dies not become dirty. Till death he attempted to serve the ocean from becoming dirty. In the words of Dr. Radhakrishnan" ——— Gandhi is the immortal symbol of love and understanding in a world wild with harted and torn by misunderstanding. He belongs to

the ages, to history.²

Life Sketch of Mahatama Gandhi

Mohandas Karamchand Gandhi was the youngest child of his parents. He was born at Porbandar in Kathiawar on the 2nd October 1869. His grandfather was the Chief Minister of Porbander. His father Karamchand, had no educational background, yet he rose to high position in society by his inner abilities. He became the Chief Minister of Porbandar, Rajkot and Vankaner successively. His mother was a saintly woman. Gandhiji developed a love for religion from his early age. He learnt from his mother that fasting, sacrifice and offerings to God lead to self purification. His nurse taught him that repetition of Ramnama saves one from the fear of ghosts and evil spirits.

Mohandas visited many Hindu temples with his parents. His father had some Muslim and Parsi friends who discussed freely about their religions. Some Jain monks paid occasional visits to their family and talked about their religious matters. Young Mohandas was a silent listener to these discussions. At this time, the first grounding of religious toleration was prepared in him.

He passed matriculation examination and went to England in 1887 to become a barrister. He wrote in his autobiography "I had all along obtained from meat in the interests of truth and of the vow before my mother which I had taken, but had wished at the same time that every Indian should be meat eater — — — —"

He returned from London in 1891. He went to South Africa in 1893. For one year's stay to conduct a case of a rich Indian. The first phase of a life of struggle began there. He found that the Indians and the Negroes led a very miserable life of servitude in that country. There was no justice for them, no security of their morality, Gandhiji made South Africa a ground of battle and stayed there for long twenty years. He organised the unorganised Indian mass and continued his non-violent struggle. He developed

his idea of satyagraha as that time in South Africa. He said to his followers.

The British want us to put the struggle on the plane of machine guns. They have weapons and we have not. Our only assurance of beating them is to keep it on the plane where we have weapons and they have not".

2. Vishnubhagwan, "Indian Political Thinker". 285

Gandhiji returned to India as a leader of the nation and continued his more vigorous and difficult struggle of Indian Independence. This second phase of his life of struggle is gloriously written in letters of gold in the hearts of all. His fight with the external forces by the spirit of soul. His tolerance of injury without inflicting any his bloody march towards freedom without shedding a drop of blood of the opponent have created a new history of India and of the world of all the pictures of the life and activities of Gandhiji writes Sarojini Naidu, "the most poignant and memorable is the last picture _____ walking to his prayers at the sunset hour on 30 January, 1948 translated in a tragic instant of martyrdom from morality to immorality."³

Background of Gandhism:

Gandhiji did not preach any new doctrines but only emphasized the old doctrine's of truth and non-violence. He was greatly influenced by some early and contemporary seers and writers. Gandhiji himself acknowledged the debt which he owed to them

(1) Bhagwan Gita: The Bhagwad Gita or "The song celestial" of Lord Krishna influenced Gandhiji's idea and mind more than anything else. He regarded it as a spiritual reference book, a guide which never failed him. He received light and solace from its study even in the darkest moments of his life. He was able to escape unhurt from every storm because of his faith in his great book. All his life Gandhiji was fighting and working against social and political injustice and oppression. He started the fight in South Africa

and then came back to India to try his experiments on a bigger scale Gandhiji is

3.A.K Chakraborty "An outline of political Science" P. 441.

often referred to as a Karam Yogi a man of action who strives without caring for the result, whom victory does not madden and failure does not depress. This is in keeping with the philosophy of the Gita

(2) Jain and Buddhist influence:- Gujarat has been the strong hold of Jainism since long it was here that Gandhiji was born and brought up. His father loved the company of Jain monks. When Gandhiji was about to leave for England for higher studies a Jain monk asked him to abstain from women, wine and meat. Gandhiji faithfully followed this advice. The influence of Jainism and of Buddhism too can be clearly seen in Gandhiji's Ahimsa or non-violence. Ahimsa was the most cardinal or the tenets stressed by these two religious faiths and was quite popular in India.

(3) John Ruskin's writings: In his writings Gandhiji has confessed the great influence exercised by John Ruskin on his mind. One of Gandhiji's friends. Mr. Polak once Ruskin's book **unto this last** to him. The reading of this book marked a turning point in his life and he tried to live up to the ideals set out in this great book. This book taught Gandhiji that a good economy is one which conduces to the good of all, that all work is good, and that a life of labour alone is worth living.

(4) Henry David Thoreau: In 1908 when in prison in South Africa, Gandhiji got a chance to read, "An Essay on civil Disobedience" written by Thoreau. It has been held by some that Gandhiji borrowed the idea of Satyagraha from this essay, but this has been vehemently denied by Gandhiji, we have to accept this denial because he had been practicing Satyagraha earlier than he read this book as it left a deep and indelible impression on his mind.

(5) Tolstoy:- There is a good deal in common

between the Russian novelist Tolstoy and Gandhiji. Tolstoy was a Christian Anarchist. He held that all problems, including political problems, could be solved through love. A good Christian must not be violent. He must conquer through weakness. Tolstoy exerted a good deal of influence on Gandhiji. Like Gandhiji Tolstoy also advised people to disobey evil government by refusing to help it. Some people say that Gandhiji openly said that he was an admirer of Tolstoy and had learnt much from him. In a letter written to Tolstoy he referred to himself as a humble follower of yours. Gandhiji loved to read Tolstoy's book. The kingdom of God is within you. The study of his book cured him of scepticism and made him a strong believer in Ahimsa. Both Gandhiji and Tolstoy condemned modern civilization which is based on force and exploitation. Both were opposed to violent methods. Both advocated purity of means, scepticism, simplicity, labour and celibacy. But Gandhiji was more practical. He was prepared for compromise in non-essential matters. Tolstoy was opposed to force. He held that violence in all its forms was to be avoided. For Gandhiji non-violence meant avoidance of injury or pain caused to any creature out of anger or selfishness, Tolstoy shrank life as it was based on violence, while Gandhiji believed in the goodness of this world and followed the philosophy of action without attachment."⁴

At many levels Gandhiji's campaigns achieved significant successes. His South African Satyagrahas were reasonable for a time at least for stemming the rising level of discrimination against the Indian community and for the grant of some immediate concessions. His Satyagrahas in India after 1915 often achieved their objectives in breaking down economic caste.

4.Waryam Singh, "Introduction to political Science." P. 533-34 and religious exploitation within Indian society. He did more than any other man to break down the taboos associated with

untouchability, for example and by constantly emphasising that he himself was no better than a scavenger and an untouchable he made many Indian aware of Ruskin's ideas on the equality of labour and the equal dignity of all men no matter what their occupation or their birth.⁵

5. Jim Masselos, "Nationalism on the Indian sub continent". P. 123

REFERENCES

1. Dr. Vishwanath Prasad Verma "The Political philosophy of Mahatma Gandhi & Sarvodaya." Lakshmi Narain Agarwal educational publishers Agra, 1959

2. Vishnubhagwan "Indian political Thinkers" Atma Ram & Sons, Delhi, 1976.

3. D. Mackenzie Brown "The white umbrella, Indian political thought from manu to Gandhiji." University of California Press, Los Angeles, 1958.

4. Jim Masselos, " Nationism on the Indian sub continent. An introductory History. "Teinwab press Pvt. Ltd. Singapore 1972.

5. VPS Raghuvanshi, "Indian nationalist movement & though" Lakshmi Narain Agarwal educational publishers Agra 1959.

6. B.R. Nanda, "Gokhale, Gandhi and the nehru, studies in Indian nationalism." London George Allen & Unwin Ltd. Ruskin House Museum street, 1974.

7. Bimla Prasad, "Socialism, Sarvodaya and democracy "Asia publishing house, New Delhi, 1964.

8. A. Appadorai "Indian political Thinking in the Twentieth century from Naoroji to Nehru, An introductory Survey Oxford University Press, Delhi, 1974.

9. Jayantaniya Bandyopadhyaya, "Mao-Tse-Tung and Gandhi. Perspectives on social transformation. Allied publishers, New Delhi, 1973.

10. Sankar Ghose, "Socialism, Democracy and nationalism in Indian" Allied publishers, New Delhi, 1973.

15

उषा प्रियवंदा के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श

गुड़डी परवीन निसार अहमद खान

शोधार्थी : हिंदी विभाग

डॉ मधुकरराव वासनिक पी. डब्लु. एस. कला,
वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय कामठी रोड,
नागपूर

सारांश :

यह अध्ययन उषा प्रियवंदा के उपन्यासों में नारी विमर्श के स्वर से संबंधित है। नारी की स्वतंत्र और सशक्त छवि के निर्माण की छटपटाहट उषा प्रियवंदा का उपन्यास साहित्य में दृष्टिगोचर होता है। उन्होंने नारी जीवन की संवेदनाओं को इस दृष्टि से चित्रित किया है, जिससे उसे अपने अस्तित्व व व्यक्तित्व को बनाए रखने में समाज से विद्रोह के स्वर दिखाई पड़े। वस्तुतः सदियों से पराधीन स्त्री की उन तमाम बेडियों को उषा जी तोड़ते हुए एक उन्मुक्त नारी की छवि को गढ़ती हैं। नारी मन के अति सूक्ष्म मनोविज्ञान का विश्लेषण उनके उपन्यास साहित्य का केंद्र बिंदु रहा है। विरोधाभास की परिस्थितियों में इनकी नारी न तो विचलित होती है और न ही पलायन करती है बल्कि उन तमाम मानसिक संवेदनाओं से संघर्ष करते हुए अपनी क्षमता का परिचय देती हैं। जो कि उषा प्रियवंदा के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श को व्यक्त करता है।

उषा का उपन्यास साहित्य नारी जीवन संबंधी समस्याएं, उनकी कुंठाएं, स्वतंत्रता, स्वावलंबन, अस्मिता को चित्रित करते हुए अपने पुराने मूल्यों को आत्मसात करने की आकुल छटपटाहट तथा उसके सामाजिक, वैयक्तिक, आर्थिक, यौन विषयक, सांस्कृतिक तथा पाश्चात्य परिणामों की ओर इशारा करता है।

उषा प्रियवंदा ने अपने उपन्यासों में नारी जीवन के आधुनिक विसंगतियों, परिवर्तित पारिवारिक संदर्भ, परिवर्तित मूल्यों, भारतीय और पाश्चात्य जीवन संघर्ष चित्रित करते हुए भारतीयता का स्थायीत्व स्पष्ट किया है। 'पचपन खंभे लाल दीवारें', 'रुकोगी नहीं राधिका', 'शेषयात्रा', 'अंतर्वंशी', 'नदी' उपन्यास इन संदर्भों का प्रमाण हैं।

प्रस्तावना :

साहित्य को समाज का दर्पण माना जाता है। साहित्य के विविध पक्षों का विवेचन प्रस्तुतिकरण अपनी लेखनी के माध्यम से करने का प्रयास करता है। वह भाषा के द्वारा अपनी अभिव्यक्ति को साकार रूप देने का कार्य करता है। मानव समाज को समझने हेतु साहित्य का अध्ययन सहायक सिद्ध होता है। हिंदी साहित्य के अंतर्गत आधुनिक काल में गद्य की विविध विधाओं का विकास हुआ। विविध विधाओं में से घटनाओं का सबसे गहन, विस्तृत, सारगर्भित और पारिवारिक, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक परिदृश्य का सुक्ष्मतम चित्रण करने वाली विधा उपन्यास है। उपन्यास मानव संबंधों का गतिमय चित्र है। हिंदी साहित्य के उपन्यास विधा को समझने करने में अनेक उपन्यासकारों का योगदान अविस्मरणीय है। हिंदी उपन्यासों में महिला लेखन एक महत्वपूर्ण पहचान बनकर उभरा है। जिसमें से उषा प्रियवंदा का नाम प्रमुख है।

“नारी मनुष्य के इतिहास की जननी मानी गई है। शास्त्रों के अनुसार सुकुमारता, सुंदरता, प्रेम, वात्सल्य, दया और मधुरिमा की साकार प्रतिमा है नारी। जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में नारी पुरुष की अनुगामिनी मात्र न होकर सहचरी सहधर्मिणी भी है। परंतु नारी के संबंध में कही गई यह धारणा निरंतर बदलती रही है। और प्रत्येक युग परिवर्तन के साथ साथ नारी की स्थिति में भी परिवर्तन होता रहा है।” १

यही कारण है कि समाज का निर्माण नारी के पारस्परिक संबंधों से ही होता है। पर हम देखते हैं कि उसी इकाई के एक अंग नारी के साथ प्राचीन काल से अत्याचार पूर्ण व्यवहार किया जाता रहा है। जिसकी सुरक्षा हेतु एवं उसके हित में नारी में विमर्श को उठाया गया है। मैं भी स्वयं एक नारी हूँ और नारी के हृदय

की कुंठा, घुटन, दब्द, छटपटाहट को भली भाँति जानती हूँ। उषा प्रियवंदा के अधिकांश लेखन का आधार नारी विमर्श है।

इक्कीसवीं सदी में नारी विमर्श एक स्वतंत्र, विकसित विमर्श के रूप में पहचाना जा रहा है। नारी विमर्श में मूलतः दो शब्द आधारभूत हैं। नारी और विमर्श अर्थात् यह एक ऐसा विमर्श है जो नारी संबंधी सारी चर्चाओं को लेकर चलता है। नारी विमर्श एक व्यापक संकल्पना है। जो नारीवाद के एक अंग के रूप में उभर कर आता है। विमर्श हमें वस्तु स्थिति को स्वीकार करने के बजाय वैकल्पिक रास्तों की खोज करने को प्रेरित करता है। यह विमर्श जब नारी के साथ जुड़ता है, तब नारी का नारी होने के नाते सहे हुए आघातों से मुक्ति तथा मनुष्य के रूप में अपनी पहचान बनाने की जददोजहद की प्रक्रिया की ओर संकेत करता है। उषा प्रियवंदा का उपन्यास साहित्य नारी मन में छिपे, दबे, भाव एवं संवेदनाओं को यथा योग्य तरीके से समाज के समक्ष लाकर समाज में नारी के वर्चस्व एवं उसके अस्तित्व को स्थापित करने का सफलता प्रयास किया है।

उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श

उषा प्रियवंदा उन कथाकारों में से एक हैं, जिन्होंने आधुनिक जीवन में नारी की छटपटाहट, संक्रास और अकेलेपन की अनुभूति की पहचान अपनी रचनाओं में व्यक्त की है। उनके अधिकांश रचनाओं में उन्होंने नारी जीवन की विभिन्न प्रकार की सामाजिक, धार्मिक, पारिवारिक, सांस्कृतिक समस्याओं को आधुनिकता के परिवेश में नारी विमर्श के माध्यम से अभिव्यक्ति दी है जो इस प्रकार है :

‘पचपन खंभे लाल दीवारें’ उपन्यास नारी विमर्श को लेकर रचा गया महत्वपूर्ण उपन्यास है। यह उपन्यास स्वातंत्र्योत्तर भारत में पढ़ी लिखी कामकाजी महिला पर पड़े बंधनों पर प्रकाश डालता है। नारी परिवार के प्रति समर्पित होकर अपना व्यक्तिगत सुख दुख भूल जाती है। यहाँ पर स्त्री ही स्त्री की सबसे बड़ी शत्रु बन जाती है। वह ईर्ष्या, द्वेष, जलन, षणयंत्र आदि क्या क्या नहीं कर सकती। सुषमा जीवन से निराश हो कह बैठती है। “यह कॉलेज ये खम्भे मेरी

डैस्टिनी है मुझे यही छोड़ दो।”^२

सारे अंतद्वंद्व, सारी पीड़ा और घुटन को समेटकर वह नील से पीछे हटती है या उसे धक्का देती है और अपने ऐसे प्रेमी को भी वह यह कहकर निष्कासित करने के लिए विवश हो उठती है कि — ‘मेरी बहुत जिम्मेदारियाँ हैं। तुमसे तो कुछ भी छिपा नहीं है। पक्षाघात से पीड़ित बाबू, दो बहने और भाई, सब कुछ मुझे करना है।’^३ अंततः वह अपने प्रेम भावना का दमन अपने परिवार के लिए कर देती है। इस उपन्यास में परिवर्तन के दौर से गुजर रहे समाज में संघर्ष करती नारी की पीड़ा वर्णित हुई है।

अपने चर्चित उपन्यास ‘रुकोगी नहीं राधिका’ में लेखिका आधुनिक मध्यमवर्गीय स्वच्छंद स्त्री के अंतद्वंद्व को बड़ी कुशलता से व्यक्त करती है। प्रस्तुत उपन्यास स्त्री संबंधित उन तमाम भारतीय परंपरागत मान्यताओं पर प्रहार करता है जहाँ वह सदैव ही पुरुष सत्ता के अधीन होने चाहिए। भले ही वह पुरुष पिता है, पति है, भाई है, संतान है, उषा प्रियवंदा का उपन्यास ‘रुकोगी नहीं राधिका’ इसी चिर निरंतर पुरुषवादी मानसिकता को चुर चुर करते हुए एक स्वतंत्र स्त्री अस्मिता के गढ़ को दर्शाता है। जो नारी विमर्श को केंद्रित करता है।

‘रुकोगी नहीं राधिका’ उपन्यास में पिता पर जो राधिका का एकाधिकार था वह विमाता के कारण समाप्त हो जाता है। पिताजी उसे अपने पास रखना चाहते हैं परंतु स्वतंत्र अस्तित्व का बोध कराती हुई राधिका कहती है— “जो आप चाहते हैं वही हमेशा क्यों हों? क्या मेरी इच्छा कुछ भी नहीं है? मैं आपकी बेटी हूँ यह ठीक है, पर अब मैं बड़ी हो चुकी हूँ और मैं जो चाहूँगी वही करूँगी।”^४ जो नारी के आत्मविश्वासी एवं अपने अधिकारों को लेकर सजग समाज के समक्ष एक नया विचार प्रस्तुत करते हुए नारी विमर्श को समशुद्ध करने की दिशा में एक सफल प्रयास है।

उषा प्रियवंदा के उपन्यास ‘भया कबीर उदास’ इसी कुंठा और घुटन को लिली के माध्यम से दिखाया है। जब शारिरिक अपूर्णता और मृत्यु बोध नायिका लिली में कुंठा भर देता है तो बाढ़, तूफान, भूकंप,

अकाल यह सब अपने दुख और पीड़ा के सामने यमन का नगण्य लगते हैं। उसे सभी बर्दाश्त करने के लिए सहारा दे रहे थे। परंतु लिली इन सामाजिक रुढ़ियों को तोड़ती हुई अपूर्ण शरीर के होने के बाद भी जीवन से अपना अधिकार लेकर रहती है, जो एक स्वस्थ और संपूर्ण देह वाले व्यक्तियों के लिए स्वाभाविक है। जीवन के प्रति सकारात्मक रहकर लिली रेडियोथेरेपी के बाद भारत लौटकर माँ से पुनः मिलकर मृत्यु के भय से मुक्त होकर वनमाली नामक पुरुष को स्वीकार करती है। वह अब खुश है इसकी सार्थकता इन पंक्तियों में झलकती है— “वनमाली के साथ जाते हुए यमन का मन हो आया कि कोई प्रार्थना करें। रवींद्रनाथ की पंक्तियों का भाव दोहराते हुए मन ही मन कहा, प्रभु मैं ऐसे ही नत और प्रसन्न रहूँ और तुम मेरी अंजुली बार बार भरते रहना।”^५

‘शेषयात्रा’ की अनुभूति शुरू में सुषमा के समान रही। पारिवारिक व सामाजिक बंधनों को वह तोड़ नहीं पाई। अंत में वह वचना की शिकार होकर नया रास्ता तय करती है। इसमें नारी पुरुष के अत्याचार से मुक्त होकर स्वावलंबन की ओर बढ़ जाता है। “उषा प्रियवंदा के ‘शेषयात्रा’ उपन्यास में नायिका की सेवा, आस्था, लाचारी को सृजनात्मक रूप में प्रस्तुत किया गया है। प्रताडित होकर वह रोती बिलखती नहीं बल्कि उनको स्थापित करती है। यह प्रस्तुत करती है कि उसमें आत्मशक्ति है। रुढ़िगत परंपराओं पर नायिका का बलिदान नहीं करती। केवल पुरुष की सेविका और भोग्या बन कर रहना उसकी नियति नहीं है। पुरुष द्वारा त्याग देने पर अथवा मुक्त कर देने पर वह स्वावलंबी बनती है।”^६

‘अंतर्वशी’ उपन्यास नारी विमर्श का एक अनोखा जीवन चित्र प्रस्तुत करता है। नारी जीवन शैली में आए बदलाव का दिग्दर्शन इस उपन्यास में हुआ है, जो पारिवारिक मान्यताओं के कारण अपने मन की न सुनकर सभी परंपराओं और मान्यताओं को अनमने भाव से निभाती जाती है परंतु अंततः विरोध करके अपने ‘स्व’ को स्वीकारती है। “अंतर्वशी से नारी के स्व की अस्तित्व की विलुप्त सरस्वती की खोज यात्रा है।”^७ उषा प्रियवंदा वाना के विद्रोह के

माध्यम से दर्शाना चाहती है कि स्त्री स्वतंत्र हैं वह जिससे चाहे प्रेम करे और जिसको चाहे खुद को समर्पित करें अपना सब कुछ उसके उपर है कोई बाध यता नहीं होनी चाहिए।

‘नदी’ उपन्यास नारी विमर्श की दृष्टि से चर्चित उपन्यास है। स्त्री जीवन की रिक्तता, अकेलेपन, शून्यता, निरसता, उदासीनता, उसकी दुविधा, घुटन व्यर्थ की सामाजिक रुढ़ियों से मुक्ति की आकांक्षा, मोहभंग, स्त्री पुरुष के बदलते संबंधों तथा उनसे उपजने वाली मानसिक अंतर्द्वंद्व आदि का चित्रण करते हुए स्त्री स्वाधीनता के अनेक प्रश्नों को उठाने का प्रयास उषा जी ने अपने उपन्यास के माध्यम से किया है। आकाशगंगा अपने जीवन प्रवाह में जिन उँचाइयों, गहराइयों, मैदानों, घाटियों, संकीर्ण पथों प्रशस्त पाठों से गुजरती है उन्हें उषा प्रियवंदा ने जीवंत कर दिया है। आकाशगंगा से उषा जी स्त्री जीवन के कटु यथार्थ का मार्मिक चित्रण किया है। इन समस्याओं का सामना करने के बाद भी जीवन पहचानती हुई गंगा मान लेती है — “ नदी अपना सुंदरवन खोज ही लेंगी अपना लक्ष्य सागर।”^८

निष्कर्ष :

उषा प्रियवंदा नारी जीवन के परिप्रेक्ष्य में आधुनिक जीवन के विभिन्न गतिविधियों का जीवंत चित्रण अपने साहित्य में किया है। उषा प्रियवंदा ने नारी जीवन की विसंगतियों, नई परिस्थितियों तथा उलझनपूर्ण मनः स्थितियों में नारी के मिसफिट होने की प्रवृत्ति को अपने उपन्यासों में चित्रित किया है। आज स्त्री की बदलती हुई मान्यताओं, विश्वासों और परिस्थितियों के बदलाव को लेखिका ने अपनी कलम का आधार बनाया है। स्त्री अस्मिता को लेकर बाहरी और भीतरी मोर्चे का अंतः संघर्ष लंबे अरसे तक चला और इसे सामाजिक साहित्यिक विमर्श का स्वाभाविक हिस्सा उषा जी ने बनाया है। इस प्रकार हम देख सकते हैं कि उषा की नारी अपने स्वत्व को पाने के लिए संघर्ष करती हुई आगे बढ़ती है और अंततः अपने अस्तित्व को पाने में वह सफलता प्राप्त करती है। उषा जी की लेखन यात्रा जैसे जैसे आगे बढ़ती गई है वैसे ही उनकी नई विकसित होती गई है। सुषमा जहाँ कुंठा

और शोषण का शिकार होती हैं वही राधिका बिखरती है और यही से शुरु होती है अनु की शेषयात्रा, जिसे वाना पूरी करती है। यमन तक आते उनकी नारी संत कबीर की पंक्तियों पर अग्रसर खुद को कथनमुक्त करके नया जीवन जीने के लिए प्रस्तुत हो जाती है तो नदी तक आते गंगा नामक स्त्री अपना सुंदरवन खोज कर अपना जीवन का लक्ष्य छुपा लेती है। इस प्रकार उषा प्रियवंदा जी का उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श का बरहद, समशब्द एवं विकसित रूप देखने के लिए प्राप्त होता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) नयना, २०१२, प्रकाशन संस्थान, नई दिल्ली, समकालीन उपन्यास, पृष्ठ २०६
- २) प्रियवंदा, उषा, २०१३, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पचपन खंभे लाल दीवारें, पृष्ठ १०४
- ३) प्रियवंदा, उषा, २०१३, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पचपन खंभे लाल दीवारें, पृष्ठ १०४
- ४) प्रियवंदा, उषा, १९७२, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, रुकोगी नहीं राधिका, पृष्ठ ५१
- ५) डॉ. आकुली, शहनाज, २०११, चिंतन प्रकाशन, कानपुर, उषा प्रियवंदा की उपन्यास सृष्टि, पृष्ठ ४६
- ६) डॉ. रघुवंशी, महेंद्र, २०१५, विद्या प्रकाशन, समकालीन लेखिकाओं के उपन्यासों में स्त्री लेखिका, पृष्ठ ४०
- ७) प्रियवंदा, उषा, १९८४, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, शेषयात्रा, पृष्ठ १०४
- ८) प्रियवंदा, उषा, २०१४, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, नदी, पृष्ठ ४४



16

नागपूर शहरातील राजकीय पक्षामधिल कार्यकर्त्यांचे ३३% महिला आरक्षण धोरणाविषयीचे अभिमत

प्रा.डॉ.सुनिल कोडापे

कार्यकारी प्राचार्य

बी.पी.एन.आय.एस.डब्ल्यू. हनुमान नगर, नागपूर

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात ७३ वी आणि ७४ वी संविधानाचे विशोधन अत्यंत महत्वाचे आहे. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याच्या प्रक्रियेतील हा फार महत्वाचा टप्पा मानला पाहिजे त्यामुळे खऱ्या अर्थाने सत्ता स्थानिक पातळीवर शेटच्या मानसापर्यंत पोहोचली. आपल्या गावाच्या, तालुक्याच्या, शहराच्या आणि जिल्हाच्या गरजा काय आहेत त्या स्थानिक जनतेने ठरवणे आणि त्याच्याच प्रतिनिधींनी स्थानिक पातळीवर त्याची अंमलबजावणी करणे हा या संविधानाचे विशोधनाचा उद्देश लोकशाही बळकट करण्यासाठी खुप महत्वाचा आहे. सध्या देशात सुमारे अडीच लाख पंचायत राज संस्था आणि त्यात तिस लाखाने अधिक लोकप्रतिनिधी आहेत. ग्रामपंचायत, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा, नगर परिषदा आणि महानगरपालिकांमध्ये एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या त्यानंतर महाराष्ट्रासह २० राज्यांत महिला आरक्षण ५० टक्के वर नेण्यात आले. परिणामी सध्या भारतात निवडून आलेल्या राजकीय पदांवरील महिलांची संख्या जगात सर्वाधिक, चौथा लाख आहे. महिला आरक्षणाचा हा निर्णय महिलांच्या राजकीय सहभागाबद्दल घेतलेला आजवरचा सर्वात मोठा निर्णय ठरला. घटनादुरुस्ती अंमलात आली तेव्हा महिलांच्या आरक्षणाला स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सुरुवात होईल आणि नैसर्गिकपणे ते

टप्पाटप्पाने विधीमंडळ आणि संसदेपर्यंत पोहोचेल अशी अपेक्षा होती. एकदा कायदयानेच महिलांचे एक तृतीयांश प्रतिनिधीत्व राज्य आणि देशाच्या पातळीवरील कायदेमंडळात दिसले तर देशात सुधारणांचे वारे वेगाने वाहू लागेल हा त्यामागचा हेतू होता. महाराष्ट्रात स्त्रियांना पंचायत राज्यांतगत महिला आरक्षण ५० टक्केवर नेण्यात आले.

महिला आरक्षणाची पार्श्वभूमी :- लोकसंख्येत जवळपास ५० टक्के इतक्या संख्येने असलेल्या महिलांना ताजेविधेयक ३३ टक्के आरक्षण देवू पाहते आहे. त्यांनाच पुन्हा काही द्यावे हा आरक्षणाचा हेतू कधीच नसतो. त्यामुळे महिलांसाठी ३३ टक्क्यांत अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासांचे आरक्षणही 'पाळले' जाईल हे पहावे लागते. सुमारे ३६ वर्षांपूर्वी पहिल्यांदा राजीव गांधी यांनी प्रस्तावित केलेले नंतर नरसिंह राव यांनी ज्यासाठी आवश्यक घटना दुरुस्ती केले ते देवेगौडा यांनी पंतप्रधान पदाच्या काळात जे प्रत्यक्ष सादर केले. इंदर कुमार गुजराल यांनी आपल्या अल्पकालीन सरकारच्या काळात ज्यासाठी प्रयत्न केले ते पंतप्रधानपदी अटलबिहारी वाजपेयी असतांना ममता बैनर्जी आणि सुमित्रा महाजन यांनी ज्याचा आग्रह धरला होता. ज्यांनी राज्यात विरोध नोंदवला होता ते महिलांना आरक्षणाचा अधिकार देणारे विधेयक मांडतील का? मणिपुरातील महिलांची अवहेलना, महिला कुस्तीगिरांची विरंगना उनाव, हाथरस इत्यादी ठिकाणी स्त्रियांवरील अत्याचार प्रकरणात सत्ताधऱ्यांची पुरती शोभा झाल्यानंतर सरकारने लोक सभेस सादर केले. सरकारने आगामी निवडणूकांच्या तोंडावर का असेना पण महिला आरक्षणाचे धोरण मांडले यापेक्षा अधिक पुरोगामी बाब ती काय? अशा तऱ्हेने महिलांना सर्व प्रतिनिधीगृहांत ३३ टक्के इतके प्रतिनिधीत्व लवकरच मिळू लागेल यातील लवकरच म्हणजे कधी या पक्षाचा अहपोहा करण्याआधी महासत्ता होऊ पाहणारा भारत महिलांचा योग्य तो सन्मान करण्याच्या मुद्द्यावर कोठे आहे हे पाहणे उद्बोध ठरावे.

महिला आरक्षण धोरणाविषयीचा इतिहास :-

भारत स्वतंत्र होण्यापूर्वी महिला आरक्षणाविषयी १९३१ मध्ये सरोजिनी नायडू, बेगम शाह नवाज यांनी

ब्रिटीश पंतप्रधानाना पत्र लिहून राजकारणात महिलांना समान संधीची मागणी केली होती महिला आरक्षणावरती संविधान सभेतही चर्चा केली होती. पण गोष्ट पुढे सरकली नाही. १९७१ राष्ट्रीय कृती समितीने भारतातील महिलांच्या अत्यल्प राजकीय प्रतिनिधीत्वाचा विषय पटलावर घेतला अनेक सदस्य विधान मंडळातून महिलांना आरक्षणाच्या विरोधात होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मात्र महिलांना आरक्षण देण्यात यावे यावर मात्र एकमत झाले नंतर अनेक राज्यांनी महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण जाहीर केले. १९८८ महिला राष्ट्रीय दृष्टिकोन योजनेअंतर्गत पंचायत स्तरापासून संसदेपर्यंत महिलांसाठी आरक्षणाची शिफारस करण्यात आली. सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश आरक्षण देणाऱ्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीची वाट या शिफारशीने मोकळी केली.

महिला आरक्षण विधयेकाला 'नारी शक्ती वंदन विधेयक' हे लोकसभेत एकमताने दि. २० सप्टेंबर २०२३ रोजी बुधवारी मंजूर झालं. या विधेयकाच्या बाजूने ४८४ मतं पडली असून केवळ दोन खासदारांनी विरोधात मतदान केलं आहे. संसदेच्या जमीन इमारतीमध्ये मंगळवार पासून दि. १९ सप्टेंबर २०२३ पासून कामकाज सुरू झाले. पहिल्याच दिवशी कायदा मंत्री 'अर्जुनराम मेघलाल' यांनी महिला आरक्षणाशी संबंधित विधेयक मांडलं. या विधेयकामध्ये लोकसभा आणि विधान सभेसाठी महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्याची तरतुद आहे. महिला आरक्षणासाठी सादर करण्यात आलेले विधेयक १२९ वी घटनादुरुस्ती आहे. या घटनादुरुस्ती नुसार लोकसभा, विधानसभा आणि दिल्ली विधानसभेतील एक तृतीयांश जागा या महिलांसाठी आरक्षित होतील. याचाच अर्थ लोकसभेच्या ५४३ जागांपैकी १८१ जागा महिलांसाठी राखीव असतील. त्याचबरोबर १८२ व्या घटनादुरुस्तीनुसार हे आरक्षण १५ वर्षासाठी लागू असेल. मात्र महिला आरक्षण विधेयकाची अंमलबजावणी कधी पासून होईल, येत्या २०२४ च्या निवडणुकीपासून ती मग २०२९ च्या निवडणुकीनंतर याबाबत चर्चांना उधाणं आलंय. मोदी सरकारनं ऐतिहासिक निर्णय घेत लोकसभा आणि

विधानसभांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाचं विधेयक आणलं. सरकारच्या या निर्णयामुळे विरोधकांनीही स्वागत केले. संसदेची दोन्ही सभागृहात महिलांना ३३ टक्के आरक्षण लागू असेल. हे विधेयक संमत झाल्यावर संसदेत आणि विधानसभेत आरक्षण लागू होईल. कलम क्र. २३९ अअ मध्ये काही बदल होवून आले आहे. ३३२ अ नुसार संसदेत एक तृतीयांश जागा आरक्षित होतील. याबरोबरच महिलांच्या पूर्वविराम लागेल. आता धोरण ठरवण्यात महिलांचा सहभाग वाढेल.

महिला आरक्षण विधेयकातील मुख्य तरतुदी:—

महिला आरक्षण विधेयकामध्ये लोकसभा आणि राज्याच्या विधान मंडळाने महिलांना एक तृतीयांश आरक्षण देण्याची तरतुद करण्यात आली आहे. विधेयकानुसार, महिलांसाठी जागा आरक्षणाच्या आधारावर राखीव ठेवल्या जाईल आणि डॉ पद्धतीद्वारे ठरविल्या जातील. तीन सल्ला सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये एकदा एक जागा महिलांसाठी राखीव ठेवली जाईल अशी तरतुद त्यामध्ये करण्यात आलेली आहे.

महिलांच्या राखीव जागांचे वाटप करत असतांना संसदेने विहित केलेल्या जागानुसार त्याचे वाटप केलं जावं आणि राखीव जागा राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशातील वेगवेगळ्या मतदारसंघात रोटेशन पद्धतीने दिल्या जाऊ शकतात. अशीही तरतुद या विधेयकात करण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्रातील महिलांची आजची परिस्थिती :—

महिलांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजनांचा विचार करतांना प्रथम महिलांच्या आजच्या स्थितीचा आढावा घ्यायला पाहिजे म्हणजेच दर १००० पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण महिलांचे आरोग्य, महिलांचे शिक्षण, महिलांवर होणारे अत्याचार हे मुद्दे पाह्यायला हवेत. या सर्व घटकांचा समाजाच्या एकूणच स्वास्थावर एकत्रित परिणाम होत असतो. म्हणून हे सर्व घटक एकत्रित बघणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रात दर १००० पुरुषांमागे ९२२ महिला आहेत. भारतात हा आकडा ९३३ आहे. जळगाव आणि बीड बरोबरच आणखी ५ जिल्ह्यांमध्ये हे प्रमाण ८५० च्या ही खाली आहे. ० ते ६ वयोगटातील

महिलांचे प्रमाण धक्कादायक म्हणजे केवळ ८८३ आहे. २००१ च्या जणगनेनुसार हे प्रमाण ९१३ इतके होते. राज्यांमध्ये पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ८३ टक्के आहे यामध्ये महिला साक्षरतेचे प्रमाण ७५.५ टक्के ऐवढेच आहे. उच्च शिक्षणामध्येही महिलांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. शिक्षणाबरोबरच एकूण कामगार जनसंख्या ३४ टक्के महिला आहेत. छोट्या उद्योगांमध्ये काम करण्यापैकी केवळ ३७ टक्के या महिला आहेत. त्याचबरोबर आजचे राजकारण हे पुरुष केंद्री आहे. राजकारणात स्त्रियांच्या कमी सहभागामुळे त्यांच्या राजकिय व कुठल्याच आशा आकांशाला वाट मिळत नाही.

महिलांचा राजकारणामध्ये सहभाग :-

भारताच्या इतिहासात महिलांचा राजसत्तेत जसा सहभाग होता तसा तो स्वातंत्र्याच्या लढाईतही त्यानंतर भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अनेक महिलांनी राजकारणातील अनेक महत्त्वाचे पदे भूषवली आहेत. प्राचीन भारतात अनेक गणराज्ये होती व त्यांचा कारभार स्वतंत्र होता. राजेशाही भोवतीच त्यांचे राजकारण केंद्रित होते हीच प्रथा नंतरच्या काळातही चालू राहिली. इ.स. १२ व्या शतकानंतर अधूनमधून राज्यकारभाराची सुत्रे महिलांच्या हाती गेल्याचे आपण पाहतो. उदा. वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षीच जिजान लढवयी म्हणून रशियाने लौकिक प्राप्त केला.

इ.स. १४२८ ते १५६४ या काळात गोंडवाना संस्थानाची महाराणी असलेल्या दुर्गावतीचे नावही इतिहासात कोरले गेले आहे. सोळाव्या शतकातील आणखी एक ठळक नाव म्हणजे चांदविजि, सतराव्या शतकात आणखी एक ठळक नाव म्हणजे राजमाता जिजाबाई शहाजी भोसले, निजामानंतर ठळकपणे दिसते ते नाव करवीर पासिनी ताराऊंचे, इसवी सन १६६६ ते १६९५ या काळात आपल्या कार्य कर्तृत्वाचे झळाळून उठली होती इंदूरची पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर. इसवी सन १९६८ ते १८२९ हा काळ कर्नाटकातील फिस्तूरची राणी चन्नम्मा.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राजकारणातील स्त्री नेत्या म्हणून इंदिरा गांधी, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी, मायावती, जयललीता, प्रतिभा पाटिल, सुषमा

स्वराज, शालिनीताई पाटिल, सुप्रिया सुळ, शिला दिक्षीत व वसुंधरा राजे सिंदिया ही नावे इ. आहेत. गेल्या वीस वर्षांत सुविधा, स्वच्छता गृहे, यासारख्या प्रश्नावर लक्ष वेधले गेले. शहरासोबतच गेल्या दहा वर्षांत ग्रामीण भागातही महिला सरपंचांनी दारूबंदीच्या लढाईसाठी मूर्तस्वरूप दिले. महिला सरपंचांनी व ग्रामपंचायत सदस्यांनी ग्रामसभा घेतल्या. दारूबंदीचे ठराव, गावपातळीवर समाज सुधारायचा प्रयत्न केला. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना राजकीय आरक्षणाचे कवच प्राप्त झाल्यानंतर व राजकारणात त्यांचा वापर वाढल्यानंतर महिला आत्मविश्वासाने बोलत आहेत, काही तरी करून दाखवण्याची महिलांमधील जिद्द वाढली आहे. महिलांच्या राजकारणातील सहभाग वाढणाऱ्या प्रतिकुलतेला स्त्रियांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळाले आहे. महिलांना राजकारणाविषयी नकारात्मकता न बाळगता, राजकारणात येत आहेत. महिला चळवळीने काम एकूण केवळ समाजकारण न करता राजकीय आरक्षणासाठी लढले पाहिजे आणि महिलांना प्रतिनिधित्व करण्यासाठी समाजभाव असलेल्या चांगल्या महिला राजकारणात धाडल्या पाहिजे. महिला राजकीय क्षेत्रात सक्रीय होताहेत हे अत्यंत महत्त्वाचे असून त्यातून येणारा काळ नक्कीच बदलेला असेल. महिलांचा राजकिय क्षेत्रात सहभाग वाढल्याने राजकिय भ्रष्टाचाराला प्रतिबंध पडेल, पुरुषी सत्तेला आव्हान दिल्या जाईल आणि महिलांनासुध्दा राजकारणामध्ये समान संधी प्राप्त होईल. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकिय अश्या सर्वांगिन विकासात महीलांचा सहभाग असेल व त्यांना समानतेची संधी उपलब्ध होईल यात शंका नाही.

ब्रीज शब्द : महीला, आरक्षण, धोरण, राजकारण, सहभाग, मत

संशोधनाचे उद्देश :-

३३ टक्के महिला आरक्षण विधेयक हे नुकतेच २० सप्टेंबर २०२३ ला लागू झालं. आरक्षण मिळाले पण अद्यापही महिला नेतृत्वात कॉलेज असल्याचे दिसत नाही. परिस्थिती नक्कीच बदलली आहे. पण २५ वर्षाच्यामानाने हा वेग अगदीच कमी आहे. या आरक्षणामधुन सामान्य महीलांना कितपत संधी मिळाली. या प्रश्नाचं उत्तरही फारसं सकारात्मक नाही. आजही

मोठया प्रमाणात राजकिय कुटुंबांमध्ये सत्ताकेंद्र फिरत राहतात. घरातले पुरुष राजकिय धुरा उचलतांना दिसतात. महिला सरपंच आहे परंतु घरातले पुरुष राजकिय कामकाज बघत आहे. राजकिय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे योगदान कमी का असा प्रश्न निर्माण होतो.

१) उत्तरदात्यांची वैयक्तिक व कौटुंबिक स्थिती जाणून घेणे.

२) महिला आरक्षण धोरणाविषयी मत जाणून घेणे.

३) महिला आरक्षण ३३% धोरणाविषयी उत्तरदात्यांचे सकारात्मक व नकारात्मक मत जाणून घेणे.

४) महिला आरक्षण धोरणाविषयी ३३% याविषयी उत्तरदात्यांच्या शासनाकडून अपेक्षा जाणून घेणे.

संशोधन आराखडा :-

संशोधन आराखडा ही शास्त्रीय सामाजिक संशोधनाची एक पायरी आहे. कोणते ही काम करायचे झाल्यास त्याकामाचा सविस्तर आराखडा तयार करावा लागतो. काम कोणते आहे, कोणत्या स्वरूपाचे आहे. त्यासाठी काय आवश्यक आहे. या सर्व बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात. ज्या समस्येवर आपण संशोधन करणार आहे त्या बाबत सविस्तर माहिती जाणून घेणे गरजेचे असते. आवश्यक माहिती आपण कुठून, कोणाकडून आणि कशी प्राप्त करायची, किती दिवसात संपादन करायची या विषयी विचार होणे गरजेचे असते. प्राप्त तथ्याचे वर्गीकरण विश्लेषण कसे करणार आहे. निष्कर्ष अशाच्या आधारावर काढणार आहेत या सर्व बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे. संशोधनाचा हेतु तथा उद्देश लक्षात घेऊन वर्णनात्मक संशोधन आराखडा निश्चित केला आहे. त्या करिता सर्व प्रथम नागपूर शहरातील दक्षिण नागपूर या भागाची संशोधन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली. या क्षेत्रातील विविध पक्षाच्या कार्यकर्तांची उत्तरदाते म्हणून सोयास्कर पध्दतीच्या माध्यमातून निवड करण्यात आली. एकुण सहा राजकिय पक्षाच्या कार्यकर्त्यांकडून माहिती प्राप्त केली आहे. त्यामध्ये महिला व पुरुष दोघांचाही समावेश आहे. मुलाखत अनुसूचि आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणाच्या माध्यमातून प्राप्त माहितीचे अँडीटींग, वर्गीकरण, सांख्यिकीकरण करून माहितीचे विश्लेषण व निष्कर्ष काढण्यात आले आहे.

अध्ययनाचे निष्कर्ष:-

प्रस्तुत अध्ययनात ५५ टक्के पुरुष उत्तरदाते असून एकंदरीत ६० टक्के उत्तरदाते ३१ ते ५० वर्ष वयोगटातील आहे.

६० टक्के उत्तरदाते हे इतर मागासवर्गीय प्रवर्गातील असून त्यांनी पदवी पर्यंत शिक्षण घेतले आहे

५५ टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचा प्रकार संयुक्त असून ७२.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबातील सदस्य संख्या ३ ते ६ च्या दरम्यान आहे.

६५ टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न २ लाखाच्या वरील असून ६७.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबातील सदस्य खाजगी विभागात नोकरी करित आहेत.

६७.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबात एक ते दोन सदस्य कमविणारे असून ६५ टक्के उत्तरदात्यांच्या उत्पन्नातून कौटुंबिक गरजांची पूर्ततः पूर्णतः होत आहे.

६२.५ टक्के उत्तरदात्यांना ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणामुळे राजकिय क्षेत्रात महिलांचा प्रभाव वाढेल असे मत व्यक्त करतात.

६७.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते सभागृहात महिलांचे प्रमाण १४ ते २० टक्के असून राजकारणात महिलाना सहभागी होतांना बऱ्याच अडचणीचा सामना करावा लागतो.

६० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणाचा हेतू वंचित महिला घटकांचा विकास, सर्वांना समान संधी देणे हा आहे.

९५ टक्के उत्तरदात्यांच्यामते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरण त्वरीत लागू झाले पाहिजे.

७७.५ टक्के उत्तरदात्यांचे मते ३३ टक्के महिला आरक्षण गरिब महिला, वंचित महिला तसेच दारिद्र्य रेषेखालील महिला घटकांचा विचार करून दिले पाहिजे.

६७.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणामुळे महिलांवर राजकिय प्रभाव पडेल. व राजकिय क्षेत्रात कार्य करण्याची संधी प्राप्त होईल.

५२.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते महिला

आरक्षण मिळाल्यावर समाजातील मागासलेल्या महिला समाजाच्या प्रवाहात येईल आणि सामाजिक क्षेत्रात महिलांचा वावर वाढेल.

५० टक्के उत्तरदात्यांचे मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणामुळे महिलांना आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे राखीव जागा स्विकारल्या जाईल व त्यामुळे राजकिय स्थितीवर परिणाम होईल.

५२.५ टक्के उत्तरदात्यांचे मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणामुळे समाजात लिंग आधारित विषमता तसेच भेदभाव निर्माण होवू शकेल अशी शंका व्यक्त करतात.

५५ टक्के उत्तरदात्यांना ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणामुळे महिलांचे राजकिय किंवा अन्य क्षेत्रात असलेले प्रश्न सुटतील कि नाही याबाबत सांगता आले नाही.

८५ टक्के उत्तरदात्यांच्यामते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणाचा गैरवापर होवू शकतो.

७० टक्के उत्तरदात्यांचे मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणाचा गैरवापर वर्चस्व गाजविण्यासाठी तसेच सत्तेच्या उपभोगाकरिता होवू शकतो.

६७.५ टक्के उत्तरदात्यांचे मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणाचा राष्ट्रीय एकात्मतेवर चांगला परिणाम होईल.

७७.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते शासनानी ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरण लवकरात लवकर लागू करून प्रत्येक वर्गाच्या महिलांना लोकसंख्येच्या प्रमाणत त्यांचे प्रतिनिधीत्व मिळावे.

५२.५ टक्के उत्तरदाते ३३ टक्के महिला आरक्षणामुळे महिला महिलांची समाजामधील स्थिती आणि प्रतिष्ठा सुधारेल असे मत व्यक्त करतात,

७० टक्के उत्तरदात्यांचे मते ३३ टक्के महिला आरक्षण धोरणाचालाभ वंचित, बहुजन गरीब महिलांना मिळणुन देण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करावे

संदर्भ ग्रंथ

डॉ. आगलावे प्रदीप, (२०००), 'संशोधन पद्धती शास्त्रे व तंत्रे', विद्या प्रकाशन, नागपूर.

डॉ. भांडारकर पु.ल, (१९७८), 'सामाजिक संशोधन पद्धती', विद्या प्रकाशन, नागपूर.

प्रा. कांबळे दा. घो, (१९७८), 'भारतातील सामाजिक समस्या', मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

डॉ. मेश्राम सुरेश, (१९८८), 'प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन', यश प्रकाशन, नागपूर
घाटोळे रा.ना. सामाजिक संशोधन पद्धती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

Govt. of India. (1959) Report of the study team on social welfare and wetfare of the backword classes New Delhi Ramkay Ray Committee.

Govt. of India. 1960 Report of the committee on the special multipurpose Tribal blacks. In shilo. AO committee Report N.D.

Govt. of India 1972 Expert committee on Tribal Development New Delhi ; S. C. Dube committee.

Govt. Of India Higher education in India Strategies and Schemes during eleventh plan (2007-12) for university and colleges university Grants commission.

www.BBC.news.com २१ सप्टेंबर २०२३

www.lokstta.news.org. २६ सप्टेंबर २०२३

www.e-sakalnews.com २० सप्टेंबर २०२३



Constitutional provisions for social justice

Reena Rani

Research Scholar

Desh Bhagat University Mandi Gobindgarh

Justice : Real Meaning of justice: -

Giving a precise definition of 'justice is difficult owing to its normative character. First, the term justice is assigned different meaning by different scholars at different times and different places. second, justice is a dynamic concept. As such, its implications change. With the passage of time. Thus what was justice in the past may be injustice in the present and vice versa; Third, it carries the sense of proper distribution of favours and losses. It means that it is primarily concerned with the way rewards and punishments and so on are distributed to individuals in a rule-governed practice and its intimate connection with fairness indicates that if a ruler were to boil his subjects in oil, jumping in afterward himself, it would amount to an act of injustice though there would be no inequality of treatment." fourth, if normally prevails in a congenial atmosphere that is provided by a democratic set up, but it may also survive in a non-democratic set up as an exception. "Fair rules may be impartially enforced in regimes which allow little political participation and majority rule democracies may generate arbitrary treatment of individuals and minorities"

While dealing with the problem of offering a precise definition of the term 'justice', Brecht divides justice into two broad categories.

1) Traditional Justice: - It accepts the fundamental institution which constitute the basis of our

daily life, takes them for granted, does not question them. In so far as these institutions have been established by the positive law, written constitution, legislation, judicial precedents, and the (like), the traditional idea of justice is positivistic.

2) Trans- traditional justice: - It detaches itself from the existing institution, either in whole or in part, and criticises them according to principle which are taken from a trans-traditional scheme of evaluation. This again, may be done in dependence on group ideas that are accepted and carried on by individual in some condition of submission, as for example, ideas of a party or revolutionary junta.

A few idea types or characteristic patterns of this variety of justice may be enumerated as under.

1) **The equalitarian:** - He places equality at the highest places in matters of justice and derives from this ultimate ideal his standards about it, Though a certain segment of equality is contained in every idea of justice, the equalitarian wants more. He is not satisfied with anything less than a holistic concept of justice.

2) **The libertarian:** - He tends to measure every thing by the yardstick of liberty. He will ardently oppose as unjust steps intruding on liberty which the equalitarian would welcome as just, and just, and inversely.

3) **The Revelationist:** - His highest aim is the execution of God's will. Whether the divine will is individualistic, or national or universal, in its purpose, it is in principle quite irrelevant to him. Hence, we may also call him trans-personalist.

4) **The Conservative:** - He respects, even worships, the temple of tradition institution and wants them to remain unchanged justice, as it has been ought to continue to prevail.

5) **The Authoritarian:** - He regards leaderships as the Principle of highest value. To follow leadership is just, to counteract it is unjust.

6) **The majority worshipper:** - He holds that whatever the majority decides is the highest

value to be accepted by every one. To follow the majority will is just, to oppose its execution is unjust.

7) The Hedonist: - He looks for individual happiness the greatest good of the greatest number.

8) The group Worshipper: - He wants the subordination of the desires of an individual to the interest of the group.

9) The Harmoniser: - He thinks of harmony as an ultimate value. Justice lives in a state of non-disturbance as much as possible.

10) The pyramid- Builder: - He would like to associate the implications of justice with the spiritual part of his country's culture of civilizations, or with the evolution of the folklore spirit, or some specific achievements of his race.

11) The man of duty:- He looks at life as a chain of duties rather than of rights or a struggle for survival and happiness. He derives rights from his duties or functions, not from selfish wants; man should be given at least as much freedom as he needs to fulfil moral his moral duties.

12) The peace-and-Order Fanatic: - He places the consideration of peace and order at the top regardless of what they preserve. He may not be a conservative, nor may consider the present state of affairs to be harmonious; he may be in favour of through reforms, but he wishes them brought about in an orderly way.

In fine, a precise definition of the term justice is beset with the problem of its normative as well as empirical connotations. While in the normative sense, it implies the 'idea of joining or fitting, the idea of a bond or a tie. In an empirical context, it has its relation with the concept of positive law with the result that law and justice become sister- concepts. It is owing to this affirmation that fundamental purpose of law is said to be the quest for justice which is to be administered without passion as when it (passion) "comes at the door" justice files out of window. If justice is viewed in this sense, it implies "the fulfilment of the legitimate expect-

tations of individual under the existing laws and ensuring him the benefits promised therein and to afford him protection against any violation of his rights or against any encroachment on his right."

Philosophical Theory: Justice as the Principle of Rights order.

Thus the terms 'justice' has its different connotations in different contexts. It is owing to this that various theories have been propounded to highlight the meaning and significance of justice in diverse spheres. One can take up philosophical interpretation first which finds its places in the ancient scriptures as well as in the affirmations of the men of ideas. For instance justice in India has been identified with the dharma' having its near English equivalent in the idea of righteousness. As such, it not merely implies what is covered under the word religion. It also implies all what comes within the fold of a righteous way of life. Dr. Sarkar refers to four senses in which the term 'Dharma' may be used: 1) It means religion in the category of theology 2) It means virtue as opposed to vice in the category of ethics. 3) It means law in the category of jurisprudence 4) It means duty in the category of action. According to hindu jurisprudence, Dharmanyaya, meaning equity and justice, is given precedence over Dharma meaning law, whenever there is any conflict between the two It prevails Generally speaking there is on separation between law and religion as both are treated interchangeably.

Again according to Hindu concept 'Justice of Dharma' means preserving or conserving a just, right or correct social order. To the ancient Hindus, 'justice' or Dharma stood for the Varna system which is more or less similar to platonic concept of justice.

Justice has both social and individual aspect. It requires or urges each individual to do only that work to which he is best suited. It also requires that society or the state should uphold the "social order" by assigning to each

man the office appropriate to his natural aptitude and acts of transgression.

Thus in Hindu thought the state or king is the protector of 'Varnashram Dharma,' the four fold division of society into "Brahmins" "Kshatriyas," "Vaishyas" and Shudras"

Two ancient thinkers of India Manu and Kautilya were in favour of protections of social order in accordance with the system of Varnas (Caste) and their Dharma (duties).

Manu's social order was based on a social organization marked by the gross inequality. It created an inhuman tradition of social hierarchy in which Shudras, Varnasankaras and women had no privilege, only deprivations.

In comparison to both was more secular and progressive. In spite of his emphasis on religious prescriptions he says, in matters of law, when there is a conflict between Dharma and Rajasasana, the latter will prevail. He gave the Shudras the status of Aryas like other higher castes and gave enough freedom to women in social sphere. And Kautilya was the first ancient law giver who gave every man woman the right to move to court. He suggested for a system of immediate justice, equity and natural justice.

The best example of a philosophical interpretation of this term in the history of western political thought is, however, available in Plato's theory of justice as contained in his Republic. Here justice has purely philosophical connotation implying a life of people conforming to the rule of functional specialisation. Justice according to Plato is the quality of the soul. Therefore, It does not depend upon the external source of power. It is the voice of conscience of man. The human personality is guided by three tendencies knowledge, Physical tendency and the spiritual tendency of these tendencies the spirit should rule and the rest should be ruled. Similarly, in the society, persons who are primarily spiritual should be appointed the guardians of the state and others should be ruled by them.

The original Principle underlying it is that one man should practice one thing only and the thing to which his nature is best adapted. Justice thus, becomes another name for the the Principle of 'proper stations.' It signifies "doing your own work and not meddling with what belongs to others"

From the above, it may be inferred that justice, as conceived by Plato, has both individual to and social aspects. While it asks the individual to take only that office to which his nature is best suited, it also required that the society must assign that office to him that is in conformity with his natural aptitude. The highest good of both the individual and the society is conserved if we take it for granted that there is nothing better for a man than to do a work that he is best fitted to do, there is equally nothing better for the society than to see that each should be filling the station to which he is best entitled by virtue of the special element of his personality. It follows that, as in the state, which is the analogue and the product of man's mind, there are three elements, so in the mind of each man there are parallels to them, and the source of their existence, three elements of reason, spirit and appetite. And as the justice of the state means that each of three elements retains its place, so the justice of the individual means that reason, spirit and appetite all keep their proper bounds."

The idea of natural justice was mixed up with the myth of divine sanction with the advent of Christianity. What the Stoics and the Romans meant by 'nature' become 'God' to the Church Fathers. As a result the religious canons became handy instruments to distinguish between the just and the unjust. St. Augustine linked the idea of justice with religion and divinity. According to him a just state was one in which religion was taught under law and authority. In Christian states alone justice can exist and not in any and every state as Cicero argues. St. Augustine asserts that justice does not exist

among men who do not serve God. According to Augustine, justice consists in the right relationship between man and God.

Acquinas agreed with Aristotle on the concept of justice based on equality. Justice is perpetual. It gives everyone its own right. It lies in the laws of the state. But for Aristotle human law is everything whereas Aquinas subordinates human law to natural law. Justice is expressed only through law. It is proportionate equality. Aquinas, however, distinguished between corrective and distributive justice. If the laws are unsound, justice cannot be sound. There is close bearing of laws on justice. Both are interlinked and interconnected.

The idea of natural justice, though quite abstract on account of its philosophical or metaphysical connotations, has been a source of inspiration to the men of liberal jurisprudence. The learned judges have, therefore, paid it due respect.

Legal Theory: Justice as the Enforcement of the law of the state: -

In all practical affairs, justice lies in the enforcement of the positive law. John Austin, who, taking inspiration from Hobbes and Bentham, insists that law has to function as an instrument of justice, on the one hand, and as an instrument to suppress mischief, on the other. It, however, does not mean that judicial bodies pay no respect to the abstract principles of natural justice. They do it in order to ensure that the laws of the state are enforced for the good of the community.

Marxist Theory: Class concept of Justice: -

Karl Marx decried the talk of social justice in a capitalist society. According to Marx, the concept of distributive justice in a capitalist society was irrelevant; if not dangerous. The primary concern of Marx was with the relations of production. The concept of justice in a capitalist society is based on the capitalist mode of production and the capitalist relation of production. The result is that in a capitalist society jus-

tice has meaning for those who own the means of production. The idea of justice and its content varies with the economic interests of the ruling class. When the state withers away as envisaged by Marx, there will be justice without economic origin.

Whatever may be the view of Marx, Marxism integrates the idea of justice with the doctrine of class war. According to this view, the laws are needed by the bourgeois class in a capitalist society to keep it self in power. Thus, naturally, in the era of dictatorship of the proletariat, laws are needed to transform the bourgeois society into a socialist order. Thus, the policy and programme coupled with the application of the principles of justice, correctly speaking, social justice, are to be determined by the higher echelons of the party and the courts are required "to act with the zeal of ideological adherent in order to achieve that object."

In fine, the judiciary in a communist country is 'committed' to implement the ideology of scientific socialism as expounded by Marx and developed by Lenin.

IMPORTANT CONSTITUTION PROVISIONS

Several provisions have been incorporated in the Constitution for safeguarding and promoting the interests and rights of the Scheduled Tribes in various spheres so as to enable them to join the national mainstream. An overview of the provisions is as follows.

Educational, Economic and public Employment-related Safeguards: -

- 1) Prohibition of discrimination on ground of religion, race, sex or place of birth.
- 2) Equality of opportunity in matters of public employment.
- 3) Protection of certain rights regarding freedom of speech, etc.
- 4) Promotion of Educational and Economic interests of scheduled Castes, Scheduled Tribes and other weaker sections.
- 5) Claim of scheduled Castes and Scheduled Tribes to Services and posts.

Political Safeguards.

- 6) Reservation of seats for scheduled Castes and Scheduled Tribes in the House of the People
- 7) Reservation of seats for scheduled Castes and Scheduled Tribes in the Legislative Assemblies of the states
- 8) Reservation of seats and special representation to cease after sixty years.
- 9) Reservation of seats (in Panchayats)
- 10) Reservation of seats.

Agency for monitoring safeguards: - National Commission for Schedule Tribes

Articles 46 of the constitution provides that the state shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the society and in particular of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation.

Reservation in educational institution has been provided in Article 15(4) while reservation in posts and services has been provided in Article 16(4), 16(4A) and 16(4B) of the Constitution.

Article 23 which prohibits traffic in human beings and beggar and other similar forms of forced labour has a special significance for scheduled Tribes. In pursuance of this articles parliament has enacted the Bonded Labour system (Abolition) Act. 1976. Similarly, Article 24 which prohibits employment of children below the age of 14 years in any factory or mine or in any other hazardous activity is also significant for Scheduled Tribes as a substantial portion of child labour engaged in these jobs belongs to scheduled Tribes.

Article 243D provides reservation of seats for Scheduled Tribes in Panchayats.

Article 330 provides reservation of seats for Scheduled Tribes in the Houses of the People.

Article 332 provides reservation of seats for scheduled Tribes in Legislative Assemblies of the states.

Articles 334 Provides that reservation of seats for scheduled Castes and Scheduled Tribes in the Lok Sabha and the State Vidhan Sabhas (and the representation of the anglo-Indian Company in the Lok Sabhas and the State Vidhan Sabhas by nomination) would continue up to

January 2020.

Other Specific safeguards have been provided in Article 244 read with the provisions contained in fifth and sixth Scheduled to the Constitution.

References

Ambedkar, B.R., State and Minorities. The Untouchables 1947

Anand, C.L. Equality Justice & discrimination Delhi, 1987

Basham, A.C. The wounder that was India. Rupa & Co. Delhi 1989

Baxi, Upendra, Political justice, Legislative reservation for scheduled castes and social change 1978,

Brass, Paul, R. Language, Religion and politics in North India New Delhi 1975

Brandt, Richard, B.(ed.) Social justice, 1962.

Chandel, M.P.S., A social force in Politics, New Delhi, 1990.

Desai, I.P. Caste, Caste Conflict and reservations Surat, 1985.

Dr. BabaSaheb Ambedkar Writings and speeches, from vol 1 to IV Bombay, 1982.

Everette Ideas of Life, New York, 1954.

Gerth, M.M, & Mills writght, Max Weber essay in sociology.

Glanter, Marc Competing Equalities-Law and Backward classes in India, Oxford University Press, Delhi, 1984

Ghurye, G.S. Caste and class in India, Bombay, 1961.

Guyer, Maurice & Appadorai, A., Speeches and Documents on the Indian Constitutions. 1921-1947

Karlekar, Hiarnmay. In the Mirror of Mandal: Social justice, Caste and reservation Delhi, 1992

Keer, Dhananjay, Dr. Ambedkar Life & Mission Bombay 1962 (2nd Ed.)

Khan, Mumtaz Ali, Scheduled Castes and Their Status in India, New Delhi, 1980.

Krishna Iyer, V.R. Judicial justice, -A new focus to words Social justice Bombay 1985

Kothari, Rajni, Caste in Indian Politics, 1986 Politics in India, Boston Mase, 1970

नाट्य संगीताचे : स्वरूप आणि संकल्पना

प्र. विद्या प्र. गावडे

(सहा. प्राध्यापिका) संगीत विभाग

मधूकरराव पवार कला महाविद्यालय मूर्तिजापूर

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतीक जीवनात मराठी नाटक ही एक फार महत्वाची सांस्कृतीक बाब मानली जाते. आपले राष्ट्र विविध कलेने नटलेले आहे. नाटक हा फार पुरातन काळापासून चालत आलेला प्रकार आहे. अनेक कलाप्रकारांच्या मिश्रणातून आकारास आलेली ती कला आहे. नृत्य गान, अनुकरण, अभिनय आणि संवाद यांची जोड मिळाली म्हणजे नाटक निर्माण होते. नाटक हे सर्व सुप्रबंधात श्रेष्ठ आहे. असे मोरोपंतांनी म्हटलेले आहे. संगीत नाटका संबंधी सांगायचे झाल्यास गद्यपद्यमिश्रित नाटकांना 'संगीत नाटक' म्हटले जाते. डॉ. वेलणकरांनी मराठी रंगभूमीच्या आरंभापासून आजतागायत आपली लोकप्रियता टिकवून ठेवणारा नाट्यप्रकार असे संगीत मराठी नाटकाचे वर्णन केले आहे. संगीत नाटक शास्त्रीय संगीतावर आधारित नाट्यसंगीत असल्यामुळे या नाटकाला वेगळेपण प्राप्त होत असते. अशा नाटकातील संगीत हे वाङ्मयाने आत्मसात केलेले असते. म्हणजेच ते वाङ्मयावरून झालेले असते. त्यामुळे नाट्यपदातील शब्द आणि त्याला लाभलेला स्वर यांना सारखेच महत्व असते. संगीत नाटकाची नाळ शब्दाशीही आणि स्वरांशीही जुळलेली असते. काव्यात्म आशय असलेले नाटक हे स्वरूप संगीत नाटकाचे असते व नाटक या प्रकारात जन्मतःच संगीत नाटक बनण्याची गर्भित शक्यता दडलेली असते.

मराठी रंगभूमीवर संगीत नाटकांनी लक्षणीय कामगिरी केलेली आहे. १९११ ते १९३३ या कालखंडास

मराठी रंगभूमीवरील संगीत रंगभूमीचे सुवर्णयुग मानले जाते. मराठी संगीत नाटक हे आपल्या आगळ्यावेगळ्या वैशिष्ट्याने उमटून दिसण्यासारखे आहे. त्यातही मराठी नाट्यतिहासाचा अर्धशतक पूर्वाध हा प्रामुख्याने संगीत नाटकाचाच आहे. याबाबतीत संगीत नाटकांनी मराठी रंगभूमीला यशोशिखरावर नेऊन ठेवले. संगीत आणि नाटक या दोन स्वायत्त कला आहेत. मराठी संगीत नाटकांमध्ये सृष्टा पारंपरिक संगीत नाटक, नावपारंपरीक संगीत नाटक आणि नाट्यंग संगीत नाटक असे प्रकार मानता येतात. नाट्यसंगीताचा पाया विष्णूदास भावे यांनी रचलेला असला तरी अनेक कलाकारांचे योगदान नाट्यसंगीताला लाभलेले आहे. अण्णासाहेब किर्लोस्कर व दीनानाथ मंगेशकर, गोविंदराव टेबे, विद्याधर गोखले, यांनी अलिकडच्या काळात पारंपरिक संगीत नाटक मृतवत होत असताना त्याला गोखले यांनी संजीवनी प्राप्त करून दिले आहे. पुरुष कलाकारांबरोबरच महीला कलाकारांचे सृष्टा योगदान आहे. हिराबाई बडोदेकर, जोत्सना भोळे, हिराबाई पेडणेकर, सरस्वती राणे, अशा अनेक महिला कलावंतांचे योगदान नाट्यसंगीताला लाभलेले आहे.

संगीत नाटकाची वैशिष्ट्ये :-

नाटक हा काव्याशी निकटचा संबंध असलेला पण काव्य नसलेला वाङ्मय प्रकार असल्याचे त्यांनी प्रामुख्याने लक्षात घेतलेले आहे. परंपरेने चालत आलेली संगीत नाटक ही संकल्पना बहुतांश समीक्षकांनी स्वीकारलेली आहेच. 'काव्येषु नाटकम् रम्यम्' हे संस्कृत विधानही हेच सूचित करणारे आहे. संगीत नाटकांमध्ये पदांचे अभिनययुक्त गायन अभिप्रेत असते. नाटकात शब्द, स्वर आणि लय यांची बांधणी नाट्यशयाच्या विकासाठी आधारभूत ठरत असते. संवादाचे कार्य जेव्हा नाटकातील सांगीतिक पदे करतात. तेव्हाच ते खऱ्या अर्थाने संगीत नाटक ठरते. अशा नाटकांमध्ये संगीत आणि नाटक यांची वेगळी जाणीव होत नाही. नाटकातील पदे हा संगीत नाटकाचा नाट्याभिव्यक्ती संकेत असून गद्या प्रमाणेच ही पदे नाट्यार्थ वाटक असतात. ही पदे नाटकाच्या अंतरंगाशी संबंधित असल्याने गद्य संवादाशी त्याचा मेळ असतो. या पदांचे साभिन्य गायन अपेक्षित असते. कथानक पूढे

नेणे, प्रसंग निर्मिती आणि भावाविष्कार करणे, स्वभावचित्रण, रंगाविष्कार अशा नाट्यतर्गत बाबींशीही या पदांचा संबंध असतो.

नवपारंपारिक संगीत नाटक :-

नाटकामध्ये पदांची गायनाची रचना संगीत सौंदर्याचे दर्शन घडविण्यासाठी नसून पात्रांचे मनोभाव व्यक्त करण्यासाठी केलेली असते. या नाटकाचे वैशिष्ट्ये विचारात घेता यात नाटक व गायनाची अल्पविस्तारक क्षमता परस्पर संवाद चर्चेतून नाट्यप्रयोग आणि संगीताची उभारणी, जून्या बंदीशीवर आधारीत चालीपेक्षा संगीतकाराच्या कल्पनाशक्तीला अधिक महत्व दिसून येते. नाट्य संगीत नाटके ही संगीताशिवाय उभी राहू शकत नाही. नाटकातील संगीत हे प्रेक्षकांना, श्रोत्यांना तल्लीन आणि तृप्त करण्यासाठी आलेले नाही तर नाट्यविषयाला दमदारपणे प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी आलेले दिसते.

१६६० नंतर आधुनिक नव पारंपारीक संगीत नाटक लिहले जाऊ लागले आणि पुन्हा एकदा रसिकांच्या हृदयसिंहासनावर संगीत नाटक विराजमान झाले सुवर्णतुला, मत्स्यगंधा, ययाति, देवयानी या नाटकांनी आधुनिक संगीत नाटकाची मुहूर्तमेढ रोवली तरी जून्या सौभद्रपरंपरेचा धागाच या नाटकांनी साधला.

लोकशैलीतील संगीत नाटक :-

संगीत नाटकातील प्रयोगासाठी आणखी एक प्रयोग याच काळात सुरू करण्यात आला. लोककथा—७८, पति गेले गं काठेवाडी, महानिर्वाण, कधीतरी कोठेतरी इत्यादी नाटकात लोकशैलीचा उपयोग करण्यात आला. नाट्यसंगीतांना लोकगीतांसारख्या चाली देवू लागल्या.

नाट्यपद आणि नाट्यगीत :-

नाट्यपद हे नाटकातील पात्रांची भावस्थिती प्रकट करणारे असते. त्यात नाटककाराची भावाभिव्यक्ती अपेक्षित नसते. नाट्यपदात संवादाच्या अंगाने पद म्हटले जाते. दिंडी, साक्या अशा पध्दतीने म्हटल्या जातात तर काही पदे नाट्यगीत स्वरूपी असतात आणि त्याचे स्वतंत्रपणे गायन केले जाते. नाट्यगीत म्हणजे नाटकातील गीत नसते. ज्या गीतातून कवी परभावनेचा नाटकात्मक अविष्कार करतो. ते नाट्यगीत होय. नाट्यपद व नाट्यगीत

यात गेयता, रचनातत्व, नाट्यतत्व इ. बाबतीत दोहामध्ये साम्य आढळते. काही बाबतीत फरक सूद्धा जाणवतो. नाट्यपद हे संपूर्ण नाटकाच्या संविधानकाराच्या संदर्भात महत्वाचे असते. नाट्यगीतात मात्र फक्त परभावनेचा कवीवर झालेला संस्कारच अपेक्षित असतो. नाटक हा जीवनाचा आरसा असला तरी त्यात उमटणारे प्रतिबिंब जसेच्या तसे नसते. नाटकात कथानक आणि व्यक्तिदर्शन यांना सारखेच महत्व असते. कारण पात्रांच्या माध्यमातून त्यांच्या संवादातून नाट्यनूभव व्यक्त केला जात असतो. नाटकाला नृत्यकला — चित्रकला — संगीतकला — शिल्पकला इ. कलांचा आधार असल्याशिवाय त्याचा उत्कृष्ट प्रयोग हेऊ शकत नाही व म्हणून नाटकांमधून केवळ संवाद कथा सांगितली जात नाही, तर विशिष्ट जीवनानूभव मांडला जातो. कोणत्याही कथा या वाङ्मयप्रकाराला पात्रे ही येणारच. नाटकात प्रमुख पात्रे व दूय्यम पात्रे असतात. संवाद हे तर नाटकाचे मुख्यांग होय. संवादांमूळेच नाटकातून कथानक क्रमशः पुढे जात असते. मराठी संगीत नाटकातील पदे हे संवादाचे पद्यमय रूपच असते. कारण त्यातूनही व्यक्तिदर्शन घडविणे प्रसंग निर्मिती करणे आणि कथानक पुढे नेणे हे तीन हेतू पूर्ण होत असतात. संगीत नाटक हा नाट्यप्रकार संगीत ह्या कलाप्रकाराच्या आणि नाटक ह्या साहित्यप्रकाराच्या संकरातून निर्माण झाला आहे. संगीत नाटक हा नाट्यप्रकार मराठी रंगभूमीचे श्वास वैशिष्ट्य आहे. संगीत नाटकाची सुरुवात नांदी या गीत प्रकाराने होते. नांदीमध्ये ईशस्तवन आणि नाट्यवेदनेची स्तूती केली जाते. नाटकातील पथ अगर काव्य प्रकार आणि संगीत नाटकांचे व्यवच्छेदक लक्षण ह्यातूनच मराठी नाट्यसंगीत. या गानप्रकाराचा जन्म झाला. संगीत नाटक लिहणारे नाटककार काव्य आणि नाट्यखेरीच संगीत कलेत देखील प्रवीण होते. विष्णूदास भावे, बळवंत पांडूरंग किल्लेस्कर, गोविंद बल्लाळ देवल, कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, राम गणेश गडकरी इ. संगीत नाटककारांनी 'संगीत शाकूंतल', 'संगीत शाखा', 'संगीत मृच्छकटिक', 'संगीत सौभद्र', 'संगीत स्वयंवर', 'संगीत मानापमान', 'संगीत संशयकल्लोळ', 'संगीत विद्याहरण', 'संगीत द्रौपदी', 'संगीत कान्होपात्रा', 'संगीत अमृत सिध्दी', 'ययाती'

आणि 'देवयानी' इ. संगीत नाटक लीहून त्यामध्ये उत्कृष्ट भूमिका करूनही संगीत नाटके अजरामर केले. विष्णूदास भावे यांचे 'सीता स्वयंवर' हे पहिले मराठी नाटक रंगभूमीवर आले आणि जवळजवळ मराठी नाटकाचा शतक महोत्सवी प्रवास सुरु होऊन पूढे त्याची वाटचाल सुरु राहिली. संगीत नाटक हे सर्वश्रेष्ठ आहे. आधुनिक काळात सूद्धा महाविद्यालयातून नाट्यसंगीत हा कोर्स चालविला जात आहे. विद्यार्थ्यांचा सूद्धा नाट्यसंगीताला उत्स्फूर्त प्रतिसाद असल्याचे दिसून येते. आजही जून्या नाट्यसंगीताचा आस्वाद घेताना कलाप्रेमी दिसून येतात.

सारांश :-

महाराष्ट्र हा विविध कलेनी नटलेले राष्ट्र आहे त्यामध्ये नाट्यकला मागे पडता कामा नाही. प्राचीन काळापासूनच नाट्यसंगीत प्रचारात आहेत. संगीताचा जर विचार केला तर प्राचीन काळात नाट्यसंगीताचे स्वरूप आणि संकल्पना आपण बघीतलीच आहे. नाट्यसंगीत हे सर्वश्रेष्ठ होते. कारण रसिकांना त्यामध्ये संगीत असल्यामुळे ते कंटाळवाणे वाटत नव्हते. ती चार तास संगीत नाटक चालवत होते. नाटकांमध्ये संगीत असल्यामुळे नाटकांमध्ये रंजकता तर आलीच शिवाय रसिकांना नाटक समजायला सूद्धा सोपे जावू लागले.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) नाट्यावलोकन – प्रा.डॉ. आरती कुलकर्णी प्रा. डॉ.रेखा मोतेवार
- २) <https://wikipedia-org>
- ३) गंधर्वछाया – स्वाती कर्वे
- ४) वेध – संगीत नाटक आणि नाट्यसंगीत – श्रीरंग संगोराम
- ५) संगीतातील माणिकमोती – वा.वा. गोखले



19

A Study of Empowerment of Rural Working Women

(Special reference to their Personal, Economic Condition and Possible Social Work Intervention)

Dr. Anil Anand Sargar

Associate Professor,

B.P. National Institute Social Work,
Hanuman Nagar, Nagpur (Maharashtra)

Introduction:

In male dominated society a great Hindu sage, author of "Mnusruti" wrote "Yatra narayestu puhyante ramante tatra devtah" (which means where women are honored god feel delighted.) But Manu Smruti's not only shows contempt for women but goes on to degrade them as slaves. The male dominated society regarded women as a weaker sex and treated as secondary member of the family and lower citizens of society.

The constitution of India guarantees equality, freedom, opportunity and protection to women and social legislations gives them several exclusive rights. But due to social conditions, illiteracy, poverty, social customs, ignorance and lack of awareness of rights, gender bias etc. she enjoy an unequal status. In rural area women also burdened with several taboos and restrictions because rural community has been a tradition bound society.

Throughout history rural women have been an equal economic partner to men through mostly in an invisible capacity while fulfilling a multiplicity of other roles both within and without the four walls of the household. Yet their contribution remains ignored, over looked, under estimated and often unaccounted (Mahajan,

1991; Shanmugasundaram, 1991; Gangale and Shetty, 1992; Murli, 1992; Wahyana, 1994.) The Human Development Report, 1995 has drawn attention to the persistence of severe gender disparities in human development. A major of neglect the report points out is that many of women's economic contributions are grossly undervalued or not valued at all.

Concept of Empowerment is now accepted in the vocabulary of development. It is very difficult to implement in its broadest sense. Empowerment may be described as a process which helps people to assert their control over the factors which affected their lives (Koko U., 1992)

Empowerment of women means developing them as more aware individuals, who are politically active, economically productive and independent and able to make intelligent decisions in matters that affect them. This concept was introduced at the International Women's Conference in 1985 at Nairobi.

The idea of Empowerment may be invoked in virtually any context: in speaking about human rights, about basic needs, about economic security, about capacity building, about skill formation or about the conditions of a dignified social participation.

The National Plan of Action for Women (NPAW) adopted in 1976 became a guiding document of women. A National Perspective Plan for Women (NPPW) 1988 to 2000 was drafted advocating a holistic approach for the development of women, the National Nutritional Policy, the National Policy on Education, the National Population Policy and National Women Policy, 2001 have significant component for women aimed at their employment. Action plans include measurable goals to be achieved by 2010 identification and commitment of resources and responsibilities.

In rural sector, Panchayati Raj Institution are already working towards women's empowerment by reserving not less than one-third of

total seats of members and chairpersons, at all levels. The Panchayat have the responsibility to formulated and execute various programmes of economic development and social justice.

World leaders agrees at the Millennium Summit held in New York in 2000 on Gender Equality of Empowerment of women for achieve progress in all areas. The Charter of United Nations signed in 1945 is the first international agreement that proclaimed gender equality as a fundamental right. The 10th plan approach aims at empowering women through to translating the National Policy for empowerment of women into action and ensuring survival, protection and development and children through Right Based Approach. Empowerment is multi-dimensional process which should enable the individuals or a group of individuals to realize their identity and power in all.

Rational of the study:

The focus of the present study was to investigate the relationship between the structure of women's participation and their status in household decision-making. Although empowerment in multi dimensional concept and there are other equally significant indicators but economic and house hold decision making is singled out in the present study as a particularly important indicator of the internal dynamics of sexual division of labor and resource allocation in rural household. Present study shows the relationship between work structure of rural women and its impact on her status in household in society. The concern here is to maximize women's participation in socially and economically gainful activities so that there is an important in her overall social position and quality of life of the family.

Objectives of Study:

The main objectives of the study are as follows.

1. To Study the socio-economic profile of rural women in their household.
2. To ascertain the nature of rural women's work participation in different work structure house-

hold care, maintenance and production.

3. To assess rural women's involvement in decision making process in terms of under household, personal, children related and different work structure.

4. To frame certain theoretical and practical work procedure for intervention strategies this may help to such women.

Hypothesis of the study:

Present study aims to test number of hypothesis, which is related to the objectives of the research. The assumptive statements are as follows.

1. Decision making status of rural women associate with household, their personal and situation factors.

2. Decision making by women in rural household is related to their work structure and their own income.

3. Personal and economical problems and injustice are the outcome of work conditions of rural women and rural traditions.

Method and tools of data collection:

The primary data collected through personal interviews and participant observation and some case studies of rural working women. For collection of primary data a structured interview schedule was prepared for the women engaged in agricultural activities. Some information has been collected from the family members of such women, land owners, Sarpanch, Village Development Officer, local leaders and workers of Shivnagar, Tahasil Karanja Lad, district Washim.

Universe and Sampling Design:

The research design of the study is analytical one. The design is scientific to guide in the process of collecting, analyzing and interpreting the facts and generalization. The causal relationship among the variables under investigation defines to the larger population. The research design was formulated on the basis of the scope and objectives of the study. The research resorted to select the purposive sample of 65 working rural women in Shivnagar, Tahasil

Karanja Lad, district Washim of Maharashtra state by using non probability sampling method.

Major finding and policy option:

Women have been socially, morally, economically, physically and sexually exploited in rural community since long, sometimes in the name of traditions, sometimes on the pretext of writings in the scriptures and sometimes by social sanctions. Women in house torture other women by passing humiliating remarks and physical torture for several reasons. The violence is quite common against the educated and well-placed women also. The pattern to such violence differs from class to class. Women always suffer in silence; suffer physical as psychological abuse filled with terror and pain. The concept of 'Paraya-Dhan'; 'Stree-Dharma'; Aurat ka Bhagya, and Pativrata-Dharma etc. exploited women and became victim. She learned helplessness and develop characteristics like inferiority complex, poor self image, lack of self confidence and esteem, self reliance, lower life expectation, low morale, no will power, unresourcefulness and unproductive. Due to such conceptual problems women disadvantage with limited access.

Women shoulder heavy responsibility both at home and outside but conservative attitude of men was great hindrance in women's progress. Through modernization has changed these values, attitudes, roles and relationship for women to some extent.

Women domestic work and employment has been considered secondary or marginal in social economic theory. This has included conceptions of women as a reserve of labor; as secondary workers; and more recently; as numerically flexible workers. Further women are seen to inhabit only the secondary and less skilled part of the labor force. Where female labor was prominent in primary sector is 81.59% and role of women as producers and contributors. Equal rights should be corresponding to equal duties and responsibility, who 'have to work' for their living. Exploitation of high magnitude based on

the distinction of sex.

According to data collected 38.99% of women were working as cultivators and 47.94% were working as agricultural labourers. Data shows that extent of participation was higher of farm produce as 73.91% about 50% to 57.39% were participating in this activity in sowing, carrying inputs to field, preparing seed bed, crop filling, weeding operations, cleaning seeds, harvesting the crops. Ploughing was the only activity in which women were not participating. In animal husbandry work engaged intensively in cattle management. This is an invisible role of women in rural production.

Rural women were engaged in productive work and value of there is also under-estimated. This is particularly so for the innumerable women engaged in agriculture who toil regularly in the farms but are not counted as gainfully employed. In off season they do nothing because they have no work due to non irrigation land. Women were no alternatives to earn their livelihood. They were pushed into less skilled, low paying, more time consuming activities. They are badly exploited by the employers and work in very insecure and miserable conditions. Women's poverty is directly related to the absence of economic opportunities and autonomy, lack of access to economic resources including credit, land ownership and inheritance, education and support services and minimal participation in decision making process. Male head dominated the decision about selection of crop (67%) and adoption of improved agricultural practices (63%) women were consulted the least in the about loans.

Women were no right to control land and if they have legal right but family traditions, inheritance system and their acceptance of subordination often prevent women to ask their right. Rural women's involvement in decision making was significantly higher in nuclear families with small land holding only.

Social Work Intervention:

Social work is a helping profession can help people to come out of trouble. It can develop various social relationships among groups and community of women. Women should be made aware about their discriminating socio-economic condition and exploitations. Laws and legislation could not alone change the plight of women. Social work has an important role to play in this context.

Social work should arrange or organized programme for awareness and motivating women. To create awareness about gender bias, inequality, destructive customs, male dominating systems and enabling them to equal access to health care, quality education at all levels, carrier and vocational guidance, employment or equal remuneration and realize their full potential.

Social worker takes effort for positive social change through social action against faulty systems and conditions and can make campaign against such situations. For political empowerment social worker can create environment through movement to legislate reservation for women in parliament, state legislative assemblies and local self government to ensure adequate representation of women in decision making and to make constructive as well as effective policy in favor of women.

Social worker should try for attitudinal change in social beliefs and traditions. These programmes should handle in right perspective without any political and religious interference. It is need to develop such generation with new values and rituals, which are suitable over all development of women. It is also necessary to accept value added approach to helping and educating in particular demand for women. Because education make perceptible change lead to creativity, thought and excellence in life. So such teaching system should be accepted which is favorable to women.

Social worker can help to formulate long-term policies and programmes for the better-

ment and rehabilitation of women. We have to develop structural adjustment policies. It is also necessary women's role is well documented; their need concerns and knowledge are not underestimated, undervalued and not ignored completely. In existence socio-economic condition of the society to increase productive role, women need to be trained in the law and the new technology of survive. Social worker's role will be as guide, an enabler, of advocacy, facilitator and as an administrator to solve problems of women.

Need of awareness among the relatives, employer, voluntary organization, government and Non-government organization to empower women with collaborative reflections for better life. Implementing Integrated Social Work methods towards empowering women through effective convergence of existing services, resources, infrastructure and manpower in women-specific sectors due to which she can access the known options. To pursuit the micro finances institution to provide loan facility to the women for their consumption and production. Sensitize people so that the social economic and finally contribution of women get recognition. Reach the benefit of training, extension services and various socio economic programs to women for the activities of domestic industry and home management. To promote congenial atmosphere for interested women, so that they can have equal partnership at all level. To endeavor minimize the issues concerning the women. To make an effort to make women organize and enterprising through the activities like self help groups. To promote a women-friendly society.

References:

1. Antony M.J., (1996), Women Rights, Delhi, Hind Pocket Book.
2. Beteille, Andre, (2000), Empowerment, Economic and Political Weekly, March p.p. 6-13.
3. Gengale, R.K. and Shetty, D.E., (1992), Model for Developing Agro-enterprises among

farm women in Asia, Journal of Rural Development, Vol. 11 (5). P.p. 545-571.

4. Human Development Report, (1995), UNDP, Oxford University Press, Bombay.

5. Heredia C. Rudolf (ed), (2005), Social Action, New Delhi, A Social Action Trust Publication, ,Oct-Dec. Vol.55

6. Mahajan, V.S. (ed), (1991), Women Contribution to India's Economic and Social Development, New Delhi, Deep and Deep Publication.

7. Murli, S., (1992), Female Agriculturalist push for change, Journal of Rural Development, Vol. 11(5), p.p.629-635.

8. Shanmugasundaram, Y., (1991), An Institutional Theory of women development, (1991), Women Contribution to India's Economic and Social Development, New Delhi, Deep and Deep Publication.

9. Saxena, R. B., (2011) Changing Role of Indian Women in Society, New Delhi, Social Welfare, Published by Social Welfare Board, Aug., Vol. 48 No. 5.



20

२०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पातील युवकांसाठी योजना

प्रा. वसंत नथू हिस्सल
अर्थशास्त्र विभाग

श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय उमरगा जि. धाराशिव

प्रास्ताविक—

लोकसभा निवडणुकीनंतर भारत सरकारने आर्थिक वर्षातील उर्वरित काळासाठी २३ जुलै २०२४ रोजी अर्थसंकल्प केंद्रीय अर्थ मंत्री निर्मला सीतारामन यांनी सादर केला. बेकारीची धग कमी करायचे असेल तर वर्षाला ७८ लाख ५० हजार रोजगार निर्मिती करावी लागेल, असा सल्ला आर्थिक सर्वेक्षणाने दिला आणि त्याची नोंद अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी या अर्थसंकल्पात घेतली आहे.

विकसित भारतासाठी या अर्थसंकल्पात सरकारने युवकांवर जास्त लक्ष केंद्रित केले आहे. सरकारच्या नऊ प्राधान्य पैकी रोजगार निर्मिती आणि कौशल्य विकास हे एक आहे. त्यासाठी अर्थमंत्र्यांनी पाच योजना जाहीर केल्या आहेत. या पाच योजनांसाठी पंतप्रधान पॅकेज जाहीर केले आहे. यासाठी सरकारने २ लाख कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. विशेष म्हणजे या अर्थसंकल्पात शिक्षण, रोजगार आणि प्रशिक्षणासाठी १.४८ लाख कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. सरकारचा देशात जास्तीत जास्त रोजगार निर्माण करण्याचा प्रयत्न असून रोजगार निर्माण करण्याच्या उद्देशाने अर्थमंत्र्यांनी पाच नव्या योजना आणल्या आहेत.

योजनांचे उद्देश—

१. रोजगार आणि प्रशिक्षण मजबूत करणे
२. छोट्या व्यवसायांना मदत करणे.
३. कौशल्य प्रोत्साहनाला प्राधान्य देणे.

४. उत्पादन क्षेत्रातील रोजगार वाढविणे

योजना—१

प्रथमच रोजगार करणार्यांसाठी—

औपचारिक क्षेत्रात प्रथमच नोकरीच लागलेल्या बेरोजगारास या योजनेतून एक महिन्याचा पगार दिला जाईल. ०१ लाख रुपयापेक्षा कमी पगारासह प्रथमच ईपीएफओ मध्ये नोंदणी करणार्या लोकांना तीन हप्त्यांमध्ये १५,००० रुपयांची आर्थिक मदत मिळेल. हे हप्ते डीबीटीद्वारे थेट बँक खात्यात हस्तांतरित केले जातील. या योजनेतून २१० लाख तरुणांना मदत केली जाणार आहे.

योजना—२

उत्पादन क्षेत्रातील रोजगारासाठी—

उत्पादन क्षेत्रात बेरोजगाराला प्रथमच नोकरी दिली गेल्यास कर्मचारी आणि नियुक्ती देणारी कंपनी दोघांनाही विशेष लाभ देणारी ही योजना आहे. पहिल्यांदा नोकरीस लागणारे तरुण आणि त्यांची कंपनी या दोघांनाही भविष्य निर्वाह निधीत जमा होणार्या रकमेच्या हिशेबाने इन्सॅटिव्ह देण्यात येईल. या योजनेत पहिल्यांदाच उत्पादन क्षेत्राशी संबंधित कर्मचार्यांना ईपीएफओ ठेवीच्या आधारे पहिल्या ०४ वर्षासाठी प्रोत्साहनपर भत्ता मिळेल. याचा फायदा ३० लाख तरुणांना व त्यांना नियुक्ती देणार्या कंपन्यांना होणार आहे.

योजना—३

नियोक्त्यांना सहाय्य—

बेरोजगारांना अतिरिक्त नोकरी देणार्या सर्वच क्षेत्रातील कंपन्यांसाठी ही योजना आहे. जी कंपनी महिना एक लाखापर्यंतच्या जास्तीच्या नोकऱ्या निर्माण करील आणि बेरोजगारांना नियुक्ती देईल अशा कंपन्यांचा महिना ३००० रुपये ईपीएफचा भार केंद्र सरकार उचलेल. या योजनेद्वारे सरकार नियुक्त्यांवरील ओझे कमी करण्यासाठी काम करेल. प्रत्येक नवनियुक्त जास्तीच्या कर्मचार्यांसाठी सरकार पहिली २ वर्षे हा बोजा स्वीकारणार आहे. यातून कंपन्यांना जास्तीत जास्त नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी उत्तेजन मिळेल आणि किमान ५० लाख बेरोजगारांना त्याचा फायदा होईल.

योजना—४

महिलांचा श्रम शक्तीमध्ये सहभाग—

सरकारने महिला आणि मुलींना लाभ देणाऱ्या योजनांसाठी ३ लाख कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. खाजगी, शासकीय, नोकऱ्यांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी उद्योगांच्या सहकार्याने नोकरदार महिलांसाठी वर्किंग वुमन होस्टेल तसेच त्यांच्या मुलांसाठी पाठनाघरांची निर्मिती करणार आहे. अशा प्रकारच्या सुविधांमधून नोकरदार वर्गांमध्ये महिलांची संख्या वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी नॅशनल को-ऑपरेशन पॉलिसी राबविली जाईल. याशिवाय देशांतर्गत संस्थांमध्ये उच्च शिक्षणासाठी १० लाख रुपयांची आर्थिक मदत केली जाईल, महिला कौशल्य कार्यक्रम सुरू केले जातील. महिलांनी मालमत्ता खरेदी केल्यास मुद्रांक शुल्कात सवलत दिली जाईल. सितारामन यांनी सांगितले की, महिलांनी खरेदी केलेल्या संपत्तीचे शुल्क कमी करणाऱ्या राज्यांना केंद्र सरकार प्रोत्साहन देईल. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी सुरू केलेल्या लखपती दीदी या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत सुमारे एक कोटी महिला लखपती दीदी बनल्या दावा सरकारने केला आहे. आता ही संख्या तीन कोटी पर्यंत वाढवण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. महिलांना नोकरीसाठी प्रशिक्षित करण्यात येणार आहे. त्यानुसार देशातील स्वयं सहायता गटाच्या माध्यमातून संबंधित महिलांसाठी विशेष कौशल्य विकास कार्यक्रम राबविण्यात येणार असून यासाठी राज्य सरकारचेही सहकार्य घेण्यात येईल.

योजना—५

कौशल्य विकास—

कुशल मनुष्यबळाची कमतरता ही कोणत्याही लघु, सूक्ष्म उद्योगांसमोरील प्रमुख अडचण आहे. यावर उपाय म्हणून कुशल मनुष्यबळ निर्मितीवर भर देणे आवश्यक ठरते. पारंपारिक शिक्षणाला आंतरवासिता व कौशल्याची जोड देण्यासाठी या अर्थसंकल्पात मोठी तरतूद करण्यात आली आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्पात शिक्षण रोजगारासाठी १.४८ लाख कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे.

सरकारने नऊ प्राधान्यक्रम निश्चित केले आहेत शेतीला पहिले आणि कौशल्य विकासाला दुसरे स्थान

दिले आहे. कौशल्य विकासासाठी केंद्र सरकार राज्य सरकार बरोबर नव्याने एक योजना राबविणार आहे. या अंतर्गत पाच वर्षात वीस लाख युवकांना कौशल्य प्रशिक्षित करण्यात येणार आहे. यासाठी एकूण १००० औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था अद्ययावत करण्यात येणार आहेत. एक कोटी युवकांना इंटरनॅशनल घोषणा करण्यात आली आहे. एकदा ६००० रुपये आणि दर महिन्याला ५००० रुपये युवकांना याद्वारे मिळणार आहेत.

एक कोटी तरुणांसाठी इंटरनॅशनल योजना—

रोजगारासाठी सरकारने २ लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची घोषणा केली. यामध्ये तरुणांना इंटरनॅशनल प्रोत्साहन देण्यात येणार असून देशातल्या टॉपच्या ५०० कंपन्यांमध्ये १ कोटी तरुणांना इंटरनॅशनल दिली जाणार आहे. ही इंटरनॅशनल १२ महिन्यासाठी देण्यात येणार असून या दरम्यान सी एस आर फंडाद्वारे दरमहा पाच हजार ५००० रुपये स्टायपेंड देण्यात येणार आहे. इंटरनॅशनल पूर्ण करणाऱ्या तरुणांना ६००० रुपयांची वेगळी रक्कम मिळेल. या योजनेअंतर्गत पाच वर्षात एक कोटी तरुणांना फायदा होईल. पाच वर्षात एक कोटी युवक कुशल होतील.

तरूण वर्गासाठी मुद्रा कर्जाची मर्यादा १० लाख रुपयांवरून २० लाख रुपयांपर्यंत वाढविली आहे.

उच्च शिक्षण —

२०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पात केंद्र सरकारने जे नऊ प्राधान्यक्रम ठरविले आहेत त्यामध्ये सर्वसमावेशक मनुष्यबळ विकास आणि सामाजिक न्याय याला तिसरे स्थान असून त्यात शिक्षणाविषयी तरतूद केलेली आहे. शिक्षण क्षेत्रासाठी १.४८ लाख कोटी रुपयांची या अर्थसंकल्पात तरतूद करण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी दहा लाख रुपयांपर्यंत कर्ज दिले जाणार. ज्या विद्यार्थ्यांना सरकारी योजनांचा कोणताही लाभ मिळत नाही. त्यांना देशभरातील संस्थांमध्ये प्रवेशासाठी दहा लाख रुपयांपर्यंतची रक्कम मिळू शकते. कर्जात सरकारी मदत मिळेल. वार्षिक कर्जावरील ३ टक्के व्याज सरकार भरेल. यासाठी 'ई-व्हाउचर' आणले जातील. जे दरवर्षी एक लाख विद्यार्थ्यांना दिले जाते.

कौशल्य विकासासाठी आदर्श कर्ज योजना—(Model Skill Loan Scheme)

विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी मॉडेल स्किल लोन योजना तयार करण्यात आली आहे. कौशल्य विकास साठीच्या आदर्श कर्ज योजनेअंतर्गत आता विद्यार्थ्यांना ७.५ लाखापर्यंत कर्ज मिळणार आहे. दरवर्षी २५००० विद्यार्थ्यांना कौशल्य कर्जाचा लाभ दिला जाणार आहे. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी विद्यार्थ्याला सूचीबद्ध कोणत्याही संस्थेच्या अभ्यासक्रमात प्रवेश घ्यावा लागेल त्यामध्ये आयटीआय, पॉलिटेक्निक, राज्य किंवा केंद्रीय शिक्षण मंडळाची मान्यता प्राप्त शाळा असणे आवश्यक आहे.

शिक्षणासाठी तरतुद—

या अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी सरकारने १.२० लाख कोटी रुपयांची तरतुद केली आहे. गेल्या अर्थसंकल्पात ही रक्कम १.२९ लाख कोटी होती म्हणजे ९००० कोटी रुपये कमी झाले आहेत. शालेय शिक्षणाची तरतुद मात्र ५३५ कोटी रुपयांनी वाढली आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे बजेट ६,४०९ कोटी रुपये आहे. ते ६०% ने कमी करून २,५०० कोटी रुपये केले आहे. आय आय एमचे बजेट दुसऱ्या वर्षी कमी केले असून ३३१ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २१२ कोटी रुपये दिले. आय आय टीची तरतुदही थोडी कमी झाली असून गेल्या वर्षाच्या १०,३३४ कोटीच्या तुलनेत यावेळेस १०,३२४ कोटी रुपये देण्यात आले.

निष्कर्ष—

१. रोजगार निर्मिती सोबतच कौशल्य विकास करून आगामी झेप घेण्यासाठी तरुणांच्या पंखात बळ निर्माण करण्याची सुविधा देण्याचा मानस या अर्थसंकल्पात व्यक्त करण्यात आला आहे.
२. या अर्थसंकल्पात केवळ उत्पादन व महसुलाला प्रोत्साहन देण्याऐवजी रोजगार निर्मितीवर भर दिला आहे.
३. अर्थसंकल्पातील प्राधान्यक्रमाच्या यादीत रोजगारावर व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण तरतुदींचा समावेश करत अर्थसंकल्पाचा भर रोजगार वाढीवर दिलेला दिसतो.
४. महागाई आणि बेरोजगार हे तातडीचे प्रश्न असल्याने

त्यावर भर देणे आवश्यक होते ही तातडीची गरज अल्प प्रमाणात हा अर्थसंकल्प पूर्ण करतो.

५. या अर्थसंकल्पात रोजगार निर्मिती, कौशल्य आणि प्रशिक्षण तसेच लहान व्यवसायांना प्रोत्साहन देण्यावर सरकारने भर दिलेला दिसत आहे.

६. हा अर्थसंकल्प कौशल्य आणि नाविन्यपूर्ण उद्योगांना प्रोत्साहन देणारा आहे तसेच भारताचा आर्थिक विकास करण्याची संधी उपलब्ध करून देणारा आहे.

७. उच्च शिक्षणासाठी असणारी तरतुद मात्र ९००० कोटी रुपयांनी कमी केली आहे.

८. एमआयडीसी प्रकल्पांतर्गत १२ आणि जवळपास १०० शहरांमध्ये नवीन औद्योगिक वसाहतीच्या घोषणामुळे रोजगाराला चालना देणारा अर्थसंकल्प अशी प्रतिक्रिया उद्योग जगतातून व्यक्त होत आहे.

९. एक कोटी तरुणांना प्रशिक्षणार्थी म्हणून रुजू करून घेणे हे देखील काम करता करता शिकण्याच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल ठरेल.

संदर्भ

१. लोकसत्ता
२. लोकमत
३. दिव्य मराठी
४. पुढारी
५. सकाळ
६. दैनिक भास्कर
७. Indian Express



Bhasa: The Maverick Playwright Who Redefined Classical Sanskrit Drama

Renuka Panchal

(Ph.D. Scholar, M.Phil.,

M.A. Sanskrit - Gold Medalist, JRF-NET/SET,

M.A. Clinical Psychology) Ph.D. Student,

Assistant Professor, Sanskrit Dept.

University of Mumbai

Abstract

Bhasa, one of the earliest known playwrights in Sanskrit literature, occupies a unique place in the history of Indian theater. His works, known collectively as the Bhasana?akacakram, comprising 13 plays, distinguish themselves through their innovative narrative techniques, the humanization of epic heroes, and their departure from traditional dramaturgy. Bhasa's ability to reimagine episodes from the Mahabharata and Ramaya?a and his introduction of tragic elements into classical Sanskrit drama have earned him the reputation of a "maverick playwright." This paper explores the distinctive features of Bhasa's dramaturgy, his approach to character development, and the lasting impact of his works on Indian theater. By analyzing plays such as Dutavakyam, Kar?abharam, Urubha?gam, and Svapnavasavadattam, this study aims to highlight how Bhasa's innovative use of narrative structure, character portrayal, and thematic depth sets him apart from his contemporaries and successors.

Introduction

Bhasa is considered one of the most significant figures in early Sanskrit theater, even though his name had been nearly forgotten un-

til his plays were rediscovered in the 20th century. He is credited with writing 13 plays, all of which demonstrate a distinctive break from the conventional themes and structures that later Sanskrit dramatists, such as Kalidasa, would employ. Known for his ability to rework well-known epics like the Mahabharata and Ramaya?a, Bhasa's contributions extend beyond simple retellings. His plays delve into the emotional and psychological complexities of characters who are often sidelined in the original epics, and his departure from traditional dramatic conventions makes him a pioneer in Indian theater. This paper examines the uniqueness of Bhasa's plays by focusing on his approach to dramaturgy, character development, and thematic innovation.

Discussion - Bhasa's Plays Uniqueness

Bhasa's body of work, referred to as the Bhasana?akacakram, includes Dutavakyam, Dutagha?otkaca, Madhyamavyayoga, Kar?abharam, Urubha?gam, Pañcaratna, P r a t i j ñ a y a u g a n d h a r a y a ? a , Svapnavasavadattam, Pratimana?aka, Abhi?ekana?akam, Balacaritam, Carudatta, and Avimaraka. These plays are marked by several unique features that distinguish them from the works of other classical playwrights.

Bhasa's contributions to Sanskrit drama, as showcased in his Bhasana?akacakram, stand out for their unconventional narrative choices, focus on complex characters, and inventive stagecraft, which diverge significantly from the more formalized traditions of later Sanskrit playwrights. The plays are not just reimaginings of epic events but reconfigurations of the very moral and ethical frameworks that these epics were built upon. Bhasa's genius lies in his ability to blend psychological insight with moral ambiguity, creating a dramatic experience that was both emotionally resonant and intellectually stimulating.

Breaking Epic Conventions

One of Bhasa's key innovations lies in

his willingness to challenge and subvert the established portrayal of epic heroes and villains. For instance, the Mahabharata and Ramayan present characters with clear moral alignments - heroes like Rama and Arjuna are paragons of virtue, while characters such as Duryodhana and Ravana are typically cast as antagonists. Bhasa, however, complicates these characterizations by imbuing them with shades of gray, making them more nuanced and relatable. In *Urubhagam*, Bhasa presents Duryodhana in his final moments as a tragic hero, deeply human and burdened by the inevitability of his defeat. Instead of the conventional portrayal of Duryodhana as a symbol of arrogance and villainy, Bhasa's Duryodhana reflects on the choices he made, evokes sympathy, and confronts death with dignity.

This humanization extends to other characters as well. In *Karabharam*, Bhasa portrays Karana as a tragic figure, weighed down by his circumstances and his unwavering loyalty to Duryodhana. Bhasa does not shy away from exploring Karana's internal conflict - his awareness of his true lineage as Kunti's son and his loyalty to Duryodhana make him a hero trapped in a web of moral dilemmas. This psychological complexity of Bhasa's characters allows the audience to see their humanity, making them more relatable and emotionally accessible.

Focusing on Marginalized Characters

Bhasa's decision to highlight secondary or marginalized figures from the epics is another hallmark of his dramatic genius. In plays like *Madhyamavyayoga* and *Dutaghaotkaca*, Bhasa turns the spotlight onto characters who are often overlooked in the grander narrative arcs of the epics. *Madhyamavyayoga* centers around Bhima's son, Ghaotkaca, portraying him as a fierce and loyal warrior who must navigate the complex loyalties of family and duty. By focusing on Ghaotkaca, Bhasa brings to the forefront the experiences of characters who typically exist on the periphery of the larger heroic

tales, thus broadening the scope of traditional Sanskrit drama.

In *Dutaghaotkaca*, the play revolves around Ghaotkaca's role as a messenger, bringing into focus the responsibilities and trials of characters who serve crucial yet secondary roles in the grander narrative. Bhasa's focus on these "marginalized" figures reveals his interest in exploring the struggles and agency of characters who are often neglected by the conventional epic canon. By doing so, he challenges the audience to consider the importance of every individual within a story, no matter their traditional narrative importance.

The Integration of Tragedy into Classical Drama

One of the most striking elements of Bhasa's plays is the incorporation of tragic themes, which is relatively rare in classical Sanskrit drama, where the *Natyashastra* typically emphasized the *rasa* (flavor) of heroism (*vira*) and romance (*sringara*). Bhasa, however, introduces tragedy into the heart of his plays, exploring themes of loss, fate, and the moral consequences of war and ambition. In *Karabharam*, for example, Bhasa presents Karana's psychological anguish before his final battle. The tension between his duty to Duryodhana and his newfound knowledge of his true identity creates an emotional conflict that speaks to the universal human experience of grappling with destiny and loyalty. Karana's final acceptance of his fate, even as he prepares for certain death, introduces a tragic resonance that is rare in Sanskrit drama, which traditionally avoids the conclusion of irreversible loss or suffering.

Similarly, in *Urubhagam*, Bhasa deviates from the standard epic tradition by focusing not on the victorious Pandavas but on the defeated Duryodhana. The play is a meditation on the nature of defeat and the dignity of facing one's downfall. Bhasa humanizes Duryodhana's last moments, offering the audience an opportunity to empathize with his pain and suffering rather

than simply celebrating his defeat. This blending of heroism and tragedy creates a unique emotional landscape, allowing Bhasa's plays to resonate on a deeper level with their audience, engaging them in moral and emotional reflection.

Character Development and Emotional Complexity

Bhasa's ability to create layered, psychologically complex characters is perhaps his most enduring legacy. His characters are not mere embodiments of moral archetypes; instead, they are deeply human, capable of both great virtue and profound flaws. Bhasa's protagonists are often caught in moral dilemmas that force them to confront their deepest fears and desires. For example, in *Svapnavasavadattam*, the character of Vasavadatta is portrayed not only as a queen but as a woman who must grapple with the emotional fallout of being thought dead by her husband, King Udayana. Her return, cloaked in the dreamlike quality of the play, adds a psychological depth to the narrative, allowing the audience to explore themes of loss, reunion, and the emotional weight of relationships.

Moreover, Bhasa's characters often reflect on their own inner conflicts, revealing a level of introspection and emotional complexity that is rare in traditional Sanskrit drama. In *Karṇabharam*, for example, Karṇa's soliloquies reveal his deep anguish over his divided loyalties, his inner struggle over his caste, and his role in the impending war. This level of psychological introspection allows the audience to see not just the external heroics of these characters but their internal battles as well.

Innovative Dramaturgy and Stagecraft

From a dramaturgical perspective, Bhasa's plays exhibit remarkable innovation. Unlike many of his successors, who adhered strictly to the conventions laid out in the *Natyashastra*, Bhasa employed a more flexible approach to structure and form. His use of prose interspersed with verse allows for a dynamic

flow in his plays, which gives his characters the freedom to express themselves in a naturalistic manner, while also delivering heightened emotional or philosophical moments in verse.

Additionally, Bhasa's minimalist stagecraft is a testament to his focus on the psychological and emotional depth of his characters rather than relying on elaborate sets or grand spectacles. His plays are often set in simple, symbolic spaces, allowing the emotional interactions between characters to take precedence. For instance, in *Dutavakyam*, Karṇa's role as the divine envoy is set against a simple backdrop, but the weight of the dialogue between him and the Kauravas carries immense dramatic tension, heightened by the minimalistic stage elements.

Subtle Integration of Dreams and Illusions

Bhasa's innovation extends to his use of dreams and illusions as narrative devices, particularly in *Svapnavasavadattam*. This play revolves around the theme of separation and reunion, with King Udayana believing that his beloved queen, Vasavadatta, has died. Bhasa uses the motif of a dream to reintroduce Vasavadatta into the narrative, allowing for a gradual unveiling of truth. This interplay between reality and illusion creates a psychological richness that was not typically explored in early Sanskrit drama. Bhasa's use of dreams as a plot device is subtle and sophisticated, adding layers of meaning to the narrative while also enhancing the emotional stakes for his characters.

Conclusion

Bhasa's status as a maverick playwright is deeply rooted in his willingness to transcend the boundaries of traditional Sanskrit drama. His unique approach to character development, focus on marginalized figures, and integration of tragic elements into his plays set him apart from his contemporaries and successors. Through works like *Karṇabharam*, *Urubhagam*, *Svapnavasavadattam*, and *Madhyamavyayoga*, Bhasa offers a vision of drama that is both psychologically rich and morally complex. His char-

acters are deeply human, grappling with their own flaws and the harsh realities of fate, while his innovative dramaturgy and use of stagecraft bring a dynamic energy to his narratives. Bhasa's influence on Indian theater remains profound, as his plays continue to inspire and challenge audiences with their emotional depth and intellectual rigor.

References

1. Bhasa, & Kale, M. R. (1964). The dramas of Bhasa. Motilal Banarsidass.
2. Keith, A. B. (1992). The Sanskrit drama in its origin, development, theory & practice. Motilal Banarsidass.
3. Winternitz, M. (1996). A history of Indian literature: Volume 3, Part 2, Classical Sanskrit literature. Motilal Banarsidass.
4. Rangarajan, L. N. (1992). Kauṣilya: The Arthasastra. Penguin Books India.
5. Tripathi, R. S. (1966). Classical Sanskrit drama: A study in dramatic conventions. Chowkhamba Sanskrit Series Office.
6. Krishnamoorthy, K. (2002). Essays on Sanskrit literature. Motilal Banarsidass.
7. De, S. K. (1960). Sanskrit poetics as a study of aesthetic. University of California Press.



The Art of Characterization in Bhasa's Plays: A Journey Beyond Archetypes

Renuka Panchal

(Ph.D. Scholar, M.Phil.,

M.A. Sanskrit - Gold Medalist, JRF-NET/SET,

M.A. Clinical Psychology) Ph.D. Student,

Assistant Professor, Sanskrit Dept

University of Mumbai

Abstract

Bhasa, one of the earliest known playwrights in Sanskrit literature, stands out for his innovative approach to character development. His thirteen plays, collectively referred to as Bhasanaṣakacakram, redefine the boundaries of classical Sanskrit drama by moving beyond traditional archetypes of heroes and villains. Bhasa crafts characters that reflect deep psychological and emotional complexities, presenting individuals grappling with internal conflicts, moral dilemmas, and human frailties. This paper explores how Bhasa's characterization goes beyond conventional depictions by focusing on the nuanced portrayal of human emotions, the exploration of psychological depth, and the development of morally ambiguous characters. By analyzing key plays such as Dutavakyam, Karṇabharam, Urubhaṅgam, and Svapnavasavadattam, the study examines Bhasa's contribution to classical Indian drama as a pioneer of character psychology and emotional depth, showcasing the timeless relevance of his plays in understanding the human condition.

Introduction

Bhasa's plays mark a significant departure from the conventional heroic and moral archetypes prevalent in early Sanskrit drama. In

contrast to the idealized and somewhat one-dimensional characters found in the works of later playwrights like Kalidasa, Bhasa's characters exhibit profound internal conflicts, moral ambiguity, and psychological depth. His thirteen plays, including *Dutavakyam*, *Karṇabharam*, *Urubhaṅgam*, and *Svapnavasavadattam*, reflect his deep understanding of human nature, the complexity of emotions, and the nuances of psychology. This paper aims to explore how Bhasa's characters transcend archetypal roles and instead embody the complexities of the human experience, navigating dilemmas that make them more than mere narrative devices. Through an analysis of character psychology and emotional depth, this study highlights Bhasa's pioneering approach to dramatization and his lasting impact on the landscape of Sanskrit drama.

Bhasa's Character Analysis

Bhasa's characters are exceptional for the emotional and psychological landscapes they inhabit, navigating difficult moral and emotional choices. In *Dutavakyam*, Bhasa portrays Kṛṇa, not as the invincible divine figure from the epic *Mahabharata*, but as a wise and pragmatic diplomat. The play centers around the famous episode where Kṛṇa attempts to broker peace between the Paṇḍavas and the Kauravas, and Bhasa's portrayal of Kṛṇa emphasizes his calculated wisdom, understanding of political realities, and emotional investment in the outcome. This portrayal goes beyond the archetypal depiction of Kṛṇa as simply a divine being, instead humanizing him and reflecting his emotional and moral burden.

In *Karṇabharam*, Bhasa portrays Karṇa, not as the archetypal tragic hero or heroic warrior seen in other retellings of the *Mahabharata*, but as a man grappling with his fate, torn between loyalty and his newly discovered identity as Kunti's son. Bhasa's Karṇa is a figure overwhelmed by the weight of his circumstances - his loyalty to Duryodhana conflicts with his newfound familial ties, making him a deeply

tragic figure. Bhasa's portrayal of Karṇa focuses less on his external heroics and more on the internal turmoil he faces as he prepares for his final battle.

Similarly, in *Urubhaṅgam*, Bhasa transforms Duryodhana from the villain of the *Mahabharata* into a tragic hero. In the final moments of his life, Bhasa's Duryodhana reflects on his past choices with regret and dignity, shedding the one-dimensional villainy typically ascribed to him. His defeat is not celebrated, but rather presented as the fall of a great but flawed individual. Bhasa's nuanced treatment of Duryodhana's character emphasizes his emotional and psychological struggles, making him a more relatable and complex figure.

The diversity of Bhasa's characterizations extends to his treatment of secondary figures as well. In *Madhyamavyayoga*, Ghaṭotkaca, Bhima's son, is not merely portrayed as a monstrous warrior, but as a compassionate and devoted son. Bhasa explores the emotional bonds between Ghaṭotkaca and his family, presenting him as a character with deeply human emotions and concerns, elevating him beyond the traditional role of a demonic warrior.

Bhasa's Study of Human Psychology

Bhasa's deep understanding of human psychology is evident throughout his works, as his characters grapple with internal conflicts, moral dilemmas, and emotional burdens. His characters are often placed in situations that test their values, challenge their loyalties, or force them to confront their inner struggles.

For example, in *Karṇabharam*, Bhasa delves into Karṇa's psychological turmoil as he wrestles with his loyalty to Duryodhana and his newfound knowledge of his true identity as Kunti's son. Karṇa's internal conflict reveals his emotional complexity: while he remains committed to Duryodhana out of loyalty and gratitude, he is also deeply pained by his alienation from his biological family. Bhasa's portrayal of Karṇa goes beyond the heroic archetype, focus-

ing on the emotional depth and moral ambiguity that define him.

In Svapnavasavadattam, Bhasa uses the motif of dreams to explore the psychological states of loss, yearning, and reunion. Udayana's longing for his presumed-dead wife, Vasavadatta, is portrayed through a dream sequence, highlighting the emotional and psychological toll of their separation. The dream motif allows Bhasa to delve into the subconscious mind, exploring how Udayana copes with his grief and hope. This psychological exploration makes Bhasa's characters relatable and their inner experiences resonate deeply with the audience.

Psychological Depth in Bhasa's Character Portrayal

Bhasa's characters are not defined solely by their external actions or their roles within the narrative. Instead, their thoughts, desires, motivations, and fears are integral to their development. Bhasa's ability to portray characters as psychologically complex individuals sets his work apart from the more rigid characterizations often found in classical Sanskrit drama.

In Urubhaṅgam, Duryodhana's reflections after his defeat reveal a level of psychological realism that is rare in classical portrayals of epic villains. Bhasa presents Duryodhana as a man confronting his mortality and reckoning with his past decisions. This introspection adds a layer of emotional complexity to his character, transforming him from a mere antagonist into a figure of sympathy and depth.

Similarly, in Madhyamavyayoga, Bhasa presents a deep emotional conflict within Ghaṭotkaca and his family. Ghaṭotkaca, traditionally portrayed as a fierce and monstrous figure, is instead shown to have deeply human concerns, such as the pain of separation from his family and the burden of fulfilling his duty. These portrayals transcend surface-level heroics, delving into the emotional landscapes of the

characters, making their struggles more universal and relatable.

Complexities of Human Emotions

One of the most striking features of Bhasa's plays is the emotional complexity of his characters. Unlike many classical Sanskrit dramas, which often emphasize heroic virtues or idealized emotions, Bhasa's characters experience a wide range of intense emotions - grief, loyalty, anger, love, and guilt - that add depth to their personalities and drive the dramatic tension of the plays.

In Svapnavasavadattam, for instance, the emotional weight of Udayana and Vasavadatta's reunion is heightened by the psychological journey they undergo throughout the play. The reunion is not simply a physical reconciliation but represents a deeper emotional resolution of longing, grief, and hope. Bhasa's use of dreams as a narrative device further underscores the emotional stakes of the play, as it allows the characters - and the audience - to confront their innermost fears and desires.

In Karṇabharam, Karṇa's internal anguish is portrayed with an emotional intensity that is rarely seen in classical Sanskrit drama. Bhasa's use of soliloquy allows the audience to enter into Karṇa's inner world, experiencing his emotional conflict and moral dilemma as he grapples with his loyalty to Duryodhana and his newfound family ties. Bhasa's exploration of Karṇa's emotional state adds depth to his character, making him more than just a tragic hero.

Character Beyond Archetype

Bhasa's characters are not confined to traditional archetypes of virtue, villainy, or heroism. Rather, they are portrayed as individuals with personal histories, emotions, and moral complexities that make them more relatable and human.

For example, Duryodhana, often cast as the villain in the Mahabharata, is reimagined by Bhasa in Urubhaṅgam as a tragic figure who confronts his fate with dignity and reflection.

Bhasa's portrayal of Duryodhana goes beyond the one-dimensional villainy typically associated with the character, presenting him instead as a flawed but noble individual who grapples with his mortality and the consequences of his actions.

Similarly, Bhasa's treatment of Karṇa in Karṇabharam challenges the conventional heroic archetype, portraying him not as a simple hero but as a man caught in a web of emotional and moral conflicts. Bhasa's Karṇa is a tragic figure whose loyalty to Duryodhana is both his greatest virtue and his greatest flaw, making him a more complex and sympathetic character.

Bhasa also elevates the roles of secondary characters, offering them the same level of emotional and psychological complexity usually reserved for central figures. In Madhyamavyayoga, Bhasa elevates the character of Ghaṭotkaca, traditionally seen as a monstrous warrior, by focusing on his emotional ties to his family and his sense of duty. Bhasa does not reduce Ghaṭotkaca to a mere vehicle of violence; instead, he portrays him as a loving son and a figure deeply conflicted by his responsibilities as a warrior and a son. The relationship between Ghaṭotkaca and his mother is explored with emotional depth, turning what could have been a simple narrative of conflict into a layered portrayal of familial duty, sacrifice, and love.

In plays like Svapnavasavadattam, Bhasa redefines secondary characters by granting them the same emotional significance as the protagonists. Vasavadatta, for instance, is not merely an idealized queen but a woman who endures separation, loss, and the complexities of reconciling her identity as a wife and a sovereign. Her emotional journey, highlighted through dreams and illusions, gives her character a richness not typically afforded to female figures in Sanskrit drama. Bhasa's treatment of Vasavadatta explores themes of longing, identity, and emotional healing, offering a nuanced

portrayal of a female protagonist rarely seen in his contemporaries' works.

Discussion

Bhasa's approach to characterization fundamentally transforms the traditional structure of Sanskrit drama, where characters often adhere to clearly defined archetypes of heroism, villainy, or virtue. In contrast, Bhasa's characters are morally ambiguous, emotionally complex, and psychologically nuanced. By moving beyond archetypes, Bhasa provides his characters with a sense of realism that transcends the idealized figures of conventional drama.

His protagonists, such as Karṇa and Duryodhana, are not flawless heroes or straightforward villains, but individuals who grapple with their inner conflicts, desires, and moral dilemmas. This makes them more relatable to the audience, who can identify with their internal struggles rather than viewing them as distant, idealized figures. In doing so, Bhasa's characters reflect the complexities of human nature, acknowledging that individuals often face conflicting loyalties, ethical challenges, and emotional turmoil.

Moreover, Bhasa's psychological exploration of his characters distinguishes him from other playwrights of his time. In Karṇabharam, Bhasa delves deeply into the inner world of Karṇa, allowing the audience to experience the tension between Karṇa's loyalty to Duryodhana and his familial ties to Kunti and the Paṇḍavas. This internal conflict is not merely a plot point; it becomes the emotional core of the play, making Karṇa's tragedy all the more poignant. Bhasa's decision to focus on Karṇa's internal turmoil rather than his external heroics highlights his emphasis on the psychological dimensions of his characters.

Similarly, in Svapnavasavadattam, Bhasa uses dreams as a narrative device to explore the emotional and psychological states of his characters. Udayana's emotional journey - his longing for Vasavadatta, his grief over her pre-

sumed death, and the joy of their eventual reunion - unfolds through a series of dream-like sequences that reveal the depths of his emotional state. This dream motif allows Bhasa to explore not just the physical separation of the characters, but the emotional and psychological toll that separation takes on them. The use of dreams as a narrative technique is a testament to Bhasa's innovative dramaturgy and his interest in the inner workings of the human mind. Bhasa's treatment of secondary characters also reveals his commitment to portraying the full spectrum of human experience. Figures like Ghaṭōtkaca and Vasavadatta, who might otherwise be relegated to the margins of the story, are given emotional and psychological depth that makes them integral to the dramatic narrative. These characters are not mere plot devices; they are fully realized individuals with their own desires, conflicts, and emotional journeys. In this way, Bhasa democratizes the stage, offering equal importance to all characters, regardless of their traditional role in the narrative hierarchy.

Conclusion

Bhasa's art of characterization represents a radical departure from the conventions of classical Sanskrit drama. Through his innovative treatment of characters, Bhasa transcends the traditional archetypes of heroism and villainy to present a more nuanced and psychologically rich portrayal of human nature. His characters, whether protagonists or secondary figures, embody the complexities of human emotions, moral dilemmas, and psychological conflicts, making them more relatable and emotionally resonant for the audience.

By exploring the emotional and psychological depth of his characters, Bhasa creates a more humanized and realistic portrayal of individuals navigating the complexities of life. His focus on internal conflicts, emotional intensity, and moral ambiguity elevates his plays beyond mere retellings of epic narratives, transforming

them into timeless explorations of the human condition. Bhasa's ability to depict characters as multifaceted individuals, rather than mere embodiments of virtue or vice, makes his plays an enduring contribution to the canon of classical Sanskrit literature and highlights his legacy as a maverick playwright who redefined character portrayal in Indian drama.

In conclusion, Bhasa's characters are not static, one-dimensional figures; they are living, breathing individuals who experience love, loss, joy, sorrow, and conflict. By moving beyond traditional archetypes and delving into the psychological and emotional depths of his characters, Bhasa offers a vision of drama that is both timeless and deeply human, making his works as relevant today as they were centuries ago.

References

1. Bhasa, & Kale, M. R. (Ed.). (1964). The dramas of Bhasa. Motilal Banarsidass.
2. Keith, A. B. (1992). The Sanskrit drama in its origin, development, theory & practice. Motilal Banarsidass.
3. Winternitz, M. (1996). A history of Indian literature: Volume 3, Part 2, Classical Sanskrit literature. Motilal Banarsidass.
4. Tripathi, R. S. (1966). Classical Sanskrit drama: A study in dramatic conventions. Chowkhamba Sanskrit Series Office.
5. Rangarajan, L. N. (1992). Kauṭilya: The Arthashastra. Penguin Books India.
6. Krishnamoorthy, K. (2002). Essays on Sanskrit literature. Motilal Banarsidass.
7. De, S. K. (1960). Sanskrit poetics as a study of aesthetics. University of California Press.



23

साठोत्तर दलित कादंबरीचे वेगळेपण: एक दृष्टीक्षेप

डॉ.अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ

मराठी विभाग प्रमुख

भाऊसाहेब लहाने ज्ञानप्रकाश आर्ट्स कॉलेज, पिंजर
ता. बार्शीटाकळी जिल्हा.अकोला

प्रस्तावना

आधुनिक मराठी साहित्यात १९६० नंतर विविध साहित्य प्रवाह उदयास आले आहेत. त्यामध्ये दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, बाल साहित्य, जनवादी साहित्य, मुस्लिम साहित्य इत्यादी साहित्य प्रवाह विकसित झालेले आहेत. त्यापैकी दलित साहित्य हा साहित्य प्रवाह अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. दलित साहित्यातील कथा, कविता, आत्मकथन, नाटके, वैचारिक लेखन इत्यादी वाङ्मय प्रकाराप्रमाणे दलित कादंबरी हा साहित्य प्रकार प्रभावी ठरलेला आहे. या प्रवाहाने मराठी साहित्यात अनेक नव्या गोष्टींची भर घातली आहे. हे आज सर्वमान्य झाले आहे. कथा, आत्मकथन इत्यादी वाङ्मयप्रकारांच्या संदर्भात हे जसे खरे आहे तसेच ते दलित कादंबरीच्या बाबतीतही मानावे लागेल. कथा, आत्मकथन इत्यादी वाङ्मयप्रकारांच्या मानाने दलित कादंबरी हा साहित्यप्रकार क्षीण वाटतो असे मराठीतील अभ्यासकांचे म्हणणे आहे. ज्या कादंबऱ्या दलित लेखकांनी लिहिल्या आहेत; त्यामध्ये की शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, केशव मेश्राम, भीमसेन देठे, माधव कोंडविलकर, उत्तम कांबळे, विजय सिरसट, अशोक व्हटकर, विजय काळे, मुरलीधर जाधव, योगेंद्र मेश्राम, शरणकुमार लिबाळे, नामदेव ढसाळ, नामदेव कांबळे इत्यादी लेखकांनी वास्तवपूर्ण आणि विविधांगांनी चित्रण केले.

दलितेतरांच्या कादंबरीमध्ये महार, मांग, चांभार,

देवदासी, आदिवासी, पारधी, तमासगीर आदी झोपडपट्टीय जीवन जगणाऱ्या दलितांचे जीवनचित्रण आलेले आहे. या चित्रणाबरोबरच विविध स्तरांतील दलितांच्या जीवनाचे दर्शन घडते. दलित लेखकांना दलित जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळे दलित कादंबरीत दलितांच्या घरादाराचे व त्यांच्या वस्तीचे चित्रण, दलित करीत असलेल्या दलितांचे जीवघेणे दारिद्र्य, त्यांच्या जीवनातील रुढी — दलितांची दुःखे, त्यांच्यावर सवर्णीयांकडून होणारा अन्याय, अत्याचार, प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध दलितांच्या मनात खदखदणारा विद्रोह, अस्पृश्य म्हणून दलितांना मिळणारी वागणूक व त्यांची होणारी अवहेलना, समाजातील जातिभेदाचा त्यांना होणारा त्रास, दलित जातीच्या अंतर्गत असणारी श्रेष्ठ—कनिष्ठत्वाची भावना दलितेतर लेखकांच्या कादंबऱ्यांतील दलित जीवनाच्या चित्रणापेक्षा दलित लेखकांनी केलेल्या दलित जीवन चित्रणाचा वेगळेपणा नाविन्यपूर्ण आहे. तो पुढील मांडणीतून स्पष्ट करता येईल.

दलित जीवनाचे वास्तवः

दलित लेखकांनी दलित जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळे दलित कादंबरीत दलितांच्या घरादाराचे व त्यांच्या वस्तीचे वास्तव चित्रण आले आहे. सोबतच दलित करीत असलेला उद्योग व्यवसायाचे त्यांच्या राहणी मानाचे चित्र दलितांचे जीव घेणे दारिद्र्य त्यांच्या जीवनातील रुढी प्रथा परंपरा आणि अंधश्रद्धा दलितांचे दुःख त्यांच्यावर होणारा अन्याय अत्याचार प्रस्थापित व्यवस्थेवर दलितांच्या मनात खदखदणारा विद्रोह अस्पृश्य म्हणून दलितांना मिळणारी वागणूक व त्यांची होणारे अवहेलना समाजातील जातिभेदाचा त्यांना होणारा त्रास दलित जातीच्या अंतर्गत असणारी श्रेष्ठ कनिष्ठता दलित कुटुंब जीवनाची सुंदर चित्रे शिकलेल्या दलित तरुणांचे झपाट्याने होणारे पांढरी पेशीकरण इत्यादी विषयांच्या अनुषंगाने दलित जीवनाचा वास्तव्य वेध दलित कादंबरीकरांनी घेतला आहे.

दलितांच्या वास्तव दुःख दारिद्र्याचे चित्रण :

सवर्ण लेखकांनी दलितांच्या दुःख दारिद्र्याचे चित्रण आपल्या अनेक कादंबऱ्यातून केले आहे. त्याची अनेक उदाहरणे आपणास कादंबरीत दिसून येतात.

परंतु त्यांच्याकडे अस्सल अनुभव नसल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीत दलित दारिद्र्याची कल्पना फारशी वास्तवात येत नाही. त्या तुलनेत दलित लेखकांनी दारिद्र्य काय असते याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यामुळे त्यांच्या चित्रनाला वास्तवता प्राप्त झालेली दिसते. उदाहरणार्थ शंकराव खरात यांच्या मी 'माझ्या गावाच्या शोधात' या कादंबरीचा निवेदक सांगतो माझी आई बापाची भयानक गरिबी, हातावरचे पोट, काम करावे घाम काढावा तेव्हा कुठे कुठ भाकरी मिळे, त्यात वडील रोजगार आणि कष्टाचे काम करायला जात होते; आई कुणाकुणा कुणबी उनव्याच्या मळ्यात शेतात काम करत असायची, गावात गाडी काढायला जात होती, अशा प्रकारचं दलित जीवनातील भीषण दारिद्र्य आणि वास्तव ते वर्णन करतात.

दलित कादंबरीतील विद्रोह:

दलित कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यातून विद्रोहाची जाणीव व्यक्त केली आहे. गाव गाडचंमध्ये जगत असताना दलितांच्या वाटचला केवळ अपमान छळ अत्याचाराने पिळूनच आलेली आहे. सवर्णांनी दलितांना कधी प्रेमाने वागवले नाही माणूस म्हणून जगू दिले नाही, सामाजिक अन्याय जुलूम, भेदाभेद आणि आर्थिक शोषण यांचा अनुभव दलित वर्गाला आलेला आहे. म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्यातून सवर्णांच्या प्रवृत्ती विरुद्ध विद्रोह व्यक्त झालेला सदैव पहावयास मिळतो. कार्यकर्ता या कादंबरीत एकादशीचे विद्रोह चित्रण मुरलीधर जाधव करतात. तालुक्यात दुष्काळ पडला होता. मानखेड गावच्या महार वाड्यात स्वतंत्र आड होता पण त्या आडात गावातील सवर्णांनी कुचकेपणाने मेलेले कुत्रा आणून टाकलेले असते. महाराना पिण्याच्या पाण्याचे टंचाई होते. सगळी महार पोरं पाण्याच्या एका घोटासाठी ताणलेली असतात. गावातल्या मारुतीच्या अडावर मात्र गावकऱ्यांचा जनावरांसहित धुमाकूळ चाललेला असतो. महाराना मारुतीच्या आडास बंदी होती. इथल्या व्यवस्थेने धमनि रूढीने परंपरेने त्यांना मारुतीच्या नाकारलं होतं. पण जनावरांना मात्र तो आड मोकळा होता. रंभा भर उन्हाताना तीन-चार फलांवर असलेल्या तलावातून अनुमानी पाण्याने भरलेला हंडा आणते. पाण्यासाठी कासावीत झालेल्या मारवाड्यातील

पोरांच्या दंगलीने हंडा लावला जातो तेव्हा गयावया करणाऱ्या महारवाड्यातील लहान मुलांकडे पाहून रंभा निश्चयाने रिकामा हंडा उचलते व मारुतीच्या आडा वर जाते. सगळा महारवाडा तिकडे जाऊ नको म्हणून तिला विनवतो. पण रंभा ऐकत नाही एक म्हातारी म्हणते "मारुतीच्या आडावर पाय ठेवला तर गाववाले तुझा काष्टा जाग्यावर ठेवायचे नाय" रंभा या वाक्याने क्षणभर थांबली आणि जोरात ओरडली भेव दाव तोय होय मला; पण मी आता बाय कुठे राहिली. असा विद्रोही हुंकार ती भरते. गाव गाडचंमध्ये जगत असताना दलितांच्या वाटचला केवळ अपमान छळ अत्याचाराने पिळूनच आलेली आहे सवर्णांनी दलितांना कधी प्रेमाने वागवले नाही, माणूस म्हणून जगू दिले नाही. सामाजिक अन्याय, जुलूम, भेदाभेद आणि आर्थिक शोषण यांचा अनुभव दलित वर्गाला आलेला आहे; म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्यातून सवर्णांच्या प्रवृत्ती विरुद्ध विद्रोह व्यक्त झालेला सदैव पहावयास मिळतो.

आंबेडकरी विचारांचा आविष्कार

दलित कादंबरीतील वेगळेपणाचा आणखी एक महत्वाचा पैलू आहे; तो म्हणजे तिला प्राप्त झालेले आंबेडकरांचे वैचारिक अधिष्ठान होय. डॉ. आंबेडकर ही दलित जीवनाची योगसापेक्ष प्रत्यक्ष मूळ प्रेरणा आहे.; आत्मविकासाची डोळस जाणीव आंबेडकरांनी दलितांना दिली. त्यामुळे जवळजवळ पन्नास एक दलित कादंबऱ्यातून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे आंबेडकरी विचार प्रकट झालेला आहे. आंबेडकरांनी माणसाचे स्वातंत्र्य, माणसा-माणसांमधील समता आणि बंधुभाव यांना अधिक महत्त्व दिले. त्यामुळे जातीव्यवस्था, वर्ग व्यवस्था, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा व विषमते विरुद्ध आवाज उठविला. प्रज्ञा, शील व करुणेलाल महत्त्व दिले. हिंदू धर्मग्रंथ आणि धार्मिक परंपरा यावर हल्ला चढविला. मानवाच्या ऐहिक जीवनाला व सुखाला महत्त्व दिले. स्त्री पुरुष समानतेचा आग्र धरला. स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. अशा प्रकारच्या आंबेडकरांच्या विचारांचा आविष्कार दलित लेखकांनी आपल्या कादंबऱ्याच्या माध्यमातून केलेला आहे. त्यामध्ये काही कादंबऱ्यातील नायक हे लक्षणीय ठरतात.

सारांश

उपरोक्त वरील विवेचनावरून सारांश रूपाने असा निष्कर्ष काढता येतो की, दलित कादंबऱ्यांना आंबेडकरांच्या विचारांचे अधिष्ठान प्राप्त झालेले आहे. दलित कादंबरीतील नायक हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने विद्रोही आहेत. सोबतच या कादंबऱ्या दलित जातीतील सूक्ष्म भेदाचे बारकावे प्रकट करतात. त्याचप्रमाणे सवर्ण समाजाचा विरोध एकट्याने होणार नाही तर शोषित समाजाने एकत्र यायला पाहिजे असा सूक्ष्म सूर त्यांचा असतो. आधुनिक समाजात समता, स्वातंत्र्य, आणि बंधुता या मूल्यांची जवळीकता साधून श्रेष्ठ — कनिष्ठतेच्या विळख्यातून बाहेर निघता येईल असे दलित कादंबरीकरांना वाटते.

आधारभूत ग्रंथसंपदा

१) प्रा. रा. ग. जाधव — मुख्य संपादक, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड सातवा: १९५० ते २००० भाग तिसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे

२) शंकरराव खरात — 'मी माझ्या गावाच्या शोधात' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

३) डॉ. सुशीला ढगे — मराठी दलित कादंबरीची अभिनव वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

४) डॉ. शरण कुमार लिंबाळे — साठोत्तर मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, दिलीप राज प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे.



वर्तमान दृष्टीकोनातून भारत — पाकिस्तान संबंधांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

मनोजकुमार एस. नगरकर

सहयोगी प्राध्यपक, विभागप्रमुख, इतिहास विभाग,
नूतन आदर्श आर्ट्स, कॉमर्स — एस. एम. टी. एम.
एच. वेगड सायन्स कॉलेज, उमरेड,
जिल्हा—नागपूर (महाराष्ट्र)

सारांश

भारत—पाकिस्तान संबंध हा केवळ भारतीय उपखंडातच नाही तर संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात ज्वलंत आणि संवेदनशील विषय आहे. स्वातंत्र्यापासून आजपर्यंत त्यांचे संबंध स्पर्धा, संघर्ष आणि युद्धाच्या कक्षेबाहेर गेलेले नाहीत. तर दोन्ही राष्ट्रे समान संस्कृती, सभ्यता आणि वारशाचा भाग आहेत. १९४७ मध्ये भारताच्या फाळणीमुळे पाकिस्तानचा जन्म झाला. पाकिस्तान हा भारताचा सर्वात जवळचा शेजारी देश आहे, त्यामुळे भारताला सुरुवातीपासूनच पाकिस्तानशी चांगले संबंध प्रस्थापित करायचे आहेत. पण भारत—पाकिस्तान संबंधात सकारात्मक सुधारणा होऊ शकली नाही. १९६५, १९७१ आणि १९९९ मध्ये पाकिस्तानने भारतावर हल्ला करून शत्रुत्व दाखवले, जरी या दोन्ही युद्धांमध्ये भारतीय सैन्याने पाकिस्तानचा पराभव केला. असे असतानाही भारताने पाकिस्तानशी संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला पण काळाच्या ओघात त्यात कोणताही बदल होताना दिसत नाही. १९४७ पासून आजपर्यंत भारत—पाकिस्तानमधील सीमारेषा, सीमेपलीकडील दहशतवाद, काश्मीर प्रश्न, आर्थिक प्रश्न, आंतरराष्ट्रीय घटनांचा परिणाम, चीनने पाकिस्तानमध्ये कॉरिडॉर उभारणे, या सर्व गोष्टींनी भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंधांमध्ये आणखी दरी निर्माण करण्याचे काम केले आहे.

उद्दिष्ट:

१. वर्तमान स्तिथीतील भारत—पाकिस्तान संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घ्याने;
२. दोन देशांमधील संघर्ष आणि वैर निर्माण करणारे विविध मुद्दे आणि विषय;
३. भारत—पाकिस्तान युद्ध समजून घेणे;
४. काश्मीर मुद्यावरून पाकिस्तानचे दहशतवादी कृत्य.

कीवर्ड: युद्ध, दहशतवाद, पंतप्रधान, तणाव, संघर्ष प्रस्तावना

भारत—पाकिस्तान संबंध हे जगातील कोणत्याही दोन स्वतंत्र राज्यांमधील सर्वात गुंतागुंतीचे संबंध मानले जातात. दोन देशांमधील परस्पर संबंधांवर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत जे परराष्ट्र धोरणाच्या निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. दोन्ही देशांमध्ये परस्पर अविश्वास आणि निराकरण न झालेले मुद्दे आहेत. दिल्ली, आग्रा, अजमेर आणि लखनौ ही पाकिस्तानच्या इतिहासातील महत्त्वाची ठिकाणे आहेत. त्याचप्रमाणे पाकिस्तानमधील हडप्पा आणि मोहेंजोदारो ही भारतीय इतिहासातील महत्त्वाची ठिकाणे आहेत. उर्दू, पंजाबी, सिंधी आणि हिंदी अशा चार भाषा आहेत ज्या भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांमध्ये बोलल्या जातात. एकाच प्रकारचे कपडे दोन्ही राष्ट्रांच्या मोठ्या भागात परिधान केले जातात आणि खाण्याच्या सवयी, चालीरीती, मूल्ये आणि मनोरंजन देखील समान आहेत. १९४७ मध्ये भारताच्या फाळणीमुळे पाकिस्तानचा जन्म झाला. पाकिस्तान हा भारताचा सर्वात जवळचा शेजारी देश आहे, त्यामुळे भारताला सुरुवातीपासूनच पाकिस्तानशी चांगले संबंध प्रस्थापित करायचे आहेत. स्वातंत्र्यानंतर भारताचे पंतप्रधान नेहरूंनी पाकिस्तानशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला होता, परंतु भारत—पाकिस्तान संबंधांमध्ये सकारात्मक सुधारणा होऊ शकली नाही. १९६५ आणि १९७१ मध्ये, पाकिस्तानने भारतावर हल्ला करून शत्रुत्व दाखवले, जरी या दोन्ही युद्धांमध्ये भारतीय सैन्याने पाकिस्तानचा पराभव केला.

१९७१ च्या युद्धानंतर, भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी आणि पाकिस्तानचे पंतप्रधान भुट्टो यांच्यात १९७२ मध्ये शिमला करार झाला. या

कराराचा उद्देश पाकिस्तानमधील वाद शांततेने सोडवणे हा होता. त्यांच्या शांतताप्रिय धोरणाला अनुसरून भारताचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी पाकिस्तानशी मैत्रीचा हात पुढे करण्याचा प्रयत्न केला पण या मैत्रीला पाकिस्तानला कारगिल संघर्ष (१९९९) तोंड द्यावे लागले या युद्धातही हार पत्करून दोन्ही देशांमध्ये जून २००३ मध्ये राजनैतिक संबंध पुन्हा प्रस्थापित झाले आणि २००४ मध्ये मैत्रीचा उपक्रमही सुरू झाला, पण ही मैत्री फार काळ टिकू शकली नाही कारण २६ नोव्हेंबरला मुंबईतील हॉटेल ताजवर पाकिस्तानी दहशतवाद्यांनी हल्ला केला. २००८ मध्ये, २०१३ मध्ये, काश्मीर वादावर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये गंभीर लष्करी संघर्ष झाला.

२०१४ मध्ये, पाकिस्तानचे पंतप्रधान नवाझ शरीफ यांनाही भारतीय पंतप्रधान मोदींच्या शपथविधीसाठी आमंत्रित करण्यात आले होते. जो पाकिस्तानशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करण्यासाठी पंतप्रधानांनी केलेला सकारात्मक पुढाकार होता, पण भारताच्या या पुढाकाराला पाकिस्तानने २०१६ मध्ये उरी सेक्टरमध्ये केलेल्या हल्ल्यामुळे दुखावले. त्याचप्रमाणे पुलवामा येथे १४ फेब्रुवारी २०१६ रोजी पाकिस्तानने केलेल्या हल्ल्यामुळे, भारत आणि पाकिस्तान या परस्परविरोधी संबंधांव्यतिरिक्त दोन्ही देशांमध्ये पुन्हा तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झाली आहे, ज्याचा परिणाम भारत—पाकिस्तान संबंधांवर होत आहे. कारण सध्या भारताचा रशियापेक्षा अमेरिकेकडे बघण्याचा दृष्टिकोन मवाळ होत चालला आहे. याशिवाय चीनच्या विस्तारवादी धोरणांना पाकिस्तानचा पाठिंबा मिळत आहे. जे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी महत्त्वाचे आव्हान आहेत, त्यामुळे वरील घटकांचा भारत—पाकिस्तान संबंधांवर परिणाम झाला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

१९४७ मध्ये भारताची फाळणी झाल्यापासून भारत आणि पाकिस्तानमधील संबंध तणावपूर्ण आहेत. फाळणीनंतर काश्मीरचा प्रश्न निर्माण झाला, ज्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये अनेक युद्धे झाली. १९४७—४८, १९६५ आणि १९७१ च्या युद्धांमुळे हा तणाव आणखी वाढला. १९७१ चे युद्ध विशेषतः महत्त्वपूर्ण होते, ज्यामुळे बांगलादेशची निर्मिती झाली. वर्तमान संबंध

समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक घटनांचा हा संदर्भ महत्वाचा आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटिश राजवट संपेपर्यंत पाकिस्तान भारताचा एक भाग होता. भारताचे पाकिस्तान सोबतचे संबंध स्वातंत्र्यापासून संघर्ष आणि तणावाने भरलेले आहेत. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ज्याने भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले. ज्यांनी भारताच्या फाळणीला कडाडून विरोध केला, तर मुस्लीम लीगने 'द्वीराष्ट्र सिद्धांता' च्या आधारे पाकिस्तानच्या भूमिकेचे समर्थन केले, स्वातंत्र्यानंतर लगेचच अनेक समस्या होत्या — जसे की कायदेशीर आणि लष्करी मालमतेचे विभाजन, सीमारेषेचे सीमांकन. दोन्ही देश आणि राजघराण्यांमध्ये हे वाद असूनही दोन्ही देशांमध्ये काही महत्वाचे करार झाले. उदाहरणार्थ, १९५० चा नेहरू — लियाकत करार, १९६६ चा ताश्कंद करार आणि १९७२ च्या शिमला करारानंतर दोन्ही देशांमधील परस्पर तेढ कमी झाली नाही आणि पाकिस्ताननेही आपली सुरक्षा लक्षात घेऊन अण्वस्त्रे बनविण्याचा विचार सुरू केला. झियाउल हक यांनी भारताशी चर्चा केली असली तरी वेळोवेळी त्यांनी भारतविरोधी प्रचार केला आणि काश्मीर समस्या अधिक ज्वलंत केली.

परवेझ मुशर्रफ यांच्या कार्यकाळात पाकिस्तानचे राजकारण अतिशय मनोरंजक होते. पाकिस्तानच्या भारत धोरणाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या मुत्सद्देगिरीचा वापर करून भारताशी नवीन संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी १९९९ मध्ये पाकिस्तानात सत्तापालट करून सत्ता हस्तगत केली. मुशर्रफ यांनी भारताबाबत नेहमीच दुटप्पी धोरण स्वीकारले. एकीकडे ते भारतासोबत सहकार्याबद्दल बोलत होते आणि दुसरीकडे त्यांनी भारतात दहशतवाद्याला प्रोत्साहन देऊन अस्थिरता निर्माण केली होती. काश्मीरच्या दहशतवाद्यांचे वर्णन स्वातंत्र्यसैनिक आणि जिहादींचे वर्णन असे करण्यात आले. IS संरक्षणाखाली ठेवून केवळ दक्षिण आशियातच नव्हे तर संपूर्ण जगात दहशतवाद पसरवला गेला.

भारताकडून संरक्षणाची भावना अधोरेखित करत चीनकडून लष्करी साहित्य आणि अमेरिकेकडून आर्थिक मदत घेत राहिली, भारताचे मतभेद असूनही, व्यापार,

आर्थिक संबंध आणि सहकार्य यावर भर देत राहिले. भारताने १९९५ मध्ये पाकिस्तानला मोस्ट फेव्हर्ड लीजनचा दर्जा दिला पण भारताच्या विनंतीला न जुमानता जनरल मुशर्रफ यांनी भारताला MFN दर्जा दिला नाही.

२०१८ मध्ये, पाकिस्तानमध्ये पुन्हा सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या ज्यात नव्याने स्थापन झालेल्या तहरीक—ए—इन्साफला बहुमत मिळाले, म्हणजे हिंदीमध्ये न्यायासाठी आंदोलन. या पक्षाची स्थापना १९९६ मध्ये क्रिकेटपटू — राजकारणी इम्रान खान यांनी केली होती. पार्टी संपूर्ण पाकिस्तानात भ्रष्टाचाराच्या विरोधात जोरदार मोहीम सुरू केली ज्यामुळे पंतप्रधान नवाझ शरीफ यांना देश सोडावा लागला. अशा प्रकारे, एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून सात दशकांनंतरही, पाकिस्तान सुमारे ३७ वर्षे प्रदीर्घ काळ लष्कराच्या छायेखाली तग धरून राहिला. पाकिस्तानच्या राजकारणात फक्त तीन विभाग आहेत — सैन्य धार्मिक गट आणि राजकीय पक्षांभोवती फिरत होते.

आशियामध्ये भारताचे दीर्घकालीन हित आहे. त्याची प्राथमिक आवड ऊर्जा क्षेत्र आहे. याशिवाय, भारताने मध्य आशियात आपला प्रभाव प्रस्थापित करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे या भागातील पाकिस्तानचा प्रभाव कमी करणे आणि बाह्य शक्तींना रोखणे हे आहे. भारत आपल्या 4C धोरणांतर्गत पाकिस्तानला गुंतवण्यासाठी 4C धोरण सुरू करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

२०१४ नंतर, पंतप्रधानांनी त्यांचे लक्ष भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर केंद्रित केले, त्यांनी त्यांच्या कार्यकाळात अनेक देशांना भेटी दिल्या आणि परराष्ट्र संबंध मजबूत करण्यासाठी पुढाकार घेतला. २०१६ मध्ये पंतप्रधानांनी पाकिस्तानला भेट दिली होती. १२ वर्षांनंतर भारतीय पंतप्रधानांची ही पहिलीच पाकिस्तान भेट होती. यावरून भारत पाकिस्तानशी संबंध ठेवण्याबाबत गंभीर असल्याचे दिसून येईल. मात्र पंतप्रधानांच्या दौऱ्यानंतर भारतातील पंजाब प्रांतातील पठाणकोट जिल्ह्यात असलेल्या हवाई दलाने डॉ स्टेशनवर एक दहशतवादी हल्ला झाला, ज्यामध्ये पाकिस्तानची दहशतवादी संघटना जैश—ए—मोहम्मद सहभागी होती. या हल्ल्यानंतर भारत

आणि पाकिस्तानमधील प्रत्येक स्तरावरील चर्चा ठप्प झाली. २०१६ च्या मध्यात पाकिस्तानने काश्मीरमध्ये अत्यंत हिंसक कारवाया केल्या. त्याचप्रमाणे, पाकिस्तान सीमेवर आत्मघाती हल्ला करण्यात आला, ज्यामुळे भारत सरकारने सुरू केलेल्या शांतता प्रक्रियेवर परिणाम झाला. या कृती—प्रतिक्रियांमुळे दोन्ही देशांमध्ये अविश्वास निर्माण झाला. १९७३ नंतर प्रथमच भारताने पाकिस्तानातील बालाकोटमधील दहशतवाद्यांचा बॉम्ब टाकून खात्मा केला.

भारताने १९९२ मध्ये पूर्वेकडे स्वीकारले होते, परंतु त्याच्या अंमलबजावणीत अनेक अडथळे आहेत. त्यामुळे लुक ईस्ट पॉलिसीऐवजी अॅक्ट ईस्ट पॉलिसीवर भर दिला जात आहे. त्यामुळे भारत—पाकिस्तान संबंध अधिक घट्ट झाले. दोन्ही देशांमध्ये शांतता प्रस्थापित होण्याची आशा निर्माण झाली होती पण जम्मू—काश्मीरमधील कलम ३७० रद्द केल्यामुळे दोन्ही देशांमधील राजनैतिक संबंध संपुष्टात आले. असे असूनही, पाकिस्तानने २०१९ च्या अखेरीस करतारपूर कॉरिडोर उघडून सकारात्मक संकेत देण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामध्ये शीख समुदायाचे लोक तेथे प्रवास करू शकतात. शांततेचा हा कॉरिडोर दोन्ही देशांच्या सरकारांमधील परस्पर सामंजस्याने झाला. दोन्ही देशांना एकमेकांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर करावा लागेल. याशिवाय कोणताही वाद नाही.

पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये बांधकाम प्रकल्प सुरू आहे जो पाकिस्तानच्या ग्वादर बंदराला पश्चिम चीनमधील कामन शहराशी जोडेल. काश्मीर, लडाख, अरुणाचल प्रदेश, सिक्कीम, उत्तराखंड आणि पंजाब या भारतीय सीमावर्ती प्रांतांच्या सीमेजवळ ४४ पूल बांधले जात आहेत.

ऑगस्ट २०१९ मध्ये भारताने जम्मू—काश्मीरचा नकाशा बदलल्यानंतरही तणाव कमी झालेला नाही. सध्या पाकिस्तानमध्ये लोकशाही सरकार आहे, पण अंतर्गत अस्थिरता, बाह्य दबाव, समानतेची भावना आणि भारतासोबतची स्पर्धा आणि मानसिक युद्धामुळे ते भारताशी सौहार्दपूर्ण संबंध ठेवत नाही. पंतप्रधान इम्रान खान यांना द्विपक्षीय चर्चेद्वारे भारताशी चांगले संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न करायचा आहे. पण I.

तेथील राजकारण फक्त मी ठरवतो. पाकिस्तान सध्या आर्थिक मंदीतून जात आहे. त्याने आर्थिक व्यवस्था आणि लोकशाहीची तत्वे वापरली पाहिजेत जेणेकरून शेजारील देश आणि अंतर्गत समस्यांपासून मुक्तता मिळेल. बलुचिस्तान, पख्तून निस्तान आणि मुहाजिरच्या समस्यांमुळे सध्या पाकिस्तान अडचणीत आहे, त्यांना दडपण्यासाठी अडीच लाख सैनिक तैनात करावे लागले आहेत, तर सिंगमध्येही सत्ताधारी वर्गाविरोधात प्रचंड नाराजी आहे, त्यामुळे जाण्याची हिंमत आहे. भारताशी युद्ध केल्यास ते नष्ट होईल.

सीमापार दहशतवाद हा भारत—पाकिस्तान संबंधांमधील आणखी एक गंभीर मुद्दा आहे. भारतीय हद्दीत दहशतवादी कारवाया करणाऱ्या दहशतवादी गटांना पाठिंबा देत असल्याचा आरोप भारताने अनेकदा पाकिस्तानवर केला आहे. उरी हल्ला, पुलवामा हल्ला, बालाकोट हल्ला यांसारख्या घटनांमुळे हा वाद आणखी वाढला आहे. पाकिस्तान हे आरोप फेटाळून लावतो आणि त्यांना भारताने लादलेले मानतो.

भारत आणि पाकिस्तानमधील लष्करी संबंधांमध्ये सतत तणाव आहे. दोन्ही देशांमधील अण्वस्त्रांच्या शर्यतीमुळे हा तणाव आणखी वाढला आहे. मोठ्या प्रमाणावर सैन्य तैनात करणे आणि सीमेवर सतत संघर्षाची परिस्थिती यामुळे प्रादेशिक स्थिरतेला गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. दोन देशांमधील वेळोवेळी होणाऱ्या लष्करी संघर्षांमुळे दक्षिण आशियातील शांतता आणि सुरक्षेला गंभीर आव्हाने आहेत.

राजनैतिक आघाडीवर भारत आणि पाकिस्तानमधील संबंध तणावपूर्ण आहेत. शिमला करार, लाहोर जाहीरनामा आणि आग्रा शिखर परिषद यासारखे महत्त्वाचे राजनैतिक प्रयत्नही दोन्ही देशांमध्ये चिरस्थायी शांतता प्रस्थापित करण्यात अयशस्वी ठरले. आर्थिक संबंधांच्या बाबतीत, दोन्ही देशांमधील व्यापार क्रियाकलाप मर्यादित आहेत आणि विविध प्रकारचे व्यापार अडथळे देखील उद्भवतात. भारताने पाकिस्तानला मोस्ट फेवर्ड नेशन (MFN) दर्जा देण्यास अनेकदा नकार दिला आहे.

सांस्कृतिक संबंधांच्या क्षेत्रात, भारत आणि पाकिस्तानमध्ये भाषा, संगीत, चित्रपट आणि कला

यासारखे बरेच साम्य आहे. या सांस्कृतिक समानता असूनही, राजकीय आणि लष्करी तणावाचा लोक—लोकांच्या संबंधांवर परिणाम झाला आहे. खेळ, विशेषतः क्रिकेट हे दोन्ही देशांमधले महत्वाचे नाते निर्माण झाले आहे, परंतु ते राजकारण आणि संघर्षांही अस्पर्शित राहिलेले नाही.

संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी भारत—पाकिस्तान संबंधांमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने काश्मीर प्रश्नावर अनेक ठराव पारित केले आहेत, परंतु ते अद्याप कोणत्याही ठोस तोडग्याकडे वाटचाल करू शकलेले नाहीत. याशिवाय अमेरिका, चीन आणि रशियासारख्या प्रमुख देशांनीही आपापल्या सामरिक हितसंबंधांच्या आधारे या प्रदेशात हस्तक्षेप केला आहे. हा आंतरराष्ट्रीय हस्तक्षेप काहीवेळा संबंध सुधारण्यासाठी उपयुक्त ठरला आहे, तर काही वेळा समस्या आणखी गुंतागुंतीच्या बनवल्या आहेत.

सध्या भारत—पाकिस्तान संबंधांमध्ये काश्मीर वाद, सीमापार दहशतवाद आणि लष्करी तणाव यांसारखे मुद्दे सर्वाधिक ठळक आहेत. भारताने जम्मू—काश्मीरचा विशेष दर्जा हटवल्यानंतर दोन्ही देशांमधील तणाव आणखी वाढला आहे. शिवाय, पाकिस्तानातील राजकीय अस्थिरता आणि आर्थिक संकटाचाही संबंधांवर खोलवर परिणाम झाला आहे. आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा दबाव आणि मध्यस्थी असूनही, या क्षणी दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारण्याची शक्यता कमी आहे.

भविष्यात भारत—पाकिस्तान संबंध सुधारण्याच्या शक्यता राजनैतिक प्रयत्नांवर, लोक—जनतेतील संबंधांमध्ये सुधारणा आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या भूमिकेवर अवलंबून आहेत. शांतता प्रक्रिया पुन्हा सुरू करण्यासाठी दोन्ही देशांना आपापले मतभेद चर्चेतून सोडवावे लागतील. शिवाय, प्रादेशिक स्थिरतेसाठी दोन्ही देशांनी अण्वस्त्रांच्या शर्यतीवर नियंत्रण ठेवणे आणि दहशतवादाच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी गंभीर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

२०१६ च्या उत्तरार्धातही भारत आणि पाकिस्तानमधील राजनैतिक संबंध बिघडले. दोन्ही पंतप्रधानांनी ऑगस्टमध्ये आपापल्या स्वातंत्र्य दिनाच्या

सोहळ्याचा उपयोग सार्वजनिकपणे दोन्ही देशांमधील तणाव वाढवण्यासाठी केला. पाकिस्तानच्या पंतप्रधानांनी हा दिवस काश्मीरच्या स्वातंत्र्यासाठी समर्पित केला, तर भारतीय पंतप्रधानांनी पुन्हा भारतात कथित पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाचा निषेध केला. विशेषतः उरी हल्ल्यामुळे भारत आणि पाकिस्तानमधील राजनैतिक तणावात वाढ झाली आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेच्या बैठकीदरम्यान, पाकिस्तानच्या पंतप्रधानांनी काश्मीरमध्ये भारतीय सैन्याने केलेल्या कथित मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाविरुद्ध वैयक्तिकरित्या बोलले, जेव्हा भारतीय राजदूताने पाकिस्तानला दहशतवादाची आयव्ही लीग असे वर्णन केले होते.

निष्कर्ष :

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंधांच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की या संबंधांवर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत, जे वेळेवेळी बदलत राहतात. काश्मीर वाद, सीमापार दहशतवाद आणि लष्कर या संबंधांमध्ये तणाव ही एक प्रमुख समस्या आहे, ज्यामुळे त्यांची गुंतागुंत वाढते. मात्र दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारणेची शक्यता राजनयिक प्रयत्नांवर आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या सहकार्यावर अवलंबून आहे. शांतता आणि स्थिरतेसाठी दोन्ही देशांनी त्यांच्यातील मतभेद दूर करण्यासाठी संवाद साधणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक स्थिरता राखण्यासाठी मार्ग दाखवा आणि आवश्यक पावले उचलावी असे वाटते. याशिवाय, सुरक्षेच्या क्षेत्रातील द्विपक्षीय स्पर्धा आणि लष्करी, आर्थिक, तांत्रिक आणि राजनैतिक प्रभावाच्या बाबतीत दोन्ही देशांमधील वाढती दरी यामुळेही भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंधांमध्ये बदल होण्याची अपेक्षा मर्यादित झाली आहे. भारत सरकारने अनेक गंभीर प्रयत्न करूनही, पाकिस्तानसोबतचे खराब संबंध सुधारण्यात भारत अपयशी ठरला आहे. त्याऐवजी, वाटाघाटी आणि पाकिस्तानशी संबंध सुधारण्याच्या भारताच्या प्रयत्नांना अपयश आल्याने भारतीय सुरक्षा यंत्रणेच्या निराशावादी दृष्टिकोनालाच बळ मिळाले आहे. भारताच्या पंतप्रधानांच्या परराष्ट्र धोरणातील प्राधान्य हे शेजारी राष्ट्र धोरणाला आहे, जे शेजारी राष्ट्रांशी मजबूत संबंध निर्माण करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे.

सध्याच्या पाकिस्तान सरकारनेही या संबंधांमध्ये थोडा गोडवा घालून पुढे जायला हवे आणि भारताशी संबंध दृढ करण्यासाठी आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल घडवून आणले पाहिजेत. सध्याच्या भारत सरकारने जसा काश्मीर प्रश्न शांततेने संपवण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्याचप्रमाणे पाकिस्ताननेही यासाठी पुढाकार घेण्याची गरज आहे.

संदर्भ:

- 1 डॉ. कुदेसिया कृष्णा, भारतातील जागतिक राजकारण, मध्य प्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, भोपाळ, १९७२, पृ. १०५.
- 2 खन्ना व्ही.एन., अरोरा लीपाक्षी, भारताचे परराष्ट्र धोरण, विकास पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, 2008, पृ. ७६.
- 3 किता, पृ. 107
- 4 पवन कुमार, भारताचे परराष्ट्र धोरण, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, 2006, पृ. 210.
- 5 बिपिनचंद्र, भारत स्वातंत्र्यानंतर, हिंदी माध्यम अंमलबजावणी संचालनालय, दिल्ली विद्यापीठ, दिल्ली, 2015, पृ. १४५.
- 6 शाह, पौर्णिमा, सार्क देशांमधील सहकार्य आणि संघर्ष, दीपक पन्नामी, आर. बी. एस. ए. प्रकाशक, जयपूर, 2001, पृ. ४२.
- 7 डॉ. कुदेसिया कृष्णा, जागतिक राजकारणातील भारत, पृ. ७६
- 8 खन्ना व्ही.एन., अरोरा लीपाक्षी, भारताचे परराष्ट्र धोरण, पृ. ७६
- 9 दत्त व्ही.पी., बदलत्या जगात भारताचे परराष्ट्र धोरण, विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. घेतला. जंगपुरा, नवी दिल्ली, पृ. 113.
- 10 भारद्वाज रामदेव, भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध, मध्य प्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, पृ. ६५.
- 11 बिपिन चंद्र, स्वातंत्र्यानंतरचा भारत, पृ. 149
- 12 पवन कुमार, भारताचे परराष्ट्र धोरण, पृ. 215
- 13 पवनकुमार, पृ. 216
- 14 खत्री हरीश कुमार, भारताचे परराष्ट्र धोरण, कैलाश पुस्तक सदन, भोपाळ, पृ. ४८
- 15 डॉ. शर्मा प्रभुदत्त, विदेश नीति तत्त्वे आणि

सराव, कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, पृ. 115

16 भारद्वाज रामदेव, भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध, पृ. ६८

17 डॉ. शर्मा मथुरालाल, आंतरराष्ट्रीय संबंध, कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, पृ. 102

18 दत्त व्ही.पी., बदलत्या जगात भारताचे परराष्ट्र धोरण, पृ. 117

19 डॉ.फादिया बी. एल., भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध, साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा, पृ. ३६

20 डॉ. गेहलोत बी. सिंग., भारतीय परराष्ट्र धोरण, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, पृ. 22

21 डॉ. शर्मा प्रभुदत्त, परराष्ट्र धोरण सिद्धांत आणि सराव, पृ. 118

22 डॉ.फादिया बी. एल., भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध, पृ. 39

23 किता, पृ. 40

24 खत्री हरीश कुमार, भारताचे परराष्ट्र धोरण, पृ. 52

25 डॉ. शर्मा प्रभुदत्त, परराष्ट्र धोरण सिद्धांत आणि सराव, पृ. 119

26 किता, पृ. 121



25

‘पाणी कुठंवर आलं गं बाई’ मधील वंचित स्त्री

प्रा. दिलीप यशवंत बर्वे

संशोधक प्राध्यापक, सहा.प्राध्यापक मराठी,
लक्ष्मीबाई सीताराम हळबे कला, वाणिज्य आणि
सायन्स महाविद्यालय, दोडामार्ग,
ता. दोडामार्ग, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा.डॉ. ममता इंगोले

मार्गदर्शक, प्रोफेसर तथा मराठी विभागप्रमुख,
डॉ. एन.एच. सिन्हा कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पातूर, जि. अकोला

प्रस्तावना :

या पवार यांचा द ‘कोंडवाडा’ नंतर ‘पाणी कुठंवर आलं गं बाई’ हा प्रसिद्ध झालेला दुसरा कवितासंग्रह आहे. दया पवार यांच्या कवितांचा हा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. यामधून त्यांनी ग्रामीण भागातील दलित-वंचित स्त्रियांचा जीवन संघर्ष आणि तिच्या समोरील नानाविध संकटे, त्यातून मार्गक्रमण करताना तिची होणारी ससे होलपट, अवहेलना, कुटुंबासाठी करावी लागणारी धडपड पवारांनी प्रभावीपणे संग्रहातून चित्रित केली आहे. ग्रामीण भागातीलच नाही तर एकूणच वंचित वर्गातील स्त्रियांवर असलेल्या कौटुंबिक, धर्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बंधने, तिच्यावर पडणारा मानसिक आणि शारीरिक ताणतणाव, त्यातून तिच्या आरोग्यावर होणारा विपरीत परिणाम तिच्या दुःखासहित या कवितासंग्रहातून मांडला आहे, याचा शोध प्रस्तुत निबंधातून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कवितासंग्रहाचे स्वरूप:

दया पवारांचे नाव केवळ दलित साहित्यापुरतेच मर्यादित नसून, समग्र मराठी साहित्यविश्वाला लेखक

म्हणून ते परिचित आहेत. समाजव्यवस्थेत कोणतेच व f/kd j ul y ५; ko for -दलित स्त्रियांच्या आणि प्रस्थपित समाजाच्या स्त्रियांच्या दुःखाचा स्तर हा अनेक बाबतीत भिन्न आहे. बहुतेक दलित साहित्यिकांच्या साहित्यातून विशेषतः काव्यातून अधोरेखित केले आहे. दलित कवितेच्या आणि प्रचलित कवितेच्या प्रेरणा व स्वरूप भिन्न असल्याची जाणीव बहुसंख्य दलित कवींनी आपल्या कवितेतून जाहीरपणे ज्यांनी दाखवून दिले, त्यामध्ये दया पवारांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. कोंडवाडा नंतर ‘पाणी कुठंवर आलं गं बाई’ या हा त्यांचा दुसरा कवितासंग्रह. सदर कवितासंग्रह त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या द्वितीय स्मृतिदिनाला त्यांची कन्या प्रा. प्रज्ञा पवार यांनी ‘मेहता पब्लिशिंग हाऊस’च्या सहकार्याने प्रकाशित करण्यात आला. पवारांच्या कवितेचे वेगळेपण यातून पुढे पूर्ण विकसित झाल्याचे दिसून येते. दलित कवितेच्या विश्वात त्यांची कविता ही साधी, संयत आणि कारुण्याने भरलेली, दलित सोशित आणि वंचित स्त्रियांचे दुःख मांडत ती ठामपणे उभी राहते. ‘पाणी कुठंवर आलं गं बाई’ कवितासंग्रहातून त्यांनी ग्रामीण समाजातील पददलित वंचित स्त्रियांवर सामाजिक विषमतेमुळे तिच्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराबरोबरच तिच्या समोर उद्भावणाऱ्या विविध समस्यांचे प्रभावीपणे चित्रण केले आहे. कवितासंग्रहातून समाजातील स्त्रियांप्रती असलेली तळमळ आणि संवेदनशीलतेचे दर्शन घडते. नगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यात आदिवासी बहुल भागात झालेल्या भंडारदरा धरणात येथील आदिवासी आणि दलितांची शेकडो एकर जमीन हस्तांतरीत करण्यात आली, तर काही जमीन धरणाच्या पाण्याखाली गेल्याने अनेक कुटुंबांना बेघर व्हावे लागले. कुटुंबाचे पालन पोषण करण्यासाठी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही हाताला मिळेल ते काम करावे लागले. ज्या प्रकल्पामुळे त्यांना बेघर व्हावे लागले होते, त्याच धरणाच्या उभारणीच्या कामावर मजुरी करण्याची वेळ त्यांच्यावर येते. आपलेच सरण आपल्यालाच रचावे लागावे, आपल्याच हाताने आपले मरण ओढवून घेतल्याची दुःखद भावना त्यांच्या मनात निर्माण झाली. नाविलाज म्हणून धरणावर मजुरीसाठी जावे लागते. धरण पूर्ण झाले मात्र स्थानिकांना त्यातील

पाण्याचा काहीच फायदा झाला नाही. त्याचा लाभ अकोले, संगमनेर तालुक्यातील प्रस्थापित शेतकऱ्यांना झाला. धरणग्रस्त भागातील विस्थापित झालेल्या येथील दलित आदिवासी वंचितच राहिला. यामध्ये स्त्रीयांचीच सर्वाधिक कुचंबना झाली. कुटुंब चालवितांना तिची होणारी ओढाताण, मानसिक कुचंबना, होणारा कौटुंबिक छळ, जातीयद्वेष आणि पुरुषी मानसिकतेतून होणारा अत्याचार पवारांनी स्वतः पाहिला, त्यातूनच त्यांच्या कवितेने आकार घेतला. कोंडवाड्यातील कवितेपेक्षा ही कविता अधिक प्रगल्भ, समग्रतेने व्यक्त होणारी, साधी, संयत आणि ग्रामीण दलित स्त्रियांचा भावभावनांना मोकळी वाट करून देणारी आहे.

ग्रामीण वंचित स्त्री चित्रण: -

दया पवारांच्या 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' कवितासंग्रहातील कविता लोकगीतांच्या रूपबंधातून ग्रामीण कष्टकरी वंचित स्त्रियांच्या वेदनेचा करून स्वर आळवणाऱ्या आहेत. संग्रहातील 'बाई मी धरण धरण बांधिते' आणि 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' या कविता अत्यंत गाजल्या. दलित वंचित स्त्रियांच्या जगण्यातले जीवघेणे दुःख, तिची अवहेलना व्यक्त होताना कविता वाचकांच्या हृदयाला चटका लावून जाते. या संग्रहात एकूण अडतीस कविता असून, त्यातून ग्रामीण दलितवंचित स्त्रियांचा भाव-भावना, दुःख आणि तिच्या कष्टप्रद जीवनाचे चित्रण पवारांनी मांडले, त्याबरोबरच त्यांनी स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, येशू ख्रिस्त, भगवान बुद्ध, पंढरपूरचा विठ्ठल यांचेही कवितेतून शब्दचित्र रेखटले आहे. प्रामुख्याने तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीय आणि लैंगिक विषमतेला बळी पडलेल्या दलित स्त्री-शूद्रांच्या जीवघेण्या यातना बहुतेक कवितांमधून या ना त्या स्वरूपात प्रकट झाल्या आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेने मनुस्मृतीनुसार समग्र स्त्री जातीला दलितांप्रमाणेच अत्यंत तुच्छतेने वागवले. अनेकप्रकारच्या अनिष्ट प्रथांच्या नावाखाली त्यांच्यावर बंधने घालून गुलाम बनविले. शारीरिकदृष्ट्या परिपक्व होत असताना नैसर्गिकरीत्या येणाऱ्या मासिक धर्माला समाजव्यवस्थेने अपवित्र ठरवून विटाळाचा भोग तिच्या कायमच नशिबी मारला. आपण या देशात, या समाजात नेमके कुठे

आहोत? असा संभ्रम सतत त्यांना सतावत राहतो. तिची ही संभ्रमावस्था व्यक्त करताना 'मी तळयात की मळयात' असा प्रश्न तिला पडतो. 'अहंकाराचा बुडबुडा फुटला तरी माथ्यावरचा कलंक अजून पुसला गेलेला नाही, अद्वैताचा नाडा हाती लागत नाही, खाली पाय ठेवावा, तर निसरड्या शेवाळावरच पडतो.' (किती पायऱ्या उतराव्या) अशी तिची निराधार आणि भयभितावस्था झाली आहे. 'या तुमच्या दुनियेत, तुमच्या संस्कृतीत आपल्या पायाखाली सतत रक्ताचे सडेंच पसरलेले दिसतात. तुमच्या पोशाखी संस्कृतीत आपले नागडेपणच उठून दिसते. तुमचा मुखवटा घालून जगणे अशक्य होते. आपण सतत वधस्तंभाकडेच चाललोय' याची तिला पदोपदी जाणीव होते. (पाणी कुठंवर आलं गं बाई' पृ.४-५) [वधस्तंभ), केवळ अशाप्रकारची दलित स्त्रियांबरोबर दलित पुरुषांची मानसिक घुसमट पवार व्यक्त करतात. भारताबरोबरच अमेरिकेतही भारतासारखीच सामाजिक विषमता असल्याचा त्यांना अनुभव येतो. अमेरिकेत श्वेतवर्णीय म्हणजे गोऱ्यांकडून कृष्णवर्णीयांचा म्हणजे निग्रोंचा प्रचंड द्वेष केला जातो. तेथील निग्रो वस्ती हार्लेम बघताना त्यांना मुंबईतील गोलपिठ्यांचे स्मरण होते. तेथील कोणा एका अक्करमाशाच्या आईच्या गाईसारख्या डोळ्यात त्यांना आपलीच आई दिसते.

'माझा कोंबडा कुणी मारला बाई (कोंबडा), 'घुसळण घुसळीते बाई, 'अजून लोणी का गं न्हाई' (लोणी पृ.१७-१८) 'मांडव रचता रचता, उभी हयात ग गेली, वेल मांडवाशी जाता, सुखा चव नाही आली' (मांडव, २७), 'आडाचं पाणी, पाणी बाई खोलवर, हाताला आले फोड, शिंदू कुठवर.' (आडाच पाणी, ३०) 'केलं रक्ताचं शिपान, येल मांडवाला गेली, गोऱ्या गोऱ्या दंडावर, बाई चोळी मी गोंदली', (चोळी, ३२), 'सोन्याची बाई सुरी, तिला चांदीची ग धार, मह्या दुबळ-वाडीत, कसा जपावा शिणगार' (सोन्याची बाई सुरी, ३३) 'कोन दळती दळती जात्यात, बाई मी चिधीत ग सांधीत, जात्यावरचा वरचा दिसता हात, कोन हसती हासती बाई सुपात' (चिलमाचं गाव), या लोकगीतांच्या लयीतल्या गीतांचा बाज स्त्री जीवनातल्या सुख-दुःखांना समर्थपणे कवटाळतो. 'बाई मी धरण, धरण बांधिते, माझं मरण, मरण कांडीते' आणि 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' या

दोन गीतांनी तर अनेकांना भुरळ घातली आहे. दया पवार यांच्या अल्पाक्षरी कवितेतील स्त्री मनाचे भावदर्शन आणि एक दलित म्हणून भोगाव्या लागलेल्या दुःखाचे निवेदन संवेदनक्षम मनावर नक्कीच आघात करते.

प्रत्यक्ष पवारांना आलेल्या बऱ्या वाईट अनुभवांचे अत्यंत संयमशीलपणे प्रकटीकर केलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्याकवितेत विद्रोह असला तरी त्यात आक्रस्ताळेपणा नाही. ती अधिक चिंतनशील बनणारी, मनातल्या खोलवर जखमा अगदी हळुवारपणे, सौम्यपणे उघडी करणारी, आर्त स्वरात व्यथा गुंफता-गुंफता आवेगाने कड्यावरून कोसळणारी कविता आहे. वाट्याला आलेल्या ज्वालाग्राही अनुभवाला पवार कोणत्याही प्रकारचा साजशरंगार न करता, मनातील खदखदत आहे तशीच व्यक्त करतात. त्यामुळे येथे दलित वेदना आक्रस्ताळी न होता अधिक संयतपणे काव्यरूप धारण करते. सामुहिक दुःखाचा शोध पवारांनी अधिक समग्र आणि खोलवर घेतला आहे. वैयक्तिक अनुभवांतून सामूहिक आविष्कार हे त्यांच्या कवितेचे स्वरूप आहे. त्यांचे जीवनानुभव आणि कविता यांच्यामध्ये त्यांचे व्यक्तिमत्व उभे आहे. आलेल्या अनुभवांचा अन्वयार्थ शोधून त्याच्या अर्थानुरूप मूळ अनुभवाचा आकार आणि त्याचा घाट समर्पकपणे साधला आहे. सदर कवितासंग्रहात दया पवार ग्रामीण दलित स्त्रिया वेदनेला, कारुण्यपूर्ण व्यथेला आणि तिच्या संवेदनशीलतेला नवे परिमाण मिळवून देतात. संग्रहातील 'कोंबडा', 'बाजार', 'लोणी', 'आडाचं पाणी', 'चिलमाचं गाव', 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई', 'धरण' या कवितांना लोकगीत सादृश्य असा अर्थ व घाट लाभला आहे. पाणी कुठंवर आलं गं बाई' आणि 'बाई मी धरण बांधते, माझं मरण कांडीते' या विद्रोहाचा अंगार फुलाविणाऱ्या दोन कविता नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या प्रेरणास्थानी राहिल्या आहेत.

दया पवार यांच्या कवितेत भावनिकता आणि संवेदनशीलता यांचा संगम दिसतो. ग्रामीण स्त्रियांच्या दुःखाचे, त्यांच्या कष्टांचे आणि त्यांच्या आशा-अपेक्षांचे प्रतिबिंब कवितेतून दिसते. 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' या ओळीतून ग्रामीण स्त्रीची एक प्रकारची हतबलता आणि व्यथा प्रकट होते. प्रत्येक सजिवाला जगण्यासाठी

पाण्याची नितांत आवश्यकता असते, मात्र ते मिळवण्यासाठी ग्रामीण स्त्रिला करावा लागणारा प्रचंड संघर्ष, कष्टप्रद प्रवास, त्यातून येणारी थकलेपणाची भावना कवितेतून स्पष्टपणे दिसून येते. ग्रामीण भागातील पाण्याची समस्या केवळ कृत्रिम नसून, ती एक मुलभूत आणि सामाजिक समस्या आहे. या समस्येमुळे ग्रामीण स्त्रियांवर येणारा ताण-तणाव, याचा त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम या सर्व गोष्टींचा विचार कवितांतून प्रकट होतो. दया पवार यांनी या समस्येचा सामाजिक संदर्भ कवितेतून मांडला आहे. अत्यंत साध्या, सोप्या आणि प्रभावी भाषाशैलीचा अवलंब करून आजपर्यंत वंचित असलेल्या ग्रामीण स्त्रिया यातून बाहेर पडण्याच्या वास्तव हुकाराचे चित्र दया पवारांनी वाचकांच्या डोळ्यासमोर उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. खऱ्या अर्थाने या कवितासंग्रहातून त्यांनी ग्रामीण भागातील वंचित जीवनातील विषमतेचे यथार्थपणे दर्शन घडविले आहे.

निष्कर्ष :

दया पवार यांनी लोकगीताच्या रूपबंधातून ग्रामीण भागातील कष्टकरी स्त्रियांच्या व्यथा-वेदना संयतपणे करून घ्याने मांडल्या आहेत. संग्रहातील 'बाई मी धरण बांधते' आणि 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' या कविता अत्यंत गाजल्या. कवितेतून ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या जगण्यासाठी चाललेल्या संघर्षाचे चित्रण संवेदनशील वाचकांच्या हृदयाला अस्वस्थ करते. प्रामुख्याने त्यातून ग्रामीण दलित आणि वंचित स्त्रीच्या भावभावनांचा विविध पातळ्यांवरचा आविष्कार केला आहे. समस्त स्त्रियांच्या जीवनातील समस्या आणि त्यांच्या सहनशिलतेचे दर्शन यामधून घडते. पाणी म्हणजे जीवनाचे प्रतिक मात्र त्यासाठी स्त्रियांना अनेकदा संघर्ष करावा लागतो. या सामाजिक अन्यायाची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. कवितासंग्रहातून दलित स्त्रियांच्या जीवनाचा प्रवास हा अंधारातून प्रकाशाकडे जाण्याचा मार्ग शोधण्यासाठी प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते. अनिष्ट परंपरेपासून मुक्त होण्याची तिची तीव्र इच्छा आहे. ही कविता सामाजिक बंधनांमधून मुक्त होण्याची प्रेरणा देते.

समारोप :

अशाप्रकारे 'पाणी कुठंवर आलं गं बाई' कवितासंग्रहातून दलित-वंचित स्त्रियांच्या वेदना, संघर्ष, आणि त्यांच्या अस्तित्वाच्या लढ्याचे विविध पैलू उलगडतात. दया पवार यांच्या लेखणीतून कवितांमधून सामाजिक अन्यायाचे आणि त्यांच्या संघर्षाचे सजीव चित्रण केले आहे. या कवितांचे रसग्रहण करताना त्यांच्या जीवनातील विविध अंगांचे आणि त्यांच्यातील सहनशक्तीचे, आशा-निराशेचे, सकारात्मकतेचे, दलित-वंचित स्त्री जीवनातील संघर्षाचे, तिच्या सहनशीलतेचे आणि तिच्या अस्तित्वाच्या लढाईचे प्रभावी दर्शन घडते.

संदर्भ :

१. पवार दया, पाणी कुठंवर आलं गं बाई, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथम आवृत्ती, नोव्हेंबर १९९८.



26

पानिपतचे पहिले युद्ध व बाबर

प्रा. डॉ. रमेश महादेवराव भगत

रा. सुं. बिडकर महाविद्यालय हिंगणघाट, जि. वर्धा

पानिपतच्या रणमैदानात दिल्लीच्या गादीसाठी प्रमुख तीन युद्ध झाली इ.स. १५२६, इ.स. १५५६, इ.स. १७६१. पानिपतचे पहिले युद्ध मोगल संस्थापक बाबर विरुद्ध सुलतानशाहीचा शेवटचा शासक इब्राहिम लोदी यांच्यात झाले. बाबराने आपले विस्तारवादी धोरण राबविण्यासाठी भारताकडे वाटचाल केली. तर इब्राहिम लोदीचा पंजाबचा सुभेदार इब्राहिमच्या काकाने त्याला परतवून लावले. बाबराने इ.स. १५२५ च्या नोव्हेंबर मध्ये पुन्हा दिल्लीकडे वाटचाल केली आणि दिल्लीपासून काही मैलांच्या अंतरावर पानिपत या गावाजवळ आपली सैन्य छावणी निर्माण केली आणि इब्राहिम लोदीला युद्धाचे आव्हान केले.

युद्धाची कारणे

पानिपतच्या रणमैदानात झालेल्या पहिल्या संघर्षाचे खालील प्रमाणे कारणे नमूद करता येते.

- १) बाबराची महत्त्वकांक्षा,
- २) भारताची अस्थिर राजकीय परिस्थिती,
- ३) इब्राहिम लोदीच्या सरदारांचा असंतोष

यासारख्या अनेक कारणातून पानिपतचा संघर्ष घडून आला. बाबर हा एक महत्त्वकांक्षी शासक होता. तो तैमूरजंग आणि चंगेजखानाचा वारस होता. आपल्या पूर्वजाप्रमाणे आपणही विशाल साम्राज्याची निर्मिती करावी असे त्याचे स्वप्न होते. मध्यआशियातील राजकीय परिस्थिती त्याला अनुकूल नव्हती. तर भारतातील राजकीय परिस्थिती अधिक डामाडोल असल्यामुळे या संधीचा लाभ घेण्याचे बाबरने ठरविले. दिल्लीवर स्वेच्छचारी प्रवृत्तीचा अफगाण शासक व सरदार राज्य करित होते. इब्राहिम लोदी याने आपल्या

सरदारावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले. परंतु स्वेच्छाचारी सरदार यांच्या विरोधात गेले आणि बाबराला अनुकूल अशी संधी निर्माण करून दिली. तर पंजाबच्या सुभेदाराने बाबराला युद्धासाठी निमंत्रण दिले.

प्रत्यक्ष युद्ध

२० एप्रिल १५२६ रोजी बाबराने काही निवडक सैनिकांना रात्रीच्या अंधारात आक्रमण करायला पाठविले. इब्राहीम लोदीला उत्तेजित केले. २१ एप्रिल रोजी पानिपतच्या रणसंग्राम सुरू झाला. बाबर म्हणतो सूर्य जेमतेम वर आला होता. साधारणपणे ९ ते १० वाजण्याची वेळ होती. बाबराने उत्कृष्टपणे युद्ध रचना केली होती. त्यांनी समोर ७०० बैलगाड्यांची रांग निर्माण करून त्यांना चामड्याच्या दोराने बांधले व त्यामध्ये त्याने आपला तोफखाना ठेवला. त्याच्यामागे रक्षक दल होते. त्यामागे सैन्याचे केंद्रस्थळ होते. डाव्या बाजूला पानिपत गाव व डाव्या बाजूला खंदकावर कापलेली झाडे टाकून सुरक्षित बनविली. तसेच फिरत्या घोडदळाच्या तुकड्या ज्याला तुलगांमा पद्धती म्हणतात ते होत्या. इब्राहिम लोदी स्वतः हत्तीवर स्वार होऊन युद्ध मैदानात आला. भीषण युद्ध सुरू झाले. बाबरच्या तोपासमोर इब्राहिमचे सैन्य टिकू शकले नाही व इब्राहिम लोदीचा पराभव झाला. या युद्धात अब्राहीम लोदीजवळ ८०००० सैन्य होते. तरीही तो पराभूत झाला आणि दिल्लीवर मुगल बादशाहीची स्थापना झाली आणि सुलतानशाहीचा अंत झाला. इब्राहिम लोदी या युद्धात मारला गेला.

या युद्धात बाबरच्या उत्कृष्ट नेतृत्वाने त्याला सहज विजय मिळवून दिला. त्याबरोबरच त्याने उत्तम अशी युद्ध रचना केली. आपल्या सैनिकांना महत्वाच्या ठिकाणी नियुक्त केले आणि भारतात मोगल वंशाची स्थापना केली. बाबर लिहितो इब्राहिमच्या सैनिकांना मरणे माहीत होते मारणे माहीत नव्हते. याबरोबरच इ. स. १२०६ मध्ये स्थापन झालेली सुलतानशाही समाप्त झाली.

खानवा युद्ध

बाबर आणि पानिपतचा संघर्ष इ.स. १५२६ मध्ये केला आणि त्यात विजय प्राप्त करून दिल्लीवर मुगल वंशाची सत्ता स्थापन केली. परंतु मोगल वंशाला खऱ्या अर्थाने स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी बाबराला शक्तिशाली राजपुतांवर वर्चस्व निर्माण करणे आवश्यक होते. बाबरने राजपुतांचा विनाश करण्यासाठी आग्रा

पासून काही मैलांच्या अंतरावर खानवा या ठिकाणी राजपुतांचा शक्तिशाली शासक राणा सांगा याला आव्हान दिले. फत्तेपूर सिक्री पासून १० मैलांच्या अंतरावर खानवा या गावाजवळ बाबर आणि आपली सैन्य शक्ती उभारली.

राणा संग्रामसिंग (राणा सांगा) हा एक कसलेला योद्धा होता. शंभर पेक्षा जास्त युद्ध त्याने केलेले होते. राजपुतांचा तो एकमेव नेता होता. अनेक राजपूत शासक त्याच्या ध्वजाखाली युद्धासाठी तत्पर होते. याबरोबर पराभूत लोदीवंशाच्या सरदारांची सुद्धा त्याला मदत प्राप्त झाली.

राजपुतांच्या शौर्याची व पराक्रमाची बातमी बाबरच्या सैनिकापर्यंत पोहचली. याबरोबरच काबूलचा प्रसिद्ध भविष्य व्यत्या राणा सांगाच्या विजयाची व बाबरच्या पराभवाची भविष्यवाणी केली.

राजपुतांच्या शौर्याची व पराक्रमाची बातमी बाबरच्या सैनिकापर्यंत पोहचली. याबरोबरच काबूलचा प्रसिद्ध भविष्य व्यत्या राणा सांगाच्या विजयाची व बाबरच्या पराभवाची भविष्यवाणी केली. त्यामुळे बाबरच्या सैन्य छावणीत निराशेचे वातावरण पसरले. छावणीत युद्धा पूर्वीचे भयाचे वातावरण निर्माण झाले. बाबरसमोर बिकट समस्या निर्माण झाली. या परिस्थितीत बाबराने आपल्या सैनिकासमोर एक उत्कृष्ट व उत्साहवर्धक भाषण केले. जन्माला येणारा प्रत्येक व्यक्ती जीवनरूपी अमृताचा प्याला ग्रहण करणारा प्रत्येक व्यक्तीस कधीतरी विसरूपी मृत्यूचा प्याला ग्रहण करावाच लागतो. या जगात कोणीही अमर नाही. युद्ध मैदानापासून माझी मातृभूमी हजारो मैला अंतरावर आहे. मी माझ्या मातृभूमीला परत जाण्याचे निश्चित केले तरी शत्रू माझा पाठलाग करून मला ठार मारेल आणि कलंकित होऊन मृत्यूला कवटाळण्यापेक्षा रणमैदानात शत्रूशी झुंज देऊन प्राण देणे मला आवडेल. मी मेल्यानंतर माझ्या कीर्तीला कोणत्याही प्रकारचा कलंक लागेल असे कोणतेही कार्य मी करणार नाही. जर तुम्ही विजय झाले तर संपूर्ण भारताचे वैभव तुमच्या पायाशी लोळेल आणि पराभूत झाले तर अमर व्हाल.

खानवाच्या रणमैदानात बाबर विरुद्ध राणा सांगा यांच्यात इ.स. १५२७ मध्ये युद्ध झाले. या युद्धात बाबराने पानिपतच्या रण मैदानासारखीच युद्ध रचना केलेली होती. युद्ध सुरू झाले आणि राजपूत सैनिकांनी बाबरच्या सैनिकावर आक्रमणे सुरू केली. परंतु युद्ध काही तास सुरू राहिल्यानंतर बाबरच्या राखीव सैनिकांनी

उत्कृष्ट कामगिरी केली आणि बघता बघता राजपूत सैनिकांचा पराभव केला. बाबर लिहितो, अवघ्या दहा तासात या युद्धाचा निर्णय लागला. राजपुतांचा पराभव झाला. राणा संग्राम सिंग जखमी झाला आणि मरण पावला. बाबराने खानवा युद्धात विजय मिळविला आणि मोगल वंशाचा पाया मजबूत केला.

चंदेरीचे युद्ध (इ.स. १५२८)

बाबराने खानवा युद्ध जिंकल्यानंतर मेवाड, इटावा, चांदवा जिंकले. त्याने चंदेरीच्या किल्ल्याला वेढा दिला. येथील शासक मेदिनीराय यांनी खानवा युद्धात बाबराच्या विरुद्ध राणा संग्राम सिंगाला मदत केली होती. त्याचा बदला म्हणून बाबरने चंदेरीच्या किल्ल्यावर आक्रमण केले. मेदिनीरायचा टीकाव बाबरासमोर लागू शकला नाही आणि मेदिनीराय पराभूत झाला व बाबरने चंदेरीचे युद्ध जिंकले.

घागरा युद्ध (इ.स. १५२९)

हे युद्ध घागरा नदीच्या तीरावर झाले म्हणून या युद्धाला घागरा युद्ध म्हणतात. पराभूत लोदी वंशाचा अफगाण पठाणानी एकत्र होऊन बाबराला आव्हान दिले. बाबर सैन्य घेऊन घागरा नदीच्या तीरावर गेला. बाबाराचे सैन्य पाहून अफगाण सैनिक रणमैदानावरून पळून गेले. हे विशेष. युद्ध न होताच हे युद्ध बाबरने जिंकले. एका वाक्यात या युद्धाचे वर्णन करता येईल की, तो आला त्याने पाहिले आणि त्याने जिंकले.

तुजूक-ए-बाबरी

मोगल वंशाचा संस्थापक बाबर यांनी आपले आत्मचरित्र तुजूक-ए-बाबरी म्हणजेच बाबरनामा तुर्की भाषेत लिहिले. याचे भाषांतर फारसी व युरोपच्या अनेक भाषांमध्ये झाले. बाबाराचे जीवन चरित्र समकालीन सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, घडामोडींची माहिती बाबराच्या या ग्रंथावरून होते. बाबराने लिहिलेल्या या आत्मचरित्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने आपले गुण व दोष आपल्या ग्रंथात स्पष्टपणे मांडले. त्याची निरीक्षण क्षमता अतिशय विलक्षण होती. घटनांचे वर्णन त्याने अचूकपणे केलेले आहे.

भारताविषयी लिहितो, प्रथम दर्शनी भारत हा आवडल्यासारखा नाही. भारतीय लोक कच्च्या घरात राहतात. मौज आणि आनंद घेण्याची प्रथा यांना माहीत नाही. सुंदर असे वृक्षवेळी झाडे दिसत नाही. मोठमोठ्या नद्या सोडल्यास पाण्याची व्यवस्था नाही. बाजारात शीतपेय मिळत नाही. शिजलेले अन्न मिळत नाही. फळे, द्राक्षे मिळत नाही. अशा अनेक गोष्टींचे वर्णन

तो आपल्या या ग्रंथात करतो. बाबराच्या ग्रंथात ठिकठिकाणी आपल्या मातृभूमीची ओढ दिसते. तो आपल्या मातृभूमीची तुलना भारताशी करतो आणि आपली मातृभूमी, तेथील हवामान, तेथील निसर्ग, सौंदर्य, शिक्षणाची सोय, मोठमोठ्या इमारती इत्यादींचे वर्णन करतो. तो भारतात फक्त चार वर्षे राहिला. परंतु त्याने दिलेल्या माहितीवरून तो अनेक वर्षे भारतात राहिला असावा असा भास होतो.

समारोप

व्ही.ए. स्मिथ याने बाबर हा समकालीन आशिया खंडातील सर्वात प्रतिभाशाली शासक होता असे स्पष्ट केले. मोगल वंशाचा संस्थापक बाबर यांनी आपल्या पानिपतच्या विजयानंतर सतत आपले साम्राज्य विस्तार करण्याचे धोरण सुरू ठेवले. राजपुतांचा पराभव, चंदेरीचे युद्ध, घागराचे युद्ध हे त्याचे महत्त्वाचे विजय होते. याबरोबर त्याने भारताला एक नवीन वंशाची परंपरा दिली. पुढील काळात त्याच्या उत्तरधिकाऱ्यांनी अनेक वर्षे याच आधारावर युद्ध केले. इ.स. १५३० मध्ये बाबराचा मृत्यू झाला. त्याला प्रथम आग्रा येथे व नंतर काबुल येथे दफन करण्यात आले.

संदर्भ :-

१) कुलकर्णी अ. रा. — शिवकालीन राजनिती आणि रणनिती, प्र.ग.उ. पापुलर प्रकाशन मुंबई आ. १९९४.

२) कुलकर्णी अ. रा. — मराठे आणि महाराष्ट्र, खरे ग. ह. (प्रका), विजय नगर, पुणे, ३०, १९६९

३) कुलकर्णी अ. रा., खरे ग.ह. (संपा) — मराठ्यांचा इतिहास खंड २, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

४) कुलकर्णी अ.रा., खरे ग.ह. (संपा), मराठ्यांचा इतिहास खंड ३, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

५) डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, १७५७ ते १८५७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नाग. १९९८.

६) ग्रेवर, बी. एल, बेल्हेकर एन. के. — आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७०७ पासून आधुनिक कालखंडापर्यंत), एस. चन्द आणि कंपनी, नवी दिल्ली, २००३.



Punjabi tradition of Resistance in Poetry and Music

Harjeshwar Pal Singh

Assistant Professor (History),
SGGS College, Sector 26, Chandigarh

Abstract:

Punjabi poetry has long been a political force, with roots in the works of Guru Nanak, Sufi poets, and folk tales celebrating defiance against tyranny. This tradition continued through 20th-century poets like Paash and Lal Singh Dil. In the contemporary era, Punjabi music has achieved global recognition, with artists such as Gurdas Mann and Diljit Dosanjh blending folk elements with Western influences. Despite their popularity, most contemporary singers have shied away from political themes, with notable exceptions like Babbu Mann and Sidhu Moosewala. However, during the 2020 Farmers' Agitation, Punjabi singers played a significant role in mobilising support. Post-agitation, political engagement by artists has surged, with new forums like Joojhda Punjab addressing socio-political issues. Dalit singers have also challenged Jatt hegemony through "Chamar Pop," indicating a growing trend of assertive, politically charged music in Punjab.

Keywords: Punjabi political music, Farmers' Agitation, Sidhu Moosewala, Babbu Mann, Chamar Pop, Joojhda Punjab, political activism in music.

Punjabi Poetry from its very inception has been political. Guru Nanak the first Sikh Guru openly challenged the Mughal emperor Babur in his Baburbani as leading a Paap ki Janj (army of sin).¹ Sufi poets like Bulle Shah² and Shah Hussain³ openly criticised the dominant ortho-

doxies of the time. Popular Qissas (stories in verse) celebrated the defiance of lovers like Heer Ranjha, Mirza Sahiban and Sohni Mahiwal⁴ and . Vaars⁵ (Heroic Ballads) eulogising warriors, social bandits, religious heroes and freedom fighters celebrated their defiance, resistance and sacrifice against political tyranny.

This folk poetry sung by Bards, Dhâdis and Kavishars along with the Sikh Ardas forms the collective consciousness of Punjabis. In the 20th century this tradition was carried forward by poets like Avtar Singh Paash, Sant Ram Udasi, Lal Singh Dil and Harinder Singh Mehboob.

In the contemporary world Popular Culture epitomised by its famous Punjabi music has carved a niche for itself in the global scene. From its folk origins, Punjabi music has spread its wings both in Punjab and outside. A galaxy of artists including Gurdas Mann, Malkiat Singh, Hans Raj Hans, Jazzy Bains, Babbu Mann and Diljit have ensured that Bhangra Pop held sway in pubs, gyms and marriage concerts all over the country. Punjab's close connection with its diaspora abroad ensured that western influences like hip-hop, rap and beats creatively merged with Punjabi dhols and catchy desi lyrics to create a distinctive music. Punjabi music now is almost a 700 crore industry rivalling Hindi music.⁶ In the last 5-10 years, the new ecosystem of Youtube releases, Smartphones and unlimited jio data had made easy and inexpensive entry for new talent and the network effect of reach further consolidating the reach and influence of Punjabi music.

Punjabi artist like Gurdas Mann, Diljit, Babbu Mann, Moosewala have had a cult like following. They perform to packed concerts from Brampton to Bangalore. They have millions of followers on social media including A-listed Bollywood stars and their hits often top global charts. One of their fellow artist—Bhagwant Mann is now the CM of the state while another Anmol Gagan Mann is a minister in the state cabinet.

However despite their eminence, most Punjabi singers with a few exceptions like Babbu Mann, Rabbi Shergill and Raj Kakra have shied from overtly political themes. Babbu locked horns with the Deredars (Godmen) in his *Ik baba Nanak Si*⁷ and eulogised political rebels in his *Aashiqan di line*.⁸ Rabbi Shergill in his *Jugni*⁹ lamented the human tragedy in Kashmir, migrations in Punjab and the Inequality of Mumbai. Sikh ethnic nationalist themes were touched by the lyricist turned Raj Kakra in *Singh Baghi*¹⁰ and other songs.

These exceptions apart long years of militancy in the 80s and early 90s followed by the “police-politician raj” ensured that singers and other cultural luminaries largely eschewed political issues. Infact, the state actively promoted popular singers and their concerts during the 90s as symbols of return of normalcy and in their war of perception with the militants.¹¹ Until the farm agitation, like their Bollywood counterparts, most Punjabi artists have been apolitical and silent on pressing political issues or acting as subservient to politicians and police officers.

Punjab was yearning for change for nearly a decade. Facing multiple socio-economic crisis which the closed and venal Congress and Akali led political system failed to address had led to a number of agitations like on Beadabi and Whitefly and rise of new political outfits like PPP and AAP promising “change” Much of the energy and drive to these movements was provided by a young, literate, aspirational and networked society adept at using new communication technologies.

This restlessness and urge for change finally culminated in the Farmers agitation which rocked India and the World in 2020. The Punjab led and sustained protest lasted more than a year and mobilised a majority of Punjabis both in India and abroad. Starting from Punjab it eventually encompassed Haryana, Western UP and Northern Rajasthan and ended with a year long

Dharna at Singhu, Tikri and Ghajipur border of Delhi.¹²

The extra edge to the movement was provided by the support of Punjabi singers and performers. Right from the start of the agitation singers like Kanwar Grewal, Ranjit Bawa, Jass Bajwa, Bir Singh and others composed songs and gave speeches from stages attracting masses and youth. Hailing from rural and agrarian backgrounds, pulled by history and pushed by fan clubs these singers ensured massive mobilisation for the movement. Bridging the gap between its octogenarian leadership and young support base, Punjabi singers played a very important role in triggering and sustaining the movement. Songs of Kanwar Grewal like “Ailaan, Pecha, Itihaas and Patshah” almost become the anthems of the movement.¹³ Virtually the whole of Punjabi industry from Babbu Mann to Diljit Dosanjh and from Sidhu Moosewala to Amrinder Gill stood with the farmers. They composed songs, organised concerts, gave speeches and interviews sustaining the movement in all its ebb and flow. The twitter feud between Diljit Dosanjh and Kangana Ranaut epitomised the wholehearted manner in which Punjabi music industry stood with the farm agitation.¹⁴

Hundreds of Songs and Poems came out during the agitation. These included Punjab Bolda¹⁵ (Ranjit Bawa), Asi Waddange¹⁶ (Himmat Sandhu), Delhi- A¹⁷ (R Nait), Mitti de Puttro We¹⁸ (Bir Singh). These songs invoked the history and icons of Punjab from Sikh Gurus to Freedom fighters and their struggle, suffering, resistance and defiance against an arrogant Delhi. Determination to hold on to their land and a new found solidarity with Haryana was also a common theme of many of these songs.

Haryanvi resistance songs like *Modi ji thari top kade, hum delhi aage*¹⁹ by Ajay Hooda also played on the same themes.

Interestingly many Punjabi songs came from Pakistani Punjab too in solidarity with the

Farmers movement which included Punjab²⁰ by Shahzad Sidhu and Baghi Punjab²¹ by AB Chatha.

The metamorphosis of Sidhu Moosewala, the recently slain hip hop artist of Punjab is the most interesting case. Moosewala carved a niche for himself in the highly innovative and competitive field of Punjabi music ever since his advent in 2017 with G wagon and So High. These high octane, over the top songs celebrated guns, gangs, tractors, land and jatts. In the next five years as he churned out one hit after another, his narcissism and ability to court controversies also stood out.

During the farm agitation Moosewala like many others also came out with Punjab, a highly defiant political song in the dhadhi tradition about Punjab's uniqueness with overt radical connotations. This was a turning point in his career. He followed this with 295 a searing indictment of the religious and political elite and scapegoat which was a Shikwa with Punjab's voters after his loss on a congress ticket from Mansa. During his last "political avtaar" Moosewala was increasingly lending his voice to environment, state and identity issues. His song SYL, with radical connotations and calls for sovereignty which came out after his murder has been recently banned.²²

This trend of prominent singers lending their voice to pressing political issues of the state have only intensified after the farm agitations. Babbu Mann, Ranjit Bawa, Gul Panag and others formed Joojhda Punjab²³ a forum to highlight pressing socio-economic and political issues of the state before the recent Punjab assembly elections. The likes of Kanwar Grewal are now lending their voice for the release of Sikh political prisoners of Punjab. His recent song rihayi²⁴ has also been banned by the union govt.

While the dominant discourse in Punjabi Political music had been Jatt Sikh centric and their concerns about land, identity and autonomy, a parallel sub genre of Chamar pop has also emerged in recent years in Punjab. Centred in Doaba, Dalit singers like Ginni Mahi and Roop Lal Dhir have asserted their Dalit identity and produced a counter narrative to Jatt hegemony through songs like Charrat Chamaran Di and Haq

²⁵ With a much younger, assertive, educated, restless and networked society behind them having the added confidence of the victory in the Kisan movement and the subsequent ending of the old Akali-Congress hegemony in the state, this trend of assertive and politically charged music will only grow in Punjab.

Reference:

1. Babur Bani, <https://www.sikhs.org/transl12.htm>, accessed on 17.09.2024
2. Bulle Shah, <https://allpoetry.com/Bulleh-Shah>, accessed on 16.09.2024
3. Haroon, Khalid. 2016. "From Bulleh Shah and Shah Hussain to Amir Khusro, same-sex references abound in Islamic poetry" <https://amp.scroll.in/article/810007/from-bulleh-shah-and-shah-hussain-to-amir-khusro-same-sex-references-abound-in-islamic-poetry>
4. Among these Qissas the one written on "Heer" by Waris Shah, On "Mirza-Sahiban" by Peelu and Sohni Mahiwal by Fazal Shah are the most famous
5. Some of the famous Vaars of Punjab include "Chandi di Vaar", "Dulla Bhatti", "Jangnama Singhan te Firangian"
6. Mahmudul, Islam, "Why Punjabi music is so euphoric". <https://www.tbsnews.net/glitz/why-punjabi-music-so-euphonic-76528?amp>, accessed on 17.09.2024
7. Babbu, Mann, "Ik Baba Nanak Si". https://youtu.be/OG0o_cp7_oc?si=xSVc1fgvwgBUuxFZ
8. Babbu, Mann, "Ashqan di line". <https://youtu.be/pCSR093uP-k?si=f9UycqVS5awIXmFb>
9. Rabbi Shergill, "Jugni". <https://youtu.be/8v8G8hO7-0Q?si=D-y3YAdGW-KByPmW>
10. Raj, Kakara, "Singh Baaghi". https://youtu.be/3IJogWmOImU?si=NI-5I4HE5__MDWYR
11. Harjeshwar Pal Singh, "Legacy of a super cop". Economic and Political Weekly, Vol 52, Issue No. 22, 03 June, 2017
12. Shinder, Thandi (ed), Agrarian Reform and Farmer Resistance in Punjab, Mobilisation and Resilience, Routledge India, 2024
13. Shriya Mohan, "Farmers Protest. Punjab strikes a chord". <https://www.thehindu>

businessline.com/blink/watch/punjab-strikes-a-chord/article33337937.ece/amp/,accessed on 17.09.2024

14. Vibha, Maru, "Kangana Ranaut vs Diljit Dosanjh, the biggest Twitter fight of 2020". <https://www.indiatoday.in/amp/movies/celebrities/story/kangana-ranaut-vs-diljit-dosanjh-the-biggest-twitter-fight-of-2020-1754188-2020-12-29>, accessed on 17.09.2024

15. Ranjit, Bawa, "Punjab Bolda". https://youtu.be/3mjmmNq7XgA?si=elqGeVn_n6rlSbd1

16. Himmat, Sandhu, "Asi Waddange". <https://youtu.be/u1MFJtuZv0Q?si=xY4Anl4EyN2z5V-Q>

17. R.Nait, "Delhi-A". <https://youtu.be/43PAa3MOpts?si=jolW5g3lGKFwMkrW>

18. Bir Singh, "Mitti de Puttro We". https://youtu.be/VkHg-g5N67E?si=xx4MZ_6gKZzc76iP

19. Ajay, Hooda, "Modi ji thari top kade". <https://youtu.be/mxUXELcZKc4?si=peAltDSgB2DpxA2D>

20. Shahzad, Sidhu, "Punjab". https://youtu.be/kjZObr8bHA0?si=mRhAMss_OwhpCACg

21. AB, Chattha, "Baghi Punjab". <https://youtu.be/cQaV4pylVjA?si=O1dQNZlraBBpLR5O>

22. Paramjit S, Judge, "Sidhu Moosewala's murder also Ends an Era in Punjabi Music" <https://indianculturalforum.in/2022/06/03/sidhu-moosewalas-murder-also-ends-an-era-in-punjabi-music/>

23. "Juhda Punjab: Punjabi actors, social activists join hands to highlight key issues". <https://www.hindustantimes.com/cities/chandigarh-news/juhda-punjab-punjabi-actors-social-activists-join-hands-to-highlight-key-issues-101639511888011-amp.html>, accessed on 17.09.2024

24. Kanwar, Grewal, "Rihayi". <https://youtu.be/fP5aUyrj4wM?si=fDLXnWrjUp26UQto>

25. Paramjit S, Judge. 2024. "Trapped in Jat Masculinity", in Culture and Popular Music in Punjab". Jaipur: Rawat Publications. pp.201-218.

IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE - IN FINANCE SECTOR

Mrs. Alisha

Assistant Professor,

Department of commerce and management,
Lamrim Tech Skills University, Ropar

INTRODUCTION

In the revolution of the finance world, data transactions are getting more complex, AI emerged as a game changer.

In the era of technology AI is man-made gift whether its business-oriented things, medical sector, education sector and our daily life useable things. In business sector it's helpful to manage business activities via AI.

Moreover, Artificial intelligence refers to the development of computer systems that can perform tasks that typically require human intelligence such as:

1. Learning
2. Problem-solving
3. Reasoning
4. Perception
5. Language understanding

AI can be categorized into two main types:

1. Narrow or weak AI: Designed to perform a specific task like facial recognition language translation or playing chess

2. General or strong AI: Aims to mimic human intelligence with the ability to reason learn and apply knowledge across various tasks.

AI has numerous applications including

- 1 Virtual assistant like Chat GPT, AI meta etc.
2. Image and speech recognition like google image search option
3. Natural Language Processing NLP
4. Expert systems

5. Robotics

6. Predictive analytics

7. Autonomous vehicles

AI has the potential to revolutionize many industries and aspects of our lives, but it also raises important ethical and societal considerations.

METHODOLOGY: The study is based on all secondary data, is collected by someone else. Then I applied comparative study on it by using different AI companies' data and identify the most useable AI application in Indian fintech companies. In this study the positive and negative effect of AI also discussed.

APPLICATION AREAS OF AI IN FINANCIAL SECTOR

a) Budgeting plans: In Financial sector AI helps to do budgeting analysis stock market through learning machine algorithms.

b) Stock market analysis: Stock market is a bull market; thousands of data transactions are incurred in a minute. AI made our life easy by analyzing all those complex transactions, generate potential solutions to the issues and responding report to the management.

c) Banking and loans: In banking sector AI help to check credit score of customers which provided the proper financial detail of customer that they should give them loan or not and how much amount should be granted to them so it could be recovered early. Like: C3 Ai.

d) Fraud detection: AI helps to detect financial fraud. In that era of financial scams, it helps the financial institutions to detect frauds like voice detection, wrong customer identification etc. It recognizes that it's real identity proofs of customer or not. Within seconds it responds and provide clear picture of customer, that we should give them loan or not and or if yes then how much amount it should be. Hawk AI, Feedzai, Equibot etc. These are some examples of fraud detection applications in finance world. Which can monitor the real time fraud and prevention from them.

e) AI Communication or customer services

AI can talk like human also customer can ask queries and it will respond them quickly at any time. AI chatbots and virtual assistants are also part of it, can facilitate also for 24/7. Finan-

cial institutions can accomplish their assignments in less time and in low cost by reducing human allocation in their organization. On the other hand, this is a major limitation for manual labor.

CHALLENGES OF AI IN FINANCIAL SECTOR

Everything in the world have two aspects - positive and negative

If we discuss about the positive impact of AI in financial sector, it includes the stock market analysis, risk assessment, error reduction, credit score, 24/7 customer service, fraud detection, virtual reporting, etc. Which facilitates us in the form of various applications like: chatGPT, AI meta, chatbot, particular banking applications, C3 Ai etc.

On the other hand, if we discuss about the negative impact, it includes: Risk of incorrect financial information, Risk of exposing the sensitive data, Risk of frauds, Lack of skilled person in this field, Cyber security, Lack of knowledge, High cost.

ANALYSIS OF TOP 5 FINTECH COMPANIES IN INDIA

Many of the fintech companies are using AI applications in finance to make their business more efficient and better customer service. Fintech stands for finance technology, which leverage technology provide financial services such as robotic services, robot- advisors, online banking etc. There are number of fintech companies operating in India have rapid growth like: Paytm, Policybazar, Phone pay, Bank bazar, Unocoin, Lending kart etc.

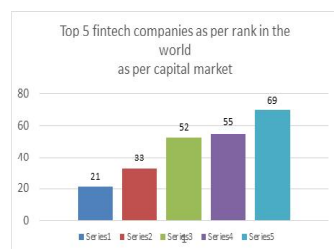
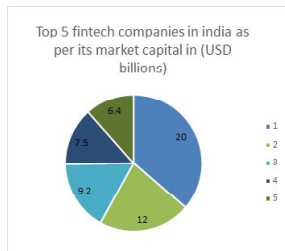
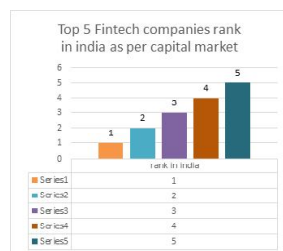
ANALYSIS OF TOP 5 FINTECH COMPANIES

Table of top 5 fintech companies in India

Sr no/ rank in India	Rank in the world	Company	Type of company	Market cap (USD) in billions	Sector
1	21	Polygon	Block chain	20	Private
2	33	Phonepay	Paytech	12	Private
3	52	Policybazar	Insurtech	9.2	Public
4	55	Rezropay	Paytech	7.5	Private
5	69	Cred	Paytech	6.4	Private

Interpretation: The above table depicts top 5 fintech companies as per its market capital working in India. It includes the name, type sector and rank of fintech companies in the world and

in India.



Conclusion: AI has a big impact on finance world, everyone is talking, writing, listening about AI in their daily life. AI made our daily life so easy and comfortable, whether it's our personal life or professional life. Along with all these benefits AI has also impact on human life in the form of cyber security, human replacement, less knowledge, high cost of AI installation etc. In addition, use AI with precaution and safety.

REFERENCE:

<http://securenow.in>
<http://cfo.economictimes.indiatimes.com>
<http://www.bscindia.com>
<http://fintech.global>



29

कामकाजी माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य का बच्चों के समाजीकरण पर प्रभाव: एक सैद्धांतिक और साहित्यिक विश्लेषण

सुनिता मीणा

सहायक आचार्य (समाजशास्त्र),
राजकीय महाविद्यालय बस्सी, जयपुर

सारांश

समाजीकरण जीवन पर्यंत चलने वाली प्रक्रिया है। किसी भी व्यक्ति के व्यक्तित्व का विकास उसके समाजीकरण की प्रक्रिया पर ही निर्भर करता है। इस शोध पत्र में माता—पिता के व्यवहार और उनके मानसिक स्वास्थ्य का बच्चों के समाजीकरण पर पड़ने वाले प्रभाव पर प्रकाश डाला गया है। यह शोध पत्र सैद्धांतिक दृष्टिकोण और उपलब्ध साहित्य की समीक्षा के द्वारा कामकाजी माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य को प्रभावित करने वाले घटक और उनके बच्चों के भावनात्मक, सामाजिक, संज्ञानात्मक विकास पर उन घटकों के प्रभाव का विश्लेषण करता है। इस शोध पत्र में यह बताने का प्रयास किया गया है कि माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य और उनके बच्चों के समाजीकरण के बीच महत्वपूर्ण संबंध होता है। और बच्चों के उचित व्यक्तित्व के विकास के लिए संतुलित मानसिक स्वास्थ्य के साथ ही माता—पिता का सकारात्मक व्यवहार भी आवश्यक है। भारतीय समाज के संदर्भ में यह शोध पत्र समाजीकरण के लिए परिवार की भूमिका, परिवार की संरचना, सामाजिक व्यवहार, सांस्कृतिक मान्यताओं के प्रभाव का भी विश्लेषण करता है।

मुख्य शब्द — बच्चे, समाजीकरण, माता—पिता, मानसिक स्वास्थ्य इत्यादि।

परिचय

समाजीकरण वह प्रक्रिया है जिसके माध्यम से एक जैविक प्राणी सामाजिक प्राणी में परिवर्तित होता है। समाजीकरण जीवन पर्यंत सीखने की प्रक्रिया है। किसी भी समाज को उन्नत बनाने के लिए समाजीकरण की प्रक्रिया बहुत महत्वपूर्ण होती है क्योंकि समाज का आधार मनुष्य है और मनुष्य के व्यक्तित्व एवं विचारों का आधार उसका समाजीकरण है अर्थात् जैसा मनुष्य का व्यक्तित्व एवं विचार होंगे उसके आसपास का वातावरण वैसा ही होगा और वह समाज के निर्माण में वैसा ही योगदान देगा। इसलिए किसी भी व्यक्ति के जीवन में समाजीकरण की प्रक्रिया एक महत्वपूर्ण प्रक्रिया होती है। समाजीकरण के माध्यम से बच्चा समाज में रहने के लिए जरूरी मूल्य व्यवहार और सामाजिक कौशल को सीखता है। जिससे वह समाज का एक सक्रिय सदस्य बनता है।

समाजीकरण की प्रक्रिया व्यक्ति के जन्म के साथ ही शुरू हो जाती है। और इसकी प्रथम कड़ी परिवार होता है। परिवार में मुख्य रूप से माता—पिता बच्चों के समाजीकरण के सबसे प्रमुख और महत्वपूर्ण एजेंट होते हैं। बच्चा अपने प्रारंभिक जीवन में भावनात्मक एवं सामाजिक भूमिका अपने माता—पिता से ही सीखता है। माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य और व्यवहार का बच्चों के समाजीकरण पर गहरा प्रभाव पड़ता है। विशेष रूप से यदि माता—पिता कामकाजी है तो उनके मानसिक स्वास्थ्य का बच्चों के समाजीकरण की प्रक्रिया पर प्रभाव एक महत्वपूर्ण मुद्दा है।

शोध का उद्देश्य

१. बच्चों के समाजीकरण में कामकाजी माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य के प्रभावों का अध्ययन करना।
२. उपलब्ध साहित्य और सैद्धांतिक दृष्टिकोण की समीक्षा करना, जो इस क्षेत्र में किए गए पूर्व शोध का सार प्रस्तुत करता है।
३. भारत के संदर्भ में बच्चों के समाजीकरण में माता—पिता की मानसिक स्वास्थ्य की स्थिति का विश्लेषण करना।

साहित्य समीक्षा

राव (२०१९) ने कामकाजी माता—पिता, विशेष रूप से कामकाजी माता को अत्यधिक तनाव की

स्थिति में बताया और कहा कि माता के तनाव की स्थिति में रहने का उनके बच्चों के समाजीकरण पर नकारात्मक प्रभाव पड़ता है। उन्होंने माता—पिता की भावनात्मक स्थिति का बच्चों के भावनात्मक एवं सामाजिक विकास पर प्रभाव के बारे में बताया।

गोयल और शर्मा (२०२०) ने कामकाजी माता में तनाव के स्तर को उनके बच्चों के साथ उनके संबंध की गुणवत्ता के रूप में समझाया। और बताया की बच्चों के साथ तनावपूर्ण नकारात्मक व्यवहार संबंधों की गुणवत्ता को प्रभावित करता है जिससे समाजीकरण में बाधा आ सकती है।

कुमार एवं शुक्ला (२०२०) के अनुसार मानसिक रूप से स्वस्थ माता—पिता अपने बच्चों के लिए सकारात्मक वातावरण विकसित करते हैं जो बच्चों में सकारात्मकता के साथ ही उनके सामाजिक कौशल को विकसित करने में सहायता करते हैं।

राय(२०१६) के अनुसार एकल परिवार की तुलना में संयुक्त परिवारों में बच्चों में सामाजिक और भावनात्मक रूप से अधिक संतुलन होता है।

गुप्ता(२०२०) ने एकल परिवार के बच्चों के समाजीकरण के लिए लाभ के साथ ही नुकसान की बात भी कही है उन्होंने कहा कि ऐसे परिवारों में बच्चे अधिक आत्मनिर्भर तो बन जाते हैं लेकिन उनके सामाजिक कौशल में कमी आ सकती है।

वर्मा और सिंह (२०१८) के अनुसार अवसाद में रहने वाले माता—पिता अपने बच्चों की प्रति संवेदनशीलता खो देते हैं जिससे उनके बच्चों में भावनात्मक रूप से असुरक्षा उत्पन्न हो जाती है एवं यह स्थिति उनके सामाजिक कौशल में कमी का कारण हो सकती है।

भारतीय समाज के संदर्भ में बच्चों का समाजीकरण

भारतीय समाज में बच्चों के समाजीकरण में परिवार की संरचना और परिवार की भूमिका अत्यधिक महत्वपूर्ण होती है। पारंपरिक रूप से संयुक्त परिवारों में बच्चों को समाजीकरण के लिए अधिक विस्तारित रूप मिलता है। वहां माता—पिता के अलावा अन्य रिश्तेदार जैसे दादा—दादी, चाचा—चाची और अन्य से भी सीखने को मिलता है। लेकिन शहरीकरण, व्यवसाय

और बदलती सामाजिक गतिशीलता के कारण परिवार का प्रकार भी बदल रहा है। संयुक्त परिवार की जगह एकल परिवारों का प्रचलन बढ़ रहा है। और परिवार का यह प्रकार बच्चों की समाजीकरण की प्रक्रिया को भी प्रभावित करता है। विशेषकर जब माता एवं पिता दोनों ही कामकाजी हो तब उस स्थिति में बच्चों के समाजीकरण की परिस्थितियां अलग हो जाती है।

संयुक्त परिवारों में समाजीकरण

संयुक्त परिवार बच्चे के समाजीकरण के लिए अधिक विस्तृत रूप उपलब्ध कराते हैं। जहां माता—पिता के अलावा अन्य लोगों की भी उनके सामाजिक कौशल, भावनात्मक विकास, मानसिक स्थिति के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका होती हैं। यदि माता—पिता कामकाजी है तो ऐसी स्थिति में संयुक्त परिवार बच्चों के समाजीकरण में एक आदर्श भूमिका निभा सकते हैं। संयुक्त परिवार में परिवार के बड़े सदस्य बच्चों के लिए सामाजिक मानदंडों एवं मूल्यों को सिखाने में मददगार होते हैं और वह बच्चों के लिए सकारात्मक मानसिक स्वास्थ्य की स्थिति उपलब्ध करवाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। परिवार के वृद्ध (दादा—दादी) की उपस्थिति बच्चों के नैतिक और सांस्कृतिक विकास में विशेष भूमिका निभाती है। इसके अतिरिक्त सामूहिकता की भावना, परस्पर सहयोग, समर्पण और परस्पर समर्थन की प्रवृत्ति भी संयुक्त परिवार में विकसित होती है।

एकल परिवारों में समाजीकरण

संयुक्त परिवारों के विपरीत एकल परिवारों में बच्चों की समाजीकरण की प्रक्रिया अलग ढंग से हो जाती है। विशेष कर यदि माता—पिता कामकाजी है तो बच्चों के लिए यह स्थिति बड़ी ही चुनौती पूर्ण हो जाती है। ऐसे परिवारों में बच्चों के लिए अवसर सीमित हो जाते हैं। ऐसे परिवारों में माता—पिता स्वयं अवसाद से ग्रसित हो जाते हैं एवं इसका सीधा प्रभाव उनके बच्चों के सामाजिक एवं मानसिक कौशल पर पड़ता है। जो बच्चों के समाजीकरण के लिए नकारात्मक होता है। एकल परिवारों में माता—पिता के पास समय की कमी के कारण बच्चों के उचित समाजीकरण के लिए एक अवरोध सा उत्पन्न हो जाता है। बच्चा

अकेलापन, चिड़चिड़ापन, एकाग्रता की कमी इत्यादि समस्याओं से ग्रसित हो सकता है। कामकाजी माता—पिता अपने काम एवं बच्चों की परवरिश के बीच संतुलन स्थापित करने में असमर्थ हो सकते हैं क्योंकि उन पर दोहरी जिम्मेदारी आ जाती है जिससे वे स्वयं नकारात्मक मानसिकता से ग्रसित हो जाते हैं इसका सीधा प्रभाव बच्चों के समाजीकरण पर पड़ता है।

संस्कृति और शिक्षा का योगदान

भारतीय समाज में किसी भी व्यक्ति के जीवन में सांस्कृतिक परंपराओं और मूल्यों का गहरा प्रभाव होता है और इनका बच्चों की समाजीकरण पर भी प्रभाव पड़ता है भारतीय संदर्भ में यदि बात करें तो परिवार को एक सामाजिक संस्था के रूप में देखा जाता है। जहां माता—पिता एवं परिवार के अन्य सदस्य बच्चों को समाज के नियम, कायदे और नैतिक मूल्य की शिक्षा देते हैं। शिक्षा भी बच्चों के समाजीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है स्कूल और शिक्षक बच्चों की सामाजिक और मानसिक विकास में महत्वपूर्ण योगदान देते हैं। बच्चा अपने सहपाठियों से, मित्रों से, शिक्षकों से विभिन्न सामाजिक कौशल सीखता है। जो उसके समाजीकरण की प्रक्रिया में योगदान देते हैं।

बच्चों की समाजीकरण में माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य की भूमिका

बच्चों के जीवन में सर्वप्रथम समाजीकरण की प्रक्रिया में माता—पिता ही महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। वह अपने माता—पिता से ही सामाजिक, भावनात्मक और सांस्कृतिक मूल्यों को सिखते हैं। और इन सीखे हुए मूल्य और आदर्शों को जीवन भर के लिए अपने व्यक्तित्व और सामाजिक के व्यवहार में उतार लेते हैं।

माता—पिता के व्यवहार का बच्चों पर प्रभाव

बच्चे अपनी आंखों द्वारा जो देखते हैं, एवं महसूस करते हैं वही अपने आचरण में उतार लेते हैं। संवेदनशील और सकारात्मक वातावरण बच्चों के आत्मविश्वास, उनकी भावनात्मक स्थिरता, सकारात्मक मानसिक अवस्था और सामाजिक समझ के विकास में सहायता करता है। माता—पिता के साथ बच्चों का संबंध उनके जीवन के प्रारंभिक समय में उनके व्यक्तित्व निर्माण, आत्म सम्मान, आत्म नियंत्रण और संवाद

कौशल को बनाता है।

माता—पिता जब अपने बच्चों के साथ प्यार, समर्पण, मित्रभाषी और सम्मानजनक व्यवहार करते हैं तो बच्चे इन गुणों को अपनाते हैं और आंतरीकृत कर लेते हैं। एवं समाज में अपने संबंधों को इसी प्रकार से बनाते हैं। सकारात्मक सामाजिक व्यवहार वाले माता—पिता के बच्चे एक जिम्मेदार व्यक्ति की तरह समाज में अपनी भूमिका निभाते हुए कार्य करते हैं। चाहे उनका व्यक्तिगत जीवन हो या सामाजिक गतिविधियां वे सदैव सकारात्मक तरीके से उपलब्ध रहते हैं। बच्चों में भावनात्मक परिपक्वता और मानसिक विकास के लिए अति आवश्यक है कि उन्हें अपने माता—पिता से संतुलित वातावरण मिले और पूर्ण रूप से भावनात्मक समर्थन मिले।

उचित अनुशासन और खुले संवाद से बच्चों को सही गलत का बोध कराने का कार्य माता—पिता का ही होता है। बच्चों में सामाजिक मूल्यों और सांस्कृतिक धारणाओं का स्थानांतरण करने में माता—पिता का महत्वपूर्ण योगदान होता है। भारत जैसे सांस्कृतिक रूप से समृद्ध देश में माता—पिता बच्चों को धार्मिक आस्थाओं और नैतिक मूल्यों का पालन करना सिखाते हैं। बच्चों की उचित समाजीकरण के लिए आवश्यक है की माता—पिता बच्चों के साथ गुणवत्तापूर्ण समय व्यतीत करें। और बच्चों के साथ घनिष्ठ संबंध बनाएं। जिससे उनके जीवन में स्थिरता और विश्वास का भाव उत्पन्न होता है।

माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य का बच्चों के समाजीकरण पर गहरा प्रभाव होता है। यदि माता—पिता स्वयं चिंता, तनाव और अवसाद से पीड़ित है तो निश्चय रूप से वह अपने बच्चों को भी पर्याप्त ध्यान और उचित समर्थन देने में समर्थ नहीं होंगे। जिससे बच्चों के मन में कुंठा की भावना आ सकती है। जो उसके समाजीकरण पर नकारात्मक प्रभाव डाल सकती है।

जबकि मानसिक रूप से स्वस्थ माता—पिता अपने बच्चों के साथ समय व्यतीत करते हैं। उनसे खुला संवाद करते हैं। जिससे बच्चों में आत्म सम्मान बढ़ता है और समाजीकरण की प्रक्रिया सकारात्मक रूप से आगे बढ़ती है।

निष्कर्ष

माता—पिता अपने बच्चों के समाजीकरण में केंद्रीय कड़ी है जो महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। वह

बच्चों के सामाजिक, मानसिक, भावनात्मक स्थिति पर गहरा प्रभाव डालते हैं उनके द्वारा किया गया व्यवहार बच्चों के समाजीकरण में आधार का कार्य करता है। अस्वस्थ मानसिकता के माता—पिता अपने बच्चों को भी नकारात्मक वातावरण देते हैं जिससे उनका समाजीकरण प्रभावित होता है। जबकि स्वस्थ मानसिकता के माता—पिता अपने बच्चों को एक स्वस्थ वातावरण प्रदान करते हैं। और बच्चों को नैतिक और सांस्कृतिक धारणाओं की शिक्षा देते हैं। जो बच्चों को समाज में एक जिम्मेदार सदस्य के रूप में विकसित होने में सहायक होती है।

अध्ययन से ज्ञात होता है कि माता—पिता का मानसिक स्वास्थ्य और बच्चों के साथ उनका व्यवहार उनकी समाजीकरण की गुणवत्ता को प्रभावित करता है। बच्चों को समाज का जिम्मेदार नागरिक बनाने में माता—पिता की अहम भूमिका होती है। भारतीय संदर्भ में परिवार की संरचना भी समाजीकरण की प्रक्रिया में महत्वपूर्ण योगदान करती है। संयुक्त परिवारों में बच्चों का समाजीकरण अधिक उपयुक्त तरीके से होता है। जबकि एकल परिवारों में माता—पिता के समक्ष बच्चों का सकारात्मक समाजीकरण करना चुनौतीपूर्ण होता है। इस प्रकार समाजीकरण की प्रक्रिया में माता—पिता की भूमिका बहुत ही महत्वपूर्ण है।

संदर्भ

१. राव, एस. (२०१९) कामकाजी माता पिता और मानसिक स्वास्थ्य भारतीय समाजशास्त्र जर्नल।
२. वर्मा, पी. और सिंह (२०१८) माता पिता का मानसिक स्वास्थ्य और बच्चों पर प्रभाव सामाजिक अनुसंधान।
३. कुमार, एस. और शुक्ला पी. (२०२०) माता—पिता के मानसिक स्वास्थ्य का बच्चों के समाजीकरण पर प्रभाव समाजशास्त्रीय अध्ययन।
४. शर्मा, आर. (२०१७) बच्चों की समाजीकरण पर मानसिक स्वास्थ्य का प्रभाव भारतीय समाज विज्ञान जर्नल।
५. राय, एम. (२०१६) भारतीय समाज में संयुक्त परिवार और बच्चों का समाजीकरण समाजशास्त्र समीक्षा।
६. दत्ता, एन. (२०१८) एकल परिवारों में बच्चों का समाजीकरण आधुनिक समाजशास्त्र जर्नल।



30

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ऊर्जा विषयक विचार

डॉ. आर. व्ही. मस्के

प्रो. आणि विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला व वाणिज्य
महाविद्यालय नागसेनवन, छत्रपती संभाजीनगर

अजितकुमार महादेव शिंदे

Ph.D. संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

सार

आज प्रत्येक क्षेत्रामध्ये ऊर्जा घटक जीवनावश्यक झालेला आहे, मग ते कुणाचं घर असो, कॉलेज असो वा खाजगी व्यावसायिक क्षेत्र असो (कारखाने) तिथं ऊर्जेची गरज भासतेच. हाच दूर दृष्टिकोण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यात असतांना त्यांनी नुसता स्वप्नवत न ठेवता वास्तविक स्वरूपात साकार केलेला आहे आणि आज तोच ऊर्जा विषयक विचार सर्व समाजघटकास फायदेशीर ठरत आहे.

सदर शोध—संशोधनात्मक पेपरच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेला ऊर्जा घटकावर यशस्वी लेख लिहिण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. सोबतच आजतागायत अद्ययावत करण्यात आलेल्या बाबींवर उजाळा टाकत नव—नवीन तसेच अपेक्षित असणाऱ्या सूचनांचा लेखाजोखा केला जाईल.
कळ शब्द : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, केंद्रीय—ऊर्जा मंत्री, ऊर्जा—विकास, ऊर्जा प्रकल्प, अजरामर काळाची गरज, ऊर्जा निर्मिती—बचत—काटकसर, नियंत्रण.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीमुळे

भारतातील प्रत्येक गावात आता वीज पोहोचली आहे. देशात वीज निर्मिती आणि वितरणासाठी राष्ट्रीय ग्रीड स्थापन करण्यात त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान, भारत सरकारने १९४१ मध्ये विद्युत आयोगाची स्थापना केली, ज्यामध्ये डॉ. आंबेडकर वीज, जलसंपदा आणि कामगार विभागांचे प्रभारी मंत्री होते. १९४२ मध्ये कामगार मंत्री म्हणून डॉ. आंबेडकर यांनी वीज निर्मिती विभागाच्या कामकाजावर देखरेख केली. त्यांनी वीज निर्मिती आणि ऊर्जा क्षेत्राच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करून युद्धोत्तर भारतासाठी विकास योजना सुरू केली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली सरकारी अधिकारी, तांत्रिक, आर्थिक सल्लागार आणि नियोजन समित्यांसह विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या. डॉ. आंबेडकरांच्या दूरदृष्टी आणि नियोजनाने भारतातील ऊर्जा क्षेत्राच्या वाढीचा पाया घातला. वीज क्षेत्रातील त्यांचे योगदान आता ओळखले जात आणि साजरा केला जात आहे.

मुख्य स्त्रोत्रांचे बळकटी करण—समस्यात्मक आकलन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणी मध्ये महत्वाचे स्थान मानल्या जाते. जसे देशाला लागणार्या महत्वाचे घटकां पैकी असणाऱ्या ऊर्जा क्षेत्रात बाबासाहेबांचे मोलाचे ठरलेले योगदान वाखणण्याजोगे आहे जे आजही नाकारल्या जाऊ शकत नाही.

२०२२ च्या निर्देशनानुसार नुसार भारतात, देशातील १५% पेक्षा जास्त वीज अक्षय्य स्रोतांपासून तयार केली जाईल, ज्यामध्ये सौर ऊर्जा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल. तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक, महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान आणि मध्य प्रदेश या आठ राज्यांमध्ये ही वाढ ठळकपणे अपेक्षित आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा वाढता अवलंब पॉवर ग्रीड ऑपरेटर्ससाठी आव्हाने प्रस्तुत करतो, ज्यामुळे ग्रीड स्थिरतेवर परिणाम होतो. या समस्या सोडवण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकार सहकार्य करत आहेत. नीति आयोगाने उपाध्यक्ष आणि मुख्य कार्यकारी अधिकार्यांच्या नेतृत्वाखालील केंद्रीय मंत्रालये आणि राज्य सरकारांच्या पुढाकारांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित

करण्यासाठी समन्वय यंत्रणा स्थापन केली आहे.

भारत सरकारच्या पुनर्रचना समितीने (The Reconstruction Committee) सुचवले की प्रभावी सिंचन, विद्युत आणि औद्योगिक विकासासाठी अखिल भारतीय धोरण आवश्यक आहे. शेती आणि उद्योगाच्या प्रगतीसाठी सिंचन आणि विद्युत उर्जेचा विकास महत्त्वपूर्ण मानला गेला आणि योजनेच्या दीर्घकालीन उद्दिष्टांमध्ये सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले. १९३५ च्या कायद्यामुळे सिंचन आणि विद्युत ऊर्जा समितीचे अध्यक्ष म्हणून आंबेडकरांना आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्याने हे विषय प्रांतीय सरकारांच्या अखत्यारीत ठेवले. या मर्यादेवर मात करण्यासाठी प्रांतीय आणि राज्य सरकारांशी सहकार्य, समायोजन आणि करार आवश्यक आहेत. आंबेडकरांनी भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी आंतरराज्यीय नद्यांच्या महत्त्वावर जोर देऊन नियोजित जलसंसाधन विकासासाठी अखिल भारतीय दृष्टीकोन स्वीकारण्यास प्रांतांना यशस्वीरित्या पटवून दिले. हा मसुदा लेख नंतर अनुच्छेद २६२ म्हणून स्वीकारण्यात आला, ज्यामुळे आंतर-राज्य जल विवाद कायदा, १९५६ आणि नदी बोर्ड कायदा, १९५६ लागू करण्यात आला. आंतर-राज्य जल विवाद कायदा आंतरराज्यीय नद्यांशी संबंधित विवादांचे निराकरण करण्याचा उद्देश आहे. आणि नदी खोऱ्या, तर नदी बोर्ड कायदा आंतरराज्यीय नद्या आणि नदी खोऱ्यांच्या नियमन आणि विकासावर केंद्रित आहे. पाण्याच्या विवादांचे निराकरण करण्यासाठी आणि प्रदेशातील समन्वित विकासाला चालना देण्यासाठी ही कायदेशीर चौकट महत्त्वपूर्ण होती.

ऊर्जा क्षेत्रातील आव्हाने शाश्वत आणि विश्वासाह वीज पुरवठ्याच्या विकेंद्रित प्रणालीद्वारेच हाताळली जाऊ शकतात. डॉ. आंबेडकरांनी औद्योगिक प्रगती आणि दारिद्र्य दूर करण्यासाठी स्वच्छ ऊर्जेच्या उपलब्धतेवर भर दिला. त्यांनी उर्जेची केवळ तांत्रिक बाब म्हणून नाही तर मुक्ती आणि विकासाचा मार्ग म्हणून कल्पना केली. नॅशनल ग्रीड कॉर्पोरेशन आणि प्रादेशिक ग्रीड कॉर्पोरेशन स्थापन करण्याचा निर्णय डॉ. आंबेडकरांनी ऑक्टोबर १९४४ मध्ये घेतला होता. आज नॅशनल थर्मल पॉवर कॉर्पोरेशन आणि रिजनल

थर्मल पॉवर कॉर्पोरेशन हे त्यांच्या व्हिजनचा वारसा आहेत. जलस्रोत विकासासाठी डॉ. आंबेडकरांची बांधिलकी केंद्रीय जल आयोगाने मार्च १९९३ मध्ये डॉ. आंबेडकरांचे जल विकासातील योगदान या स्मरणार्थ पुस्तकाच्या प्रकाशनाने ओळखली. हिराकुड, दामोदर आणि सोन नदी प्रकल्पांसह जल आणि ऊर्जा व्यवस्थापनातील त्यांचे पुढाकार, स्वातंत्र्योत्तर पुनर्निर्माण प्रयत्नांमध्ये महत्त्वपूर्ण ठरले. लहान-लहान जलसंधारण प्रकल्प आणि सर्वांगीण नदी खोऱ्याच्या विकासाची मार्गदर्शिका करून, डॉ. आंबेडकरांनी जलस्रोत व्यवस्थापनासाठी नाविन्यपूर्ण दृष्टीकोन सादर केला. जल आणि ऊर्जा व्यवस्थापनाच्या त्यांच्या एकात्मिक दृष्टीकोनाने सर्वसमावेशक विकास कार्यक्रमांचा पाया घातला.

निष्कर्ष

बाबासाहेबांनी केवळ शासनाच्या माध्यमातूनच नव्हे तर वीजवाहिन्यांच्या जाळ्याच्या माध्यमातून देशाला एकसंध केले आणि भारताच्या प्रगतीला चालना दिली. यावरून हे दिसून येते की बाबासाहेब हे केवळ राजकारणी नव्हते तर ते देशाच्या ऊर्जा विकासातील प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. आज काँग्रेस पक्षाने माझ्यासारख्या दलित समाजातील नेत्यांना ऊर्जामंत्र्यांसारख्या महत्त्वाच्या पदावर नियुक्ती देऊन महत्त्व दिले आहे. उपेक्षित समाजातील अभियंत्यांना संधी देण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. किफायतशीर वीजनिर्मितीत काही प्रमाणात यश मिळाले आहे. वीजनिर्मितीसाठी विविध स्रोतांचा वापर करणे हा सततचा प्रयत्न आहे. हे एक आव्हानात्मक कार्य आहे, परंतु माझा विश्वास आहे की पद्धतशीर, व्यवसायाभिमुख दृष्टीकोन, संसाधनांचा इष्टतम वापर, काटेकोर नियोजन, आधुनिक तंत्रज्ञान, कामकाजात पारदर्शकता आणि सर्व भागधारकांच्या सहभागाने मी माझ्या प्रयत्नांमध्ये आत्मविश्वासाने यशस्वी होईन!

या सार्थक आशेन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्व समाज घटक लक्षात घेऊन आयुष्यभर कार्य केले ज्यामध्ये ऊर्जा शाश्वती बाबत चे योगदान प्रामुख्याने वाखणण्याजोगे आहे. जे मोलाचे कार्य देशाच्या उभारणी मध्ये खास रूपाने सहाय्यकारी ठरले.

संदर्भ सूची :

डॉ. गायकवाड, दत्तात्रय. शेतकऱ्यांचे बाबासाहेब, स्वयंदीप प्रकाशन, पुणे, (२०१८).

डॉ. डाहाट, धनराज. डॉ. शेतकऱ्यांचे बाबासाहेब भाषणे आणि विचार खंड ४ संपादित, संकेत प्रकाशन, नागपूर (२००८).

चौरे. आर.के, कृषी क्षेत्राच्या संदर्भात डॉ. भीमराव आंबेडकरांचे आर्थिक विचार.

कुमार, ए. (२०२०).बी. आर. आंबेडकर भारतातील जात आणि जमीन संबंधांवर. कृषी अभ्यासाचे पुनरावलोकन, 10(2369-2020-1859).

Ambedkar, B.R. (1945), "Multipurpose Development of the Damodar Valley", August 23, 1945, Indian Information, Delhi, October, 10.

Ambedkar, B.R. (1945), "multi-purpose plan for Development of Orissa Rivers", "Presidential Speech at Cuttack Conference, November 8, 1945, Indian Information, December 15, p. 304.

Thorat, Sukhadeo (1998), Ambedkar's Role in Economic Planning and Water Policy, Shipra Publications, New Delhi.

Proceedings of meeting on March 10, 1945 reg. Sone Valley, File D.W./IRI/336-p/45, Finance Dept., Planning Branch.

Ambedkar, B.R. (1945), Proceedings of the meeting on Sone Valley Project held on March 10.

<https://www.mumbaitak.in/news/story/read-special-blog-on-dr-babasaheb-ambedkar-written-by-energy-minister-nitin-raut-811601-2021-04-14>

<https://mr.vikaspedia.in/education>



31

श्रीमती इंदिरा गांधी: साहस, वीरता
और संघर्ष की प्रतिमूर्ति

Dr. D. Ananthalakshmi

Asst Professor in Hindi,

GDC for Women(A), Karimnagar, Telangana

पंडित जवाहर लाल नेहरू की पुत्री श्रीमती इंदिरा गाँधी का जन्म १९ नवम्बर १९१७ को एक प्रतिष्ठित परिवार में हुआ था। उन्होंने इकोले नौवेल्ले, बेक्स (स्विट्जरलैंड), इकोले इंटरनेशनेल, जिनेवा, पूना और बंबई में स्थित प्यूपिल्स ओन स्कूल, बैडमिंटन स्कूल, ब्रिस्टल, विश्व भारती, शांति निकेतन और समरविले कॉलेज, ऑक्सफोर्ड जैसे प्रमुख संस्थानों से शिक्षा प्राप्त की। उन्हें विश्व भर के सर्वश्रेष्ठ विश्वविद्यालयों द्वारा डॉक्टरेट की उपाधि से सम्मानित किया गया था। प्रभावशाली शैक्षिक पृष्ठभूमि के कारण उन्हें कोलंबिया विश्वविद्यालय द्वारा विशेष योग्यता प्रमाण दिया गया श्रीमती इंदिरा गांधी शुरू से ही स्वतंत्रता संग्राम में सक्रिय रहीं। बचपन में उन्होंने 'बाल चरखा संघ' की स्थापना की और असहयोग आंदोलन के दौरान कांग्रेस पार्टी की सहायता के लिए १९३० में बच्चों के सहयोग से 'वानर सेना' का निर्माण किया। सितम्बर १९४२ में उन्हें जेल में डाल दिया गया। १९४७ में इन्होंने गाँधी जी के मार्गदर्शन में दिल्ली के दंगा प्रभावित क्षेत्रों में कार्य किया।

उन्होंने २६ मार्च १९४२ को फ़िरोज़ गाँधी से विवाह किया। उनके दो पुत्र थे। १९५५ में श्रीमती इंदिरा गाँधी कांग्रेस कार्य समिति और केंद्रीय चुनाव समिति की सदस्य बनीं। १९५८ में उन्हें कांग्रेस के केंद्रीय संसदीय बोर्ड के सदस्य के रूप में नियुक्त किया गया। वे एआईसीसी के राष्ट्रीय एकता परिषद की उपाध्यक्ष और १९५६ में अखिल भारतीय युवा

कांग्रेस और एआईसीसी महिला विभाग की अध्यक्ष बनीं। वे वर्ष १९५९ से १९६० तक भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की अध्यक्ष रहीं। जनवरी १९७८ में उन्होंने फिर से यह पद ग्रहण किया।

वह १९६६-१९६८ तक सूचना और प्रसारण मंत्री रहीं। इसके बाद जनवरी १९६६ से मार्च १९७७ तक वह भारत की प्रधानमंत्री रहीं। साथ-ही-साथ उन्हें सितम्बर १९६७ से मार्च १९७७ तक के लिए परमाणु ऊर्जा मंत्री बनाया गया। उन्होंने ५ सितंबर १९६७ से १४ फरवरी १९६९ तक विदेश मंत्रालय का अतिरिक्त प्रभार संभाला। श्रीमती गांधी ने जून १९७० से नवंबर १९७३ तक गृह मंत्रालय और जून १९७२ से मार्च १९७७ तक अंतरिक्ष मामले मंत्रालय का प्रभार संभाला। जनवरी १९८० से वह योजना आयोग की अध्यक्ष रहीं। १४ जनवरी १९८० में वे फिर से प्रधानमंत्री बनीं। श्रीमती इंदिरा गांधी कमला नेहरू स्मृति अस्पताल, गांधी स्मारक निधि और कस्तूरबा गांधी स्मृति न्यास जैसे संगठनों और संस्थानों से जुड़ी हुई थीं। वे स्वराज भवन न्यास की अध्यक्ष थीं। १९५५ में वह बाल सहयोग, बाल भवन बोर्ड और बच्चों के राष्ट्रीय संग्रहालय के साथ जुड़ीं। श्रीमती गांधी ने इलाहाबाद में कमला नेहरू विद्यालय की स्थापना की थी। वह १९६६-७७ में जवाहर लाल नेहरू विश्वविद्यालय और पूर्वोत्तर विश्वविद्यालय जैसी कुछ बड़ी संस्थानों के साथ जुड़ी रहीं। उन्होंने दिल्ली विश्वविद्यालय न्यायालय, १९६०-६४ में यूनेस्को के भारतीय प्रतिनिधिमंडल, १९६०-१९६४ में यूनेस्को के कार्यकारी बोर्ड और १९६२ में राष्ट्रीय रक्षा परिषद के सदस्य के रूप में कार्य किया। वह संगीत नाटक अकादमी, राष्ट्रीय एकता परिषद, हिमालयन पर्वतारोहण संस्थान, दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा, नेहरू स्मारक संग्रहालय, पुस्तकालय समाज और जवाहर लाल नेहरू स्मृति निधि के साथ जुड़ी रहीं।

अगस्त १९६४ से फरवरी १९६७ तक श्रीमती गांधी राज्य सभा की सदस्य रहीं। वह चौथे, पांचवें और छठे सत्र में लोकसभा की सदस्य थीं। जनवरी १९८० में उन्हें रायबरेली (उत्तर प्रदेश) और मेडक (आंध्र प्रदेश) से सातवीं लोकसभा के लिए चुना गया। इन्होंने

रायबरेली की सीट का परित्याग कर मेडक में प्राप्त सीट का चयन किया। उन्हें १९६७-७७ में और फिर जनवरी १९८० में कांग्रेस संसदीय दल के नेता के रूप में चुना गया था।

विभिन्न विषयों में रुचि रखने वाली श्री गांधी जीवन को एक सतत प्रक्रिया के रूप में देखती थीं जिसमें कार्य एवं रुचि इसके विभिन्न पहलू हैं जिन्हें किसी खंड में अलग नहीं किया जा सकता या न ही अलग-अलग श्रेणियों में रखा जा सकता है।

उन्होंने अपने जीवन में कई उपलब्धियां प्राप्त कीं। उन्हें १९७२ में भारत रत्न पुरस्कार, १९७२ में बांग्लादेश की स्वतंत्रता के लिए मैक्सिकन अकादमी पुरस्कार, १९७३ में एफएओ का दूसरा वार्षिक पदक और १९७६ में नागरी प्रचारिणी सभा द्वारा साहित्य वाचस्पति (हिन्दी) पुरस्कार से सम्मानित किया गया। १९५३ में श्रीमती गांधी को अमरीका ने मदर पुरस्कार, कूटनीति में उत्कृष्ट कार्य के लिए इटली ने इसाबेला डी 'एस्टे' पुरस्कार और येल विश्वविद्यालय ने होलैंड मेमोरियल पुरस्कार से सम्मानित किया। फ्रांस जनमत संस्थान के सर्वेक्षण के अनुसार वह १९६७ और १९६८ में फ्रांस की सबसे लोकप्रिय महिला थीं। १९७९ में अमेरिका के विशेष गैलप जनमत सर्वेक्षण के अनुसार वह दुनिया की सबसे लोकप्रिय महिला थीं। पशुओं के संरक्षण के लिए १९७९ में अर्जेंटीना सोसायटी द्वारा उन्हें सम्मानित उपाधि दी गई।

उनके मुख्य प्रकाशनों में 'द इयर्स ऑफ़ चैलेंज'(१९६६-६९), 'द इयर्स ऑफ़ एंडेवर' (१९६९-७२), 'इंडिया(लन्दन) १९७५', 'इंडे' (लौसैन) १९७९ एवं लेखों एवं भाषणों के विभिन्न संग्रह शामिल हैं। उन्होंने व्यापक रूप से देश-विदेश की यात्रा की। श्रीमती गांधी ने अफगानिस्तान, बांग्लादेश, भूटान, बर्मा, चीन, नेपाल और श्रीलंका जैसे पड़ोसी देशों का भी दौरा किया। उन्होंने फ्रांस, जर्मन लोकतांत्रिक गणराज्य, जर्मनी के संघीय गणराज्य, गुयाना, हंगरी, ईरान, इराक और इटली जैसे देशों का आधिकारिक दौरा किया। श्रीमती गांधी ने अल्जीरिया, अर्जेंटीना, ऑस्ट्रेलिया, ऑस्ट्रिया बेल्जियम, ब्राजील, बुल्गारिया, कनाडा, चिली, चेकोस्लोवाकिया, बोलीविया और मिस्र

जैसे बहुत से देशों का दौरा किया वह इंडोनेशिया, जापान, जमैका, केन्या, मलेशिया, मॉरिशस, मेक्सिको, नीदरलैंड, न्यूजीलैंड, नाइजीरिया, ओमान, पोलैंड, रोमानिया, सिंगापुर, स्विट्जरलैंड, सीरिया, स्वीडन, तंजानिया, थाईलैंड, त्रिनिदाद और टोबैगो, संयुक्त अरब अमीरात, ब्रिटेन, अमेरिका, सोवियत संघ, उरुग्वे, वेनेजुएला, यूगोस्लाविया, जाम्बिया और जिम्बाब्वे जैसे कई यूरोपीय अमेरिकी और एशियाई देशों के दौर पर गई उन्होंने संयुक्त राष्ट्र मुख्यालय में भी अपनी उपस्थिति दर्ज कराई।

भारत के राष्ट्रीय आंदोलन में इंदिरा गाँधी का योगदान

भारत के स्वतंत्रता संग्राम में सक्रिय रूप से इंदिरा गाँधी का योगदान रहा।

१९३० में, उन्होंने सविनय अवज्ञा आंदोलन का समर्थन करने के लिए छोटे बच्चों को शामिल करते हुए बाल चरखा संघ और वानर सेना का आयोजन किया।

प्रधान मंत्री के रूप में उनका पहला कार्यकाल। शास्त्रीजी की अप्रत्याशित मृत्यु के बाद २४ जनवरी, १९६६ को भारत के प्रधान मंत्री का पद संभालकर इंदिरा गाँधी ने योगदान दिया।

१९६७ में वह लोकसभा के लिए चुनी गई। पार्टी के भीतर बढ़ते तनाव के परिणामस्वरूप १९६९ में उन्हें कांग्रेस से निष्कासित कर दिया गया। अपने निष्कासन के बाद, उन्होंने अधिकांश पार्टी सदस्यों के समर्थन से, कांग्रेस के भीतर एक अलग समूह के रूप में नई कांग्रेस पार्टी का गठन करके इंदिरा गाँधी का योगदान अविस्मरणीय रहा।

न्यू कांग्रेस समूह ने १९७१ के लोकसभा चुनावों में रूढ़िवादी पार्टियों के गठबंधन को हराकर भारी जीत हासिल की।

लोकसभा में भारी बहुमत हासिल करने के बाद, पूर्वी पाकिस्तान के मुद्दे पर अपना मजबूत समर्थन देकर इंदिरा गाँधी ने योगदान दिया, जिसके परिणामस्वरूप बांग्लादेश नामक एक नए देश का निर्माण हुआ।

पाकिस्तान पर भारत की जीत और बांग्लादेश

के निर्माण ने उन्हें अत्यधिक लोकप्रियता दिलाई। परिणामस्वरूप, मार्च १९७२ में, उनकी पार्टी ने बड़ी संख्या में राज्य चुनावों में जीत हासिल की।

हालाँकि, कुछ समस्याओं के चलते, इंदिरा गाँधी प्रधान मंत्री नहीं रही।

सत्ता से बाहर एवं कार्यालय में वापसी होना

२५ जून १९७५ को, गाँधी ने आंतरिक गड़बड़ी के आधार पर राष्ट्रीय आपातकाल लगाया, जो २१ मार्च १९७७ तक चला। आपातकाल लगाने का यह निर्णय काफी हद तक राजनीति से प्रेरित माना गया, जिसके परिणामस्वरूप उन्हें १९७७ के बाद एक मजबूत और व्यापक सार्वजनिक विरोध का सामना करना पड़ा।

१९७७ में बहुप्रतीक्षित राष्ट्रीय संसदीय चुनावों में वह और उनकी पार्टी निर्णायक रूप से हार गई, और उन्हें पद से इस्तीफा देना पड़ा।

१९७८ के प्रारंभ में, गाँधी और उनके समर्थकों ने औपचारिक रूप से कांग्रेस पार्टी से अलग होकर कांग्रेस (आई) पार्टी (जहां "आई" का अर्थ इंदिरा है) का गठन किया।

भ्रष्टाचार के आरोप में अक्टूबर १९७७ से दिसंबर १९७८ तक उन्हें जेल में रखा गया था। हालाँकि, जेल से रिहा होने के बाद, गाँधी नवंबर १९७८ में फिर से लोकसभा के लिए चुनी गई, और उनकी कांग्रेस (आई) पार्टी को ताकत मिलने लगी।

जनवरी १९८० में हुए आम चुनावों में कांग्रेस (आई) पार्टी ने शानदार जीत हासिल की और गाँधी सत्ता में वापस आई।

अब, उन्होंने अपने पिता की औद्योगिक विकास नीतियों का पालन किया, जो अर्थ-समाजवादी नीतियों के समान थीं।

१९८० के दशक की शुरुआत में, इंदिरा गाँधी को भारत की राजनीतिक अखंडता के लिए खतरे का आभास हुआ, जिसके परिणामस्वरूप, उन्होंने सोवियत संघ के साथ घनिष्ठ संबंध विकसित किए और पाकिस्तान के साथ भारत के लंबे समय से चले आ रहे संघर्ष से निपटने के लिए उसके समर्थन पर भरोसा किया।

ऑपरेशन ब्लू स्टार के आसपास के विवादों के बाद, ३१ अक्टूबर १९८४ को नई दिल्ली में उनकी हत्या कर दी गई।

इंदिरा गाँधी की प्रमुख उपलब्धियाँ एवं योगदान बीस सूत्री कार्यक्रम

१९७५ में बीस सूत्रीय कार्यक्रम की शुरुआत की, जिसका उद्देश्य गरीबी उन्मूलन और गरीबों के जीवन स्तर को ऊपर उठा कर इंदिरा गाँधी का योगदान अतुलनीय था।

कार्यक्रम के लक्ष्य राष्ट्रीय सामान्य न्यूनतम कार्यक्रम के साथ-साथ संयुक्त राष्ट्र सहस्राब्दी विकास लक्ष्यों के अनुरूप थे।

कार्यक्रम के लॉन्च के बाद १९८२ और १९८६ में इसमें संरचनात्मक परिवर्तन हुए। २००६ में अंततः इसे नए कार्यक्रमों और योजनाओं के साथ पुनः प्रस्तुत कर इंदिरा गाँधी ने योगदान किया।

कार्यक्रम में विभिन्न प्रकार के सामाजिक-आर्थिक विकास विषय शामिल हैं, जैसे पेयजल, कृषि, सिंचाई, स्वास्थ्य, शिक्षा और पर्यावरण।

आर्थिक सुधार

आत्मनिर्भर बनने और बाहरी सहायता पर निर्भरता कम करने के इरादे से आर्थिक सुधार लागू करके इंदिरा गाँधी ने योगदान दिया।

उनकी कुछ उल्लेखनीय आर्थिक नीतियों में शामिल हैं — हरित क्रांति जिसने भारत के कृषि क्षेत्र में क्रांति ला दी एवं बैंकों का राष्ट्रीयकरण जिसने भारतीय बैंकिंग प्रणाली को स्थिर किया।

बैंक का राष्ट्रीयकरण

इंदिरा गाँधी ने १९ जुलाई १९६९ को भारत में १४ वाणिज्यिक बैंकों के राष्ट्रीयकरण की घोषणा की। यह १९४९ बैंकिंग विनियमन अधिनियम के आधार पर किया गया था।

इस महत्वपूर्ण आर्थिक नीति निर्णय को भारतीय अर्थव्यवस्था द्वारा समाजवादी विचारधारा अपनाने की दिशा में पहले कदम के रूप में लागू किया गया था। इस निर्णय के पीछे का तर्क किसानों और ग्रामीण आबादी के लिए बैंकिंग सेवाओं और ऋण सुविधाओं तक आसान पहुंच सुनिश्चित करना था।

चीन और पाकिस्तान के साथ युद्ध, सूखे और सार्वजनिक निवेश की कमी के बाद भारत की गंभीर वित्तीय स्थिति के कारण बैंकों का राष्ट्रीयकरण भी प्रेरित हुआ।

प्रिवी पर्स की समाप्ति

भारतीय संविधान के अनुच्छेद २९१ और अनुच्छेद ३६२ में भारतीय रियासतों के शासकों को 'प्रिवी पर्स' भुगतान किए गए थे।

इंदिरा गाँधी ने दावा किया कि प्रिवी पर्स न केवल सरकार का राजस्व घाटा बढ़ाता है बल्कि समानता के अधिकार का भी उल्लंघन करता है।

तदनुसार, इंदिरा जी ने १९७१ में भारतीय संविधान में २६वां संशोधन किया, जिसने संविधान के अनुच्छेद २९१ और ३६२ को समाप्त करने के साथ और प्रिवी पर्स को भी समाप्त कर दिया।

परिणामस्वरूप, वे अद्वितीय अधिकार और विशेषाधिकार समाप्त हो गए जिनका शासक वर्ग आनंद ले रहा था और जो सामाजिक न्याय और समानता के सिद्धांतों के सीधे विरोध में थे।

गरीबी हटाओ

उन्होंने अपने विरोधियों के नारे इंदिरा हटाओ का जवाब अपने नारे गरीबी हटाओ से दिया, जिसका अर्थ है गरीबी का उन्मूलन।

बाद में, इसे एक सरकारी कार्यक्रम में बदल दिया गया और इसे पांचवीं पंचवर्षीय योजना में शामिल किया गया। योजना का ध्यान कृषि उत्पादकता बढ़ाने, रोजगार के अवसर पैदा करने और गरीबी को कम करने पर था।

भारत रत्न श्रीमती इंदिरा गाँधी ऐसी महान विभूतियों में से एक हैं, जिनकी स्मृतियाँ हमारे लिए मार्ग प्रशस्त करती हैं, हमें आलोचित करती हैं। प्रियदर्शिनी से लेकर प्रधानमंत्री तक की उनकी जीवन यात्रा देश के इतिहास का अमिट हिस्सा है। उनकी प्रगतिशील विचारधारा और नेतृत्व शैली ने भारतीय राजनीति को एक नई दिशा दी। उनका व्यक्तित्व हिमालय की शक्ति और समुद्र के गुरुत्वाकर्षण से ओतप्रोत था। उनकी कार्यशैली ने उन्हें एक करिश्माई व्यक्तित्व प्रदान किया, जिसके कारण वे एक सच्ची जननेत्री बन सकीं। इंदिरा जी एक कुशल प्रशासक

और दूरदर्शी नेता थीं। उनमें दृढ़ निश्चय और त्वरित निर्णय लेने की क्षमता जैसे गुण जन्मजात थे, जिसके कारण उन्होंने लोगों के बीच अपार लोकप्रियता हासिल की।

जब भी १९७१ की उस महान वीरता की गाथा का जिक्र होता है, जिसमें पाकिस्तान के ९० हजार से अधिक सैनिकों ने भारतीय सेना के समक्ष आत्मसमर्पण किया था, तो सभी देशवासी इंदिरा जी को पूरे सम्मान के साथ याद करते हैं। यह इंदिरा जी की दूरदर्शिता और सही समय पर सही निर्णय लेने की क्षमता का ही परिणाम था कि बांग्लादेश विश्व मानचित्र पर एक नए राष्ट्र के रूप में उभर सका। अगर इंदिरा गांधी नहीं होतीं, तो क्या बांग्लादेश बन सकता था? क्या सिक्किम का भारत में विलय हो सकता था? क्या श्रीलंका के हिंसक विद्रोह पर काबू पाया जा सकता था? क्या भारत दक्षिण एशिया की महाशक्ति बन सकता था? इंदिरा जी ने गुटनिरपेक्ष आंदोलन में, रंगभेद में और विश्व शांति बनाए रखने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका अद्वितीय कुशलता और गरिमा के साथ निभाई।

इंदिरा जी का मानना था कि, जब तक देश में गरीबी और असमानता रहेगी, तब तक इसे दूर करने का कोई काम नहीं होगा, क्योंकि किसी के पास उचित रोजगार नहीं है। हमें गरीबों के लिए आजादी को हकीकत बनाना होगा। इंदिरा जी का संकल्प था — गरीबी दूर हो, असमानता दूर हो और अन्याय खत्म हो — यही उनका लक्ष्य था और इसे प्राप्त करने के लिए उन्होंने जीवन भर संघर्ष किया। इंदिरा जी की कथनी और करनी हमेशा एक दूसरे से मिलती जुलती रहती थी। वह समय-समय पर देश की जनता को दिए गए आश्वासनों को पूरा करने की दिशा में कार्ययोजना बनाती रहती थीं। इंदिरा जी की पहल पर छठी पंचवर्षीय योजना में नई आर्थिक नीतियां और कार्यक्रम तय किए गए, जिनमें गरीबी उन्मूलन के लिए व्यापक और दीर्घकालिक उपाय शामिल थे। गरीबी उन्मूलन के नारे और २० सूत्री कार्यक्रम के जरिए इंदिरा जी ने देश के सामाजिक और आर्थिक ताने-बाने को मजबूत किया। २० सूत्री

सामाजिक-आर्थिक कार्यक्रम में भूमिहीनों, मजदूरों, सीमांत किसानों, झुग्गी-झोपड़ियों में रहने वालों और गरीब व कमजोर वर्गों के जीवन स्तर को सुधारने के लिए बड़े पैमाने पर प्रयास किए गए। परिणामस्वरूप देश में विकास का एक नया दौर शुरू हुआ। उन्होंने अल्पसंख्यकों के सामाजिक और आर्थिक उत्थान के लिए अथक प्रयास किए।

श्रीमती इंदिरा गांधी ने जीवन भर भारत के लोगों की समस्याओं के समाधान के लिए संघर्ष किया। उन्होंने धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रीय एकता और समानता पर आधारित लोकतंत्र की परंपराओं और सिद्धांतों का सही मायने में पालन किया। उन्होंने कई दूरगामी योजनाएं लागू कीं ताकि देश के हर वर्ग को विकास का लाभ मिले और सभी को समान अवसर मिलें। बैंकों का राष्ट्रीयकरण, राजा-महाराजाओं के प्रिवी पर्स की समाप्ति, तेल कंपनियों का राष्ट्रीयकरण, देश के संसाधनों का समान वितरण आदि उनके कुछ प्रगतिशील कदम थे। इंदिरा जी चाहती थीं कि हर भारतीय सम्मान का जीवन जीए। उन्होंने समाज के शोषित वर्ग और सदियों से उपेक्षित और प्रताड़ित भारतीय महिलाओं को सशक्त बनाने की दिशा में कई कदम उठाए। उनके शासन के दौरान महिलाओं को समान अधिकार मिले, खेतिहर महिला मजदूरों को पुरुषों के बराबर वेतन देने का कानून बनाया गया, कामकाजी महिलाओं के कल्याण के लिए कई योजनाएं शुरू की गईं।

इंदिरा जी देश की खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित करना चाहती थीं, जिसके लिए उन्होंने कृषि के क्षेत्र में "हरित क्रांति" की शुरुआत की। उनके प्रधानमंत्रित्व काल में किसानों के जीवन स्तर को सुधारने के लिए कई परियोजनाएं शुरू की गईं दृ किसानों को बेहतर फसलों के लिए नई तकनीक, पानी, खाद, उन्नत बीज और कृषि उपलब्ध कराई गई, जिससे देश कृषि के क्षेत्र में आत्मनिर्भर बन सका। इंदिरा जी जानती थीं कि खेती की आय से किसानों के जीवन में खुशहाली लाना एक कठिन काम है, इसलिए उन्होंने श्वेत (दूध) क्रांति की शुरुआत की और राष्ट्रीय डेयरी विकास बोर्ड की स्थापना की। इसके साथ ही उन्होंने अखिल भारतीय ग्रामीण प्रबंधन संस्थान की स्थापना की जिसने

दूध क्रांति के साथ—साथ सोयाबीन क्रांति की भी शुरुआत की।

इंदिरा जी ने अपने जीवनकाल में देश के आदिवासी समुदाय की पीड़ा और आकांक्षाओं को भली—भांति पहचाना और उनके विकास के लिए हमेशा प्रतिबद्ध रही। आदिवासी भाइयों के प्रति उनका बहुत स्नेह था। इंदिरा जी चाहती थीं कि आदिवासी समुदाय की समस्याओं का समाधान हो और उनकी सभ्यता और परंपराओं की रक्षा हो। आज दुनिया पर्यावरण, जलवायु परिवर्तन, वन्य जीवन, वनों और वन्यजीवों की सुरक्षा की बात कर रही है, जबकि इंदिरा जी ने १९७२ में ही इन मुद्दों पर काम करना शुरू कर दिया था। उन्होंने १९७२ में प्रोजेक्ट टाइगर कार्यक्रम बनाया और शेरों और बाघों के शिकार पर प्रतिबंध लगाया। इंदिरा जी ने १९७५ में पर्यावरण को बचाने और पेड़ लगाने के लिए लाखों लोगों को लगाया। १९७२ के संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण संरक्षण सम्मेलन में उन्होंने प्रमुख भूमिका निभाई।

श्रीमती इंदिरा गांधी हमेशा से ही जाति और समुदाय के बीच भेदभाव की विचारधारा को नापसंद करती थीं, जिसने अतीत में देश को गहरा नुकसान पहुंचाया। वे धर्मनिरपेक्षता के सिद्धांतों की प्रबल समर्थक थीं। बहुत कम लोगों को ऐसा अवसर मिलता है कि वे जिस उद्देश्य के लिए जीते हैं, उसके लिए अपने प्राणों की आहुति दे सकें। इंदिरा जी ने सांप्रदायिक ताकतों और सांप्रदायिक हिंसा को खत्म करने के लिए अथक संघर्ष किया और देश की एकता और अखंडता के लिए अपने प्राणों की आहुति दे दी।

इंदिरा जी का मध्य प्रदेश से विशेष लगाव था। उन्होंने मध्य प्रदेश के लगभग सभी क्षेत्रों का दौरा किया और राज्य के विकास कार्यों की आधारशिला रखी। उदाहरण के लिए, ग्वालियर संभाग के शिवपुरी में सिंधु नदी परियोजना, विजयपुर में खाद कारखाना, मालवा—निमाड़ में नर्मदा सागर वृहद सिंचाई परियोजना, खरगोन में नर्मदा पेयजल परियोजना, रीवा संभाग के सीधी में विंध्याचल ताप परियोजना और भोपाल के शहडोल में संजय गांधी सुपर ताप परियोजना। मध्य प्रदेश में पर्यावरण संरक्षण संस्थान जैसी अनेक परियोजनाएं

हैं जो इंदिरा जी की स्मृति के रूप में हमारी विरासत का हिस्सा हैं और इनसे मध्य प्रदेश में विकास और समृद्धि का नया सवेश आया है।

आज इंदिरा जी हमारे बीच नहीं हैं, लेकिन उनके विचार और कार्य हमारे बीच हैं। हम उन्हें श्रद्धांजलि देते हैं और उनकी जयंती पर देश की एकता और अखंडता को बनाए रखने का संकल्प लेते हैं। आज हम उनके असाधारण नेतृत्व, साहस और बलिदान के लिए उनके जीवन को याद करते हैं। जिन सपनों और आदर्शों के साथ श्रीमती इंदिरा गांधी ने अपना जीवन बलिदान कर दिया, वे हमारे लिए आदर्श और मार्गदर्शक हैं और उनका पालन करना हमारा कर्तव्य है।



32

ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਮੁਕਤੀ

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੇਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅਮੁਰਤ-ਸੰਕਲਪਨਾ (Abstract)

ਗੁਰੂ-ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਆਪਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਭੈਅ-ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਉਸਰਦੀ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਵਿੱਚ ਭਰਮ-ਨਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪਸਰਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੈਅ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਮਾਤਰ ਛੂਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਚ ਵਿਚਾਰੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Keywords)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਲਿਵ, ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ, ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ, ਵਹਿਮ, ਭਰਮ-ਜਾਲ

ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਅਤੇ ਵਹਿਮ: ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਭੈਅ ਵੀ ਘਰ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡਦੇ ਇਹ ਡਰ ਅਤੇ ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਭੈਅ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੇ ਕੁਝ ਵਰਤਾਰੇ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦੁੱਤੀ, ਅਦਿੱਖ ਜਾਂ ਗੈਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਮੰਨ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਸਮੁੰਦਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਡਰ ਅਧੀਨ, ਮਸ਼ਨੂਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। “ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਗੈਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਾਪਰਦੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।”¹ ਵਹਿਮਾਂ ਜਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ, ਕੌਮ ਦਰ ਕੌਮ, ਇਲਾਕਾ ਦਰ ਇਲਾਕਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। “ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਭਰਮ, ਉਸੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜੀ ਲਈ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਸਦਕਾ ਭਰਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਮ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤ ਹਲਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਡਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਰਮ ਸਾਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਆਪਕ ਆਤਮਕ ਖਿੰਡਾਓ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੋਏ ਇੱਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।”² ਤਾਂ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਿੰਸਾ, ਜੰਗਲ ਦੀ ਇੱਕ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ

ਭਰਮ-ਵੰਨਗੀਆਂ

“ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਗਨ- ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਦੁਆ ਕੀਤੀ।”⁵ ਗੁਰੂ ਅਪਸ਼ਗਨ, ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ।”³ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਰਮ ਰੂਪੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਭਾਈ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ‘ਤੇ ਹਾਵੀ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 27ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪਸਰੇ ਹੋਏ ਇਸ ਹਨੇਰ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਡੰਗਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰੀ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਆ।⁶

ਸਮਾਜਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ, ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦਸ ਜਾਮਿਆਂ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਅਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉੱਥਾਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਮਦ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਖਾਲਸਾ-ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਲਟੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨ ਦੇ ਸਭ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ। “ਜਪੁਜੀ ਖਿਆਲ ਅਗੰਮੀ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਧਰਵਾਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਜਪੁਜੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਨਹੀਂ, ਜਪੁਜੀ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ, ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਦੇ ਅਸਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੇਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਲਿਵ ਨੇ ਇਸ ਥਰਥਰਾਹਟ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਧਰਾਤਲ ਵੇਖੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਚਲੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”⁷ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮਦ ਅਵਚੇਤਨ ਲਈ “ਜੇ ਕੁਝ ਜਪੁਜੀ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੱਲ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਧ ਸ਼ਨਿੱਚਰ ਕੱਪੜਾ ਗਹਿਣਾ ਐਤਵਾਰ। ਜੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਤਾ ਉੱਚੇ ਸੁਖਨਾਂ, ਕਰਮ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਭੁੱਲ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋੜੀਏ ਮੰਜੀ ਉਈ ਸੋਮਵਾਰ।

ਬਰਕਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਹੈ।⁸ ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਅਤੇ

ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਗੰਮੀ ਬਾਣੀ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਹੋਲੀ ਲੋਹੜੀ ਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਮੰਗਲਵਾਰੀ ਹੋਏ। ਚਰਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਚੜ੍ਹੇਗੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਰਲਾ ਜੀਵੇ ਕੋਇ।

ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਥਿੱਤਾਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਮੁਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰ-ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਅੰਤਰੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਆਪੇ ਪੂਰਾ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਇ॥ ਏਹਿ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਦੂਜਾ ਦੇਇ॥ ਹੋਈ ਨਿਰਛਲ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ 'ਭਰਮ-ਨਾਸ' ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝਹੁ ਅੰਧੁ ਗੁਬਾਰੁ॥ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਸੇਵਹਿ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ॥

ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲਦੀ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਸੋਝੀ ਪਾਇ॥ ਇਕਤੁ ਨਾਮਿ ਸਦਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ, ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥⁹

ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਦਿਨਾਂ, ਥਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ

ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਭਰਮ-ਨਿਸ਼ੇਧ

ਕਰਦਿਆਂ ਇਲਾਹੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਿੱਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਵ ਤਾਰੀਖਾਂ ਅਤੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪਰਖਦਿਆਂ ਇਹ ਵਾਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। "ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਹ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਦਿਨ, ਵਾਰ ਜਿਵੇਂ 15 ਥਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤ ਵਾਰ, ਮਹੀਨੇ, ਗਿਆਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਰੁੱਤਾਂ, ਰਾਤ-ਦਿਨ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"¹¹ ਇਸ ਮੁਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ-ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ। ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਉਲਟ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਵਿੱਚ ਦਿਨ, ਵਾਰ ਅਤੇ ਥਿੱਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੂੜ ਗਏ ਦੁਬਿਧਾ ਨਸੀ ਪੂਰਨ ਸਚਿ ਭਰੇ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਿ ਏਕੁ ਧਰੇ॥

ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਖਦਾਈ ਮਾਹ ਦਿਵਸ ਮੂਰਤ ਭਲੇ ਜਿਸ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥ ਨਾਨਕੁ ਜਾਂ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"⁹ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ: ਮੰਗੈ ਦਰਸ ਦਾਨੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਹਰੇ॥¹²

ਭਾਵ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੱਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਭਰੇਸਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ “ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੀ ਅਤੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਐਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਭਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਦਿਨ, ਥਿਤਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਭੈ ਰਹਿਤ ਹੈ।”¹⁷ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੰਨ, ਤਾਰਿਆਂ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਾਹਰੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਵੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਕਾਰਣ ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ “ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਕਟੋਰੇ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇੱਕ ਹਨ। ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ “ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਵਾਲੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੜਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹³ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੁੱਜਾ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ “ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁴ ਕਈਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠੀਕਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁੱਗਲ ਦੀ ਧੂਈ ਧੁਖਦੇ ਭਰਮ ਹਨ ਕਿ “ਜੇਕਰ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਸਾਲ ਗੋਟਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਘਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੂਜ ਦਾ ਨਵਾਂ ਚੰਦ ਚੜ੍ਹਦਾ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਜੱਚਾ-ਬੱਚਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਚੀਜ਼ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੋਤ ਅਧੀਨ ਦੂਜ ਜਾਂ ਤੀਜ ਦਾ ਭਾਵ ਬਾਹਰੀ ਆਤਮਾ ਵਗੈਰਾ ਨਹੀਂ ਫਟਕਦੀ।”¹⁸ ਸੂਤਕ-ਚੰਦ ਵੇਖਣਾ ਸੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਚੈਬ ਦਾ ਚੰਦ ਪਾਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਹਨ:

ਦੇਖਣਾ ਅਸੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁵ ਇਸ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਅਸਟਪਦੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ: ਜਲਿ ਹੈ ਸੂਤਕੁ ਥਲਿ ਹੈ ਸੂਤਕੁ ਸੂਤਕੁ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥

ਸਲੋਕ ਮ: ੧॥ਉਠਤ ਬੈਠਤ ਸੂਤਕੁ ਲਾਗੈ ਸੂਤਕੁ ਪਰੈ

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ॥ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਰਸੋਈ॥੨॥¹⁹

ਦਰੀਆਉ॥

..... ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਅਸਟਪਦੀਆ ਘਰੁ ੨

ਸਗਲਿਆ ਭਉ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ॥ ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਸੂਤਕੁ ਅਗਨਿ ਭਖੈ ਜਗੁ ਖਾਇ॥ ਸੂਤਕੁ ਜਲਿ ਥਲਿ ਸਭ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਏਕੁ ॥੧॥¹⁶ ਹੀ ਥਾਇ॥

ਇਹ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ ਸਭ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਨਕ ਸੂਤਕਿ ਜਨਮਿ ਮਰੀਜੈ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਹਰਿ ਵਿਆਪਕ ਭੈਅ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਰਸੁ ਪੀਜੈ॥੮॥੪॥²⁰

ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ

ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲੋਕੁ ਮ: ੧॥

ਨਹੀਂ ਫਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ 'ਤੇ

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥ ਅਧੀਨ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ
.....ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। “ਭਉ ਜਾਂ
ਧੋਇ॥੧॥

ਮਃ ੧॥ ਭੈ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਇੱਕ ਦੁਨਿਆਵੀ, ਦੂਜਾ

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੇਭੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜੁ॥ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਦੈਵੀ ਭਉ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ
.....ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੇ ਜਮ ਪੁਰਿ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ
ਜਾਹਿ॥੨॥

ਮਃ ੧॥ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ

ਸਭੇ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ॥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ
.....ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦੇ ਭਉ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ
ਸੂਤਕੁ ਨਾਹਿ॥੩॥²¹

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਮਨੁੱਖ, ਗੁਰਮੁੱਖ, ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਮੇਂ
ਸਹਿਜ, ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਆਧਾਰਤ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਸਿਦਕ ਪਰਵਾਜ਼ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ’ਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ
ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਹੈ।

ਤੱਤਸਾਰ

ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਦੀਆਂ ਇਲਾਹੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ
ਲਬਰੇਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਅਗੰਮੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ
ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਵਿਲੱਖਣ ਇਸ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ
“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਇਲਾਹੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਆਵੇਸ਼ ਦੀ
ਚੜ੍ਹਤਲ ਪੁਰਾਣੀ ਨੁਹਾਰ ਵਾਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ
ਨਵੀਂ ਵਿਗਾਸਮਈ ਚਿਹਨ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੀ ਹੈ।”²²
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਈ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ
ਜਿਸ ਧੁੰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ,
ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ
ਰਹਿਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਭੈਅ

ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਮੁਕਤ ਰੱਖਦਿਆਂ

ਗੁਰੂ-ਲਿਵ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ

ਹਵਾਲੇ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:

1. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨੀ, ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ
(ਨਿਬੰਧ), ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਐਨ, ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
2001, ਪੰਨਾ 117

2. ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰਮ (ਨਿਬੰਧ), ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ.

ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ),
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ
24

3. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ, ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2017, ਪੰਨਾ 149.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 149 163.
5. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015, ਪੰਨਾ 67
6. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ (ਸੰ:), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2016, ਵਾਰ 27ਵੀਂ, ਪੰਨਾ 14
7. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015, ਪੰਨਾ 238
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237
9. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸਾਧ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004, ਪੰਨਾ 294
10. ਮਹਲਾ 3, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 842-843
11. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਆਨਲਾਈਨ ਪੀਡੀਐੱਫ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 3435.
12. ਮਹਲਾ 4, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 136
13. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992, ਪੰਨਾ 128
14. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ ਪਟਿਆਲਾ, 2009, ਪੰਨਾ 112
15. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992, ਪੰਨਾ 128
16. ਮਹਲਾ 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 464
17. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਆਨਲਾਈਨ ਪੀਡੀਐੱਫ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 1851.
18. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ ਪਟਿਆਲਾ, 2009, ਪੰਨਾ 112
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 331
20. ਮਹਲਾ 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅਸਟਪਦੀਆ ਘਰੁ 2
21. ਮਹਲਾ 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 413
22. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2018, ਪੰਨਾ 48
23. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2020 ਪੰਨਾ 109,110
24. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015, ਪੰਨਾ 254



33

त्रिवार वंदन करण्याच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीचा अभ्यास

प्रा. डॉ. दिनेश जारोंडे

मानसशास्त्र विभाग प्रमुख,

इंदिरा महाविद्यालय कळंब, ता. कळंब, जि.यवतमाळ

सारांश —

त्रिवार वंदन करण्याची फार पुरातन पद्धती आहे. आजही ती अस्तित्वात आहे. आपापल्या धर्म परंपरेनुसार महान व्यक्तीला वंदन केल्या जाते. अशा या त्रिवार वंदन करण्यातून आपली शारीरिक स्थिती उत्तम होते का ? तसेच मानसिक स्थिती सुद्धा उत्तम होते का? याचा अभ्यास करण्यात आला. यातून आपली शारीरिक स्थिती खूप उत्तम होते तसेच मनाची एकाग्रता सुद्धा वाढते असे लक्षात आले.

मुख्य शब्द — त्रिवार वंदन, शारीरिक स्थिती, मानसिक स्थिती.

प्रस्तावना —

तथागत बुद्धाला करुणेचा महासागर म्हटले जाते. या पृथ्वीतलावर खूप मोठी क्रांती घडवून आणणारे ते फार मोठे महामानव होते. ते शांतीचे अग्रदूत होते. समुच्चय मानव समुदायाला योग्य त्या दिशेने नेणारे ते परिवर्तक होते. सर्वांना समान संधी देणारे ते युग प्रवर्तक होते. ज्यांनी आपल्या संघातून स्त्रियांना सुद्धा फार मोठी संधी पुरुषा प्रमाणे दिलेली आहे.

म्हणूनच त्यांना समानतेचे अग्रदूत असेच म्हणावे लागेल. अशी समानतेची संधी आजपर्यंत कोणीही दिलेली नाही. ते पहिले मानसशास्त्रज्ञ होते. अशा या महान विभूतीला वंदन करणे म्हणजे महत्त्वाची कृती आहे.

अशा तथागत बुद्धाला बुद्धम् नमामि, धम्मम् नमामि, आणि संघम् नमामि असे तीन वेळा वंदन केले

जाते. असे या वंदन करण्याचे काय फायदे आहेत ? ते या संशोधन पेपर मधून आपण जाणून घेऊया.

१) शारीरिक संतुलन :

तथागत गुंतला ज्यावेळी आपण वंदन करतो, नमन करतो त्यावेळी शारीरिक समस्थिती साधण्याचा आपण प्रयत्न करतो. ज्या जागेवर आपल्याला बसायचे आहे. त्या जागेवर सर्व शरीरातील अवयवांना एकसंघ करतो. शारीरिक अवयवांना एकत्र आपण आणतो. एक पाय दुसरीकडे, हात दुसरीकडे असे होत नाही. म्हणून शरीराचे एका ठिकाणी संतुलन साधल्या जाते असे आपल्या म्हणता येईल.

२) उचित आसन स्थिती —

तथागत बुद्धाला ज्यावेळी आपण वंदन करतो. त्यातही आपण योग्यच त्या स्थितीमध्ये बसतो योग्यच ती स्थिती आपण बनवतो. आपले पाय सरळ, छाती सरळ अशी ही उत्तम स्थिती केल्या जाते. मान आणि डोके हे सुद्धा सरळ असते. आपले दोन्हीही पंजे एकमेकाला जोडलेले असतात. यावेळी आपण सुखासन स्थिती मध्ये बसतो किंवा पाय मागे करून पोच्यावरती आपण बसतो.

अशी ही उच्च आसन स्थिती शारीरिक व मानसिक दृष्टीने एकाग्रतेसाठी खूप चांगली असते. म्हणून या स्थितीला उत्तम शारीरिक स्थिती असे आपण संबोधू शकतो.

३) हात जोडून नमन करण्याची स्थिती —

ही स्थिती म्हणजे उत्तम शारीरिक ऊर्जेची निर्मिती होय. ज्यावेळी आपण उच्चतम बसलेल्या अवस्थेमध्ये त्रिवार वंदन करतो. तेव्हा आपले दोन्ही एकमेकाला स्पर्श झालेले असतात. दोन्ही हाताची बोटे एकमेकाला स्पर्श झालेली असते. म्हणजे आपल्या शरीरातून प्रवाहित होणारी ऊर्जा की परत शरीराकडे जाते. त्यामध्ये चक्राकारवस्था निर्माण होते आणि शरीरात उत्तम शारीरिक ऊर्जेची निर्मिती होते.

४) दोन्ही आपले हात जोडलेले असताना प्रथम आपण डोक्यावर हात ठेवतो. असे डोक्यावर हात ठेवणे म्हणजे शरीर पूर्णतः एकाग्र करून नमन करणे होय. शरीर लक्षात घेऊन नमन करणे होय. शरीर साक्षात ठेवणे होय. शरीर स्मृतीमध्ये ठेवणे होय.

५) दुसऱ्यांदा आपले हात आपण एक साथ दोन्ही पंजे जोडून ओठांना स्पर्श करतो, टेकवतो. आपल्या ओठातूनही शब्द निघत असतात ते सुद्धा स्मृतीत आपण घेतो आणि मनोमन त्या शब्दाने आपण त्रिवार वंदन करतो. अशा या वाचा स्मृतीने, शब्द स्मृतीने सुद्धा वंदन. या दृष्टीने सुद्धा आपण एकत्र झालेले असतो.

६) त्यानंतर आपले दोन्ही आता हाताचे पंजे एकाला एक स्पर्श करून एकत्रित करून आपल्या छातीवर आपण स्पर्श करतो. म्हणजे पूर्णतः आपण मनाने सुद्धा एकाग्र होतो आणि बुद्ध्याप्रति आपण एकाग्र होतो. त्यांच्या विचारा प्रति आपण एकाग्र होतो. मन सुद्धा नियंत्रित आहे. संतुलित आहे आणि त्याने सुद्धा आपण वंदन करतो, नमन करतो आहे.

७) काया, वाचा, मनाने आपण पूर्ण शरीर मन आणि शब्द यादृष्टीने एकत्रित होऊन नमन करतो. वंदन करतो. असे पहिले नमन आपण करतो तसेच दुसरे वंदन करतो आणि तसेच तिसरे सुद्धा वंदन करतो.

या पद्धतीने त्रिवार वंदन जेव्हा करतो. त्यावेळेस आपली शारीरिक आणि मानसिक स्थिती अशा पद्धतीची निर्माण होते.

- १) शारीरिक स्थिती खूप एकाग्र होते.
- २) मानसिक स्थिती सुद्धा एकाग्र होते.
- ३) शरीर आणि मनावर नियंत्रण राहते.
- ४) शब्दांवर सुद्धा नियंत्रण राहते.
- ५) शारीरिक स्थिती पूर्णतः एक होते.
- ६) मन इतर गोष्टीतून एकाच अवस्थेमध्ये येते.
- ७) मनात खूप शांत भाव निर्माण होतो.
- ८) मनात चांगले विचार निर्माण होतात.
- ९) ताण तणाव दूर होतो.

उद्दिष्टे —

- १) त्रिवार वंदन करण्याच्या शारीरिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- २) त्रिवार वंदन करण्याच्या मानसिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहीतके —

- १) त्रिवार वंदन करण्यातून शारीरिक स्थिती उत्तम निर्माण होते.

२) त्रिवार वंदन करण्यातून मनाची एकाग्रता वाढते.

साधने —

प्रस्तुत संशोधनामध्ये विहारांमधील ३० व्यक्तींचा अभ्यास करण्यात आला. नमन करण्याच्या आधीची स्थिती, त्रिवार वंदन करण्याच्या आधीची स्थिती आणि नंतरची स्थिती याबाबत ३० व्यक्तींशी संवाद साधण्यात आला. यामध्ये प्रत्यक्ष भेट घेऊन खालील पद्धती वापरण्यात आल्या. प्रत्यक्ष निरीक्षण पद्धती, मुलाखत पद्धती.

विवेचन —

प्रस्तुत संशोधनामध्ये त्रिवार वंदन करणाऱ्या व्यक्तीतील शारीरिक स्थितीचा अभ्यास, त्रिवार वंदन करणाऱ्या मानसिक स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला. या संशोधनामध्ये दोन गृहीतके मांडण्यात आली होती. १) त्रिवार वंदन करण्यातून शारीरिक स्थिती उत्तम निर्माण होते.

२) त्रिवार वंदन करण्यातून मनाची एकाग्रता वाढते.

या गृहीतकाची पडताळणी केली असता खालील निष्कर्ष काढण्यास मदत मिळाली.

निष्कर्ष —

१) त्रिवार वंदन करण्यातून शारीरिक स्थिती उत्तम निर्माण होते.

२) त्रिवार वंदन करण्यातून मनाची एकाग्रता वाढते.

संदर्भ —

- 1) <https://lifforme.com>
- 2) <http://srisrischoolofyoga.org>
- 3) www.tumme.com
- 4) www.shwasa.com
- 5) www.realyoga.fr

